



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG 1978

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

28



Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

28

1978



UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1979

OMSLAG:

Soldater på vagt ved det gamle gasværk under generalstrejken i Randers 1922.
(Foto i Randers lokalhistoriske Arkiv)

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Nielsens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl
Chr. R. Jansen

UNDER MEDVIRKEN AF

Henrik Fode
Erik Korr Johansen
Finn H. Lauridsen

ISBN 87-504-0435-0

Copyright © by Erhvervsarkivet 1979

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Anders Ture Lindstrøm: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie</i>	7
Dansk Arbejdsgiverforening og finansieringen af Samfundshjælpen 32 – Sammenfattende bemærkninger 37 – Noter og henvisninger 43.	
<i>Søren Rudolf Christensen: Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758</i>	49
Kompagniets oktroj 50 – Aktionærerne 51 – Administrative forhold 54 – Købmænd, underkøbmænd, arbejdskarle og drenge 55 – Økonomi 56 – Udrednings- og returvarer 61 – De lejede skibe 67 – Søforsikring hos Det københavnske Søassurancekompagni 70 – Søforsikring for turen København-Island – Island-København 75 – Søforsikring for turen København-Finmarken – Finmarken-København 78 – Omlægning af assuredningsordningen 80 – Kompagniets drift og byen København 82 – Litteratur og kilder 88 – Noter og henvisninger 90.	
<i>Niels Peter Stilling: Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899</i>	95
Introduktion 95 – Udvandringsforskningen i Danmark efter 1960 97 – Kildematerialet – Udvandringsprotokollerne 99 – Metodiske retningslinjer og databehandling 102 – Udvandringens omfang og fordeling i Frederiksborg amt 109 – Udvandringsforløbets socialstruktur 1869-1899 112 – Vandringmønsteret 1880-1890 122 – Udvandringens socio-økonomiske årsager 125 – Sammenfatning og perspektiver 139 – Noter og henvisninger 144.	
<i>John Skonberg: Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929</i>	149
Indledning 149 – Økonomiske hensyn 150 – Nationalpolitiske hensyn 155 – Uenigheden om nedsættelsen af et sønderjysk erhvervsudvalg 159 – Erhvervsudvalgets sammensætning, kommissorium og arbejdsmåde 167 – Erhvervsudvalgets arbejde 170 – Udvalgsarbejds resultater 175 – Noter og henvisninger 176.	
<i>Finn H. Lauridsen: En international komité for erhvervsarkiver</i>	179
Beretning om virksomheden 1977-78	187
Beretning om virksomheden 1978	201
Publikationer fra Erhvervsarkivet	213

Samfundshjælpen

Træk af en kontrarevolutionær organisations historie

AF ANDERS TURE LINDSTRØM

Om den kontrarevolutionære organisation Samfundshjælpen, der eksisterede 1920-42, skriver journalist, cand. phil. Anders Ture Lindstrøm. Samfundshjælpens hovedopgave var at indsætte arbejdskraft, når storstrejker truede med at sætte samfundet i stå; den var i sin tilblivelse inspireret af folk, der havde oplevet borgerkrig og revolution i øst og var stærkt præget af antikommunistiske tanker. Det blev især i de første bevægede år af 1920'erne, Samfundshjælpen kom til at gøre sig gældende, og foreningen demonstrerede sin slagkraft under de store arbejdskampe i 1920 og 1922.

Det var ikke blot de krigsførende lande i og uden for Europa, der belastedes politisk, økonomisk og socialt af Den første Verdenskrig 1914-18. Også neutrale stater som Danmark, Norge og Sverige mærkede især i de sidste år af verdenskrigen det voldsomme pres på de traditionelle samfundsmæssige strukturer, stærke økonomiske og sociale interessemodsætninger opstod. Krigstidens forhold medførte konfrontation mellem de forskellige samfundsklasser i Danmark, mellem det større landbrug på den ene side og husmænd og fagforeninger på den anden side. Men kraftigere end uroen i landbruget var den sociale uro og gæring i det øvrige danske samfund. Den bolschevikiske revolution i Rusland i efteråret 1917 og de revolutionære strømninger, der fulgte de følgende år i store dele af Europa, såvel i Tyskland som de østeuropæiske lande og i Finland, der oplevede en både bitter og blodig borgerkrig, gjorde også i Danmark et dybt indtryk. Især i de kredse, der traditionelt havde været dominerende politisk, økonomisk og socialt. Uroen på arbejdsmarkedet 1917-19 hjemme og ude styrkede utrygheden i de besiddende klasser, ikke mindst i velstående borgerlige kredse. Den skærpede politiske og sociale konfrontation betød, at »... landet kom en revolutionær tilstand nærmere, end det havde været i næsten fire hundrede år, om end det var en tilstand, der alligevel ikke lignede revolutioner, der foregik øst og syd for Danmark¹.«

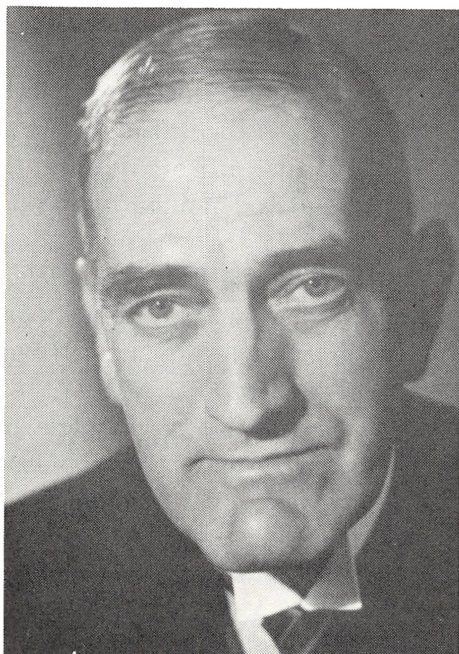
Der blev ikke revolution i Danmark. Men fra våbenstilstanden i november 1918 og gennem det meste af 1920-erne prægedes det danske og det øvrige skandinaviske arbejdsmarked som også periodisk de store europæiske landes af voldsomme konfrontationer. Særlig stærkt virkede arbejdskonflikterne i transportsektoren, således havnestrejkerne i 1919, 1920, 1922 og 1925 på erhvervslivet i byerne og på landbruget.

Som i andre europæiske lande var det langt fra udelukkende revolutionære, der prægede samfundsbilledet. Hvor der var uro og revolution, var der som regel også reaktion og kontrarevolution. I Skandinavien så man dette ikke mindst i Finland, hvor de rødes revolution blev effektivt nedkæmpet af »hvide« borgerlige styrker.

I Danmark førte bolschevikskræk og uroen på arbejdsmarkedet til et borgerligt modtræk, dannelsen af den såkaldt upolitiske borgerlige forening Samfundshjælpen. Samfundshjælpen var en forening, der var lige kendt i tyvernes arbejdsgiver- og arbejderkredse, men den findes kun sporadisk beskrevet i samtidens presse og litteratur, ligesom den kun flygtigt nævnes i senest udkomne opslagsværker og den øvrige nyeste historiske litteratur. Det er hensigten med de følgende sider at give en bredere skildring af Samfundshjælpen, især først i tyverne, da organisationen virkelig spillede en vis rolle som kontrarevolutionær faktor og værn mod storstrejker og strejker, der måtte true vitale samfundsfunktioner.

Det kendte kildemateriale, der er af svingende kvalitet, giver især muligheder for at give en afvejet bedømmelse af Samfundshjælpens oprettelse og udvikling 1919-26. Det gælder de fleste aspekter: oprettelse, finansiering, rekruttering, praktisk arbejde, forhold til regering og organisationer. Den, der ser på Samfundshjælpens aktiviteter, tiltrækkes uvilkårligt af det mere dramatiske, f.eks. indsatsen under storstrejkerne i 1920 og 1922. Men det må ikke glemmes, at en af Samfundshjælpens vigtigste funktioner var at virke præventivt under arbejdskonflikter som f.eks. politiske generalstrejker eller anslag mod vitale samfundsfunktioner. Samfundshjælpens funktion som teknisk hjælpekorps har ganske givet virket kølende på eventuelle revolutionære, især da man i 1920 og 1922 havde lejlighed til at se korpset fungere effektivt. Psykologisk set har det sikkert også landet over virket afsvalede under arbejdskonflikter, at arbejderne har kendt til eksistensen af adskillige lokalafdelinger af Samfundshjælpen.

Det er i denne forbindelse interessant, at lokalafdelingen i Randers først opløstes i 1962, mens Samfundshjælpens lokalsektion i Vejle eksisterede videre helt til 1966². Den centrale organisation, der var oprettet i København i 1920, opløstes allerede i 1942³.



Professor Fr. Vinding Kruse.
Samfundshjælpen's formand 1921-42.

Samfundshjælpen fik som organisation først og fremmest betydning i begyndelsen af tyverne. Selv om kildematerialet er ujævnt, kan man konkludere, at det eksisterende tilgængelige materiale giver mulighed for en om ikke fuldstændig, så dog meningsfyldt og repræsentativ fremstilling af denne specielle danske og antikommunistiske borgerlige forenings aktiviteter. Det er sandsynligt, at videre undersøgelser vil kunne føre til udvidelse af det kendte kildemateriale i offentlige og private arkiver.

Danmark havde i de sidste krigsår flere potentielle arnesteder for social uro. Først og fremmest var der Københavns arbejderkvarterer. Dernæst var der de mange tusind utilfredse soldater i sikringsstyrken, og endelig var der de mange internerede udlændinge, krigsfanger m.m. I september 1917 opstod de første alvorlige syndikalistiske gadeoptøjer i København, på Østerbro. Midt i oktober samme år demonstrerede utilfredse soldater fra Grevelejren, fordi brødrationerne var for små.

November 1917 bragte den bolschevikiske revolution i Rusland. Samme måned var der stor militærnægterdemonstration i Danmark, og 18. december 1917 demonstrerede syndikalisterne med trusler mod byrådet i Silkeborg⁴. Januar og februar 1918 bragte nye store sammenstød mellem syndikalister og ordensmagt. Dette gentog sig i april 1918, og i juni 1918 begyndte uroen at gå ud over havnearbejdet⁵. Juli og august 1918 bragte

nye store syndikalistoptøjer. Presset på ordensmagten førte den 19. august 1918 til, at Københavns politiforening krævede bedre bevæbning⁶.

Endnu værre blev det i november 1918, da freden brød ud. Den tyske revolution og våbenstilstanden inspirerede til fornyede uroligheder i København, der en kort tid førte til ekstraordinært militært beredskab i København og siden til hurtig pacificering og hjemsendelse af sikringsstyrken⁷.

Året 1919 begyndte med betydelig uro på mange arbejdspladser. Januar var en ufredelig måned, også uroen i Tyskland fortsatte. Stiftelsen af 3. Internationale den 5. marts 1919 gjorde et stærkt indtryk også i danske borgerlige kredse.

Med stigende irritation fulgte man i borgerlige kredse de følgende måneders vilkårlige arbejdsstandsninger, især i transportsektoren, hvor Københavns havn var et fristende mål for syndikalistisk aktion. Havnearbejdet standsedes i havnen i perioder inden for månederne maj, juni og august 1919. Arbejdsforholdene normaliseredes først i slutningen af september 1919⁸. Allerede under denne strejke, der truede den eksport, der netop var ved at blive indarbejdet igen efter verdenskrigens unormale handelsvilkår, markerede landbrugets politiske talsmænd i Rigsdagen deres interesse for, at statsmagten sikrede eventuel frivillig arbejdskraft, der måtte blive sat ind for at klare losse- og lastearbejdet på havnene. Uden ordensmagts beskyttelse havde frivillig arbejdskraft under de daværende urolige forhold ingen chance⁹.

Selv om den store havnekonflikt blev afviklet i løbet af september 1919, forblev der i erhvervskredse såvel som i den akademiske verden og andre borgerlige kredse en levende interesse for en ordening, der kunne sikre erhvervslivets eksport og forsyninger samt virke som en præventiv faktor under større strejker og strejker, der sigtede mod at sætte vitale samfundsfunktioner ud af spillet. I løbet af efteråret og vinteren 1919-1920 forberedte interesserede borgerlige kredse, stærkt bakket op af ledende personligheder i Dansk Arbejdsgiverforening, et velorganiseret strejkeværn¹⁰. Dette forberedende arbejde, gennemført i yderste stilhed, førte den 20. februar 1920 til den officielle oprettelse af den såkaldt upolitiske borgerlige forening Samfundshjælpen. Forbilledet var den daværende tyske forsvarsminister Gustav Noskes organisation »Technische Nothilfe«, der var blevet etableret som modvægt mod yderliggående elementers, dvs. især kommunisternes strejkeaktioner mod vitale samfundsfunktioner i den spæde tyske republik¹¹. Initiativet til dannelsen af en dansk organisation, der kunne modvirke de yderliggående strømninger på det danske arbejdsmarked,

kom logisk nok fra førende arbejdsgiverkredse. Inspireret af en henvendelse fra den konservative redaktør Povl Drachmann, der havde gode forbindelser især til industritopmanden Alex. Foss, og direktør H. Chr. Olesen, gik den daværende næstformand i Dansk Arbejdsgiverforening, bogtrykker Hans Langkjær, i gang med at organisere et forberedende møde, hvor man kunne lodde stemningen for en organisation. Povl Drachmann og H. Chr. Olesen havde i deres henvendelse gjort opmærksom på de bestræbelser, der hist og her i udlandet var gjort for at fremme den borgerlige selvhjælp og på, at baron C. F. Haxthausen, der havde været diplomat i Rusland, var i besiddelse af megen viden og et ikke ubetydeligt materiale om borgerlig selvhjælp og organisationen af denne. Den 20. september 1919 udsendte Hans Langkjær indbydelse til en lang række prominente og indflydelsesrige repræsentanter for erhvervslivet. Indbydelsen gjaldt et møde den 23. september 1919 i Arbejdsgiverforeningen. Her skulle den Ruslandserfarne baron Haxthausen holde foredrag om organiseringen af frivillige korps i andre europæiske lande¹². Til mødet udbad Haxthausen sig i øvrigt udtrykkeligt en invitation til sine ideologiske kampfæller Harald Scavenius, Harald Plum og Henning Hergel. Harald Scavenius kendte Haxthausen bl.a. fra sin Ruslandstid 1917-1919. Harald Scavenius, 1920-1922 udenrigsminister, havde tilbragt perioden 1912-1918 som dansk gesandt i St. Petersborg og oplevede således de russiske omvæltninger på nærmeste hold. Efter sin hjemvenden fra Rusland udøvede Scavenius en intens aktivitet til fordel for væbnet intervention, så det bolschevikiske styre i Rusland kunne blive styrtet¹³.

Harald Plum var en både interessant og særpræget personlighed i det store forretningsliv. Han deltog i de første år efter den bolschevikiske revolution i undertiden fantasifulde, men ikke særlig realistiske projekter, der sigtede på at omstyrte og ødelægge bolschevismen i Rusland¹⁴. Henning Hergel, tidligere dagbladet Børsen og Udenrigsministeriets Pressebureau, ledede 1919-1920 Harald Plums antibolschevikiske propagandacentral, Plums såkaldte »Informationsdepartement«. Hergel gik i begyndelsen af tyverne ind i den regulære udenrigstjeneste¹⁵.

Hans Langkjær ledede mødet den 23. september 1919 i Arbejdsgiverforeningen. Næstformanden for Arbejdsgiverforeningen begyndte med at sige, at man jo hidtil var blevet forskånet for de rystelser, der i rigt mål havde behersket den øvrige verden, »... hvor arbejderne med magt har søgt at tiltvinge sig økonomiske eller politiske fordele. Jeg tror imidlertid ikke, det går, at vi vedblivende lukker øjnene for, at faren når os. Bevægelsen har allerede i længere tid så at sige behersket hele livet i de krigsførende lande.

Herhjemme har de forhold, under hvilke vi har levet i krigsårene, ikke i så høj grad adskilt sig fra dem, vi tidligere har levet under, rent bortset fra den havnestrejke, vi har i øjeblikket¹⁶.« Langkjær gjorde i øvrigt opmærksom på, at selv om mødet var af rent orienterende art, kunne det måske give anledning til at gøre noget mere og tage hele spørgsmålet om arbejdernes tryk på de andre samfundsklasser op til overvejelse¹⁷.

Baron Haxthausen indledte sit foredrag om frivillige organisationer og korps i Europa med at fortælle om tilstanden ved verdenskrigens slutning med demobilisering og dyrtid. Man havde den gang været klar over, at der skulle sociale reformer til: »...Men få af os havde vel tænkt, at vi i den grad skulle blive ført ud i et kaos som det, vi i øjeblikket befinder os i, og ingen havde vel tænkt sig, at man så hurtigt skulle nå til det punkt, som vi mere og mere får øjnene op for, den begyndende kamp mellem klasserne ...« ...»Vi må imidlertid for at få et klarere blik gå videre, og gør vi det, vil vi finde en årsag, som vil forskrække. De sociale reformer ville aldrig have fået det omfang, hvis der ikke mod øst lå Europas store væskende byld: det kommunistiske Rusland...« Haxthausen frygtede proletariatets diktatur. Han gennemgik derefter de forskellige former for frikorps og kontrarevolutionære organisationer, fra de finske og tyske hvidgarder til organisationer af mere forebyggende natur som dem, man rådede over i Schweiz. I Schweiz havde man som i Holland i tide oprettet præventive hjælpestyrker, der kunne knække strejker.

Med hensyn til de hjemlige trusler skønnede Haxthausen, at der i september 1919 befandt sig 200 bolschevikagitatorer i Danmark. Også i Norge og Sverige skulle der ifølge baronens informationer opholde sig bolschevikpropagandister i hundredvis. Han beklagede sig bittert over, at de danske myndigheder ikke udnyttede det tilgængelige materiale vedrørende undergravende kræfter i det danske samfund »...De oplysninger, vi har været i stand til at skaffe, er ikke blevet udnyttet. Statspolitiet modarbejdes af regeringen...¹⁸.«

Haxthausen kaldte til samling for alle samfundsbevarende kræfter. Resultatet af denne samling måtte være handling. Han afviste tanken om en regulær hvidgarde, men luftede muligheden for oprettelsen af en organisation med frivillig arbejdskraft, en organisation af forebyggende karakter, velvidende, at deltagerne i et arbejde af en sådan karakter kunne udsætte sig selv for en vis risiko. »... Vi kan ikke forlange, at nogen skal træde ind i en frivillig arbejdsorganisation og risikere – ikke selv at få klø, for det kan være det samme, men at deres hjem bliver udsat for overlast. Vi må stå sådan, at der ligger en bestemt og konkret basis for de mennesker,



Generalstrejken i Randers 1922.

Opgøret på arbejdsmarkedet i foråret 1922 førte til uro i en række havnebyer. Værst gik det til i Randers, hvor myndighederne måtte rekvirere militær hjælp og indsætte frivillig arbejdskraft fra Samfundshjælpen og landbrugets frivillige arbejdsstyrke for at klare en konflikt, der efterhånden udviklede sig til generalstrejke. Randers-konflikten blev en klar sejr for myndighederne og Samfundshjælpen. Her marcherer soldater med opløst bajonet til havnen i Randers.

Foto i Randers lokalhistoriske Arkiv

der går ind i en sådan historie. En situation, hvor der kan være tale om en frivillig arbejdsorganisations indgriben, navnlig på et tidspunkt, hvor den vil have den offentlige mening bag sig, således som det gælder her ved havnestrejken, – en sådan situation vil kunne komme til at danne en smuk og passende overgang til en organisation på bredere basis, ikke en organisation, der vil komme til at stå som et våben i arbejdsgivernes hænder, men en organisation af rent samfundsbærende karakter, en organisation, der i det givne tilfælde vil være parat til at gribe ind for at opretholde ordenen og for at holde livsnerven i gang.

Det rent magtmæssige i den historie vil ikke volde større vanskeligheder, idet vi har et udmærket politi, og desuden har vi de frivillige korps, som efter en undersøgelse, jeg har foretaget, måske er nogenlunde brugelige. (De frivillige korps omfattede i København Akademisk Skyttekorps, Kjøbenhavns Skytteforenings Rekyllkorps, Frivillige skytter af Kjøbenhavns Skytteforening, Frivilligt dansk Automobilkorps, Dansk Frivilligt Motor-

ordonnanskorps, Korps Westenholz, Kongens Livjægerkorps, Københavns Amts Skyttekorps og Cykleordonnanskorps¹⁹.

Haxthausen sluttede med at lægge op til en drøftelse af mulighederne for at skabe en frivillig organisation. Han mente, at en organisation som den schweiziske ville føre til den samme tryghed, som man føler, når man bevæger sig blandt arbejdsgivere, »medlemmer af det bærende samfund,« »en ganske overordentlig stærk tryghed, fordi man har midler til at overvinde faren«²⁰.

I den efterfølgende diskussion markerede Arbejdsgiverforeningens næstformand, Hans Langkjær, en blanding af interesse og skepsis. Han var af den opfattelse, at der skulle en betydelig agitation til og gjorde opmærksom på, at der fandtes skepsis med hensyn til frivillige ordenskorps. Der var i den eksklusive forsamling i øvrigt langt fra udelt begejstring med hensyn til tanken om at blande de frivillige korps ind i arbejds konflikter. Men afsluttende kunne Langkjær dog konkludere, at han kunne tage et initiativ under en eller anden form²¹.

Den ulmende uro i det danske samfund og langt skarpere optrukne sociale konflikter i de øvrige europæiske lande stimulerede dog sammen med flere arbejds konflikter, der berørte vitale danske samfundsfunktioner, ledende medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening og andre interesserede til handling. I forreste linje sås Hans Langkjær og baron Haxthausen. I første omgang gjaldt det om at få en leder til den kommende organisation og om at få organisationsapparatet op at stå. Haxthausen var et af de oplagte lederemner. Han var imidlertid som aktivist i Harald Plums antibolschevikiske organisationsnet en travl mand på andre kontrarevolutionære felter, bl.a. som repræsentant for den såkaldte »International Russian Relief Committee« og kunne derfor ikke overtage den fulde ledelse af den nye organisation. Derimod bidrog han i organisationens første år til opbygningsarbejdet og udviklingen af organisationens internationale kontakter²².

I et fortroligt brev af 11. oktober 1919 til Langkjær giver Haxthausen sit tilsagn om aktiv deltagelse i arbejdet. I brevet understreger han de to elementer, der er vigtige. Det er for det første selve organisationen med frivillig arbejdskraft, dernæst det beskyttelsesapparat, der skal beskytte den frivillige arbejdskraft mod overlast. Baron Haxthausen stillede sig i brevet meget skeptisk med hensyn til regeringens holdning; han frygtede, at den ville være svag og ubeslutsom med hensyn til sikring af arbejdskraften.

Efter hans opfattelse skulle man organisere den frivillige arbejdskraft

ganske åbent, på et samfundsbevarende grundlag. Derimod skulle sikringen af arbejdskraften, beskyttelsesapparatet, være dybt skjult. Det oplystes i denne forbindelse, at en hemmelig organisation faktisk skulle eksistere. Det skulle dreje sig om en organisation, der var parat med kort varsel. Man havde talt med en premierløjtnant Vinkler vedrørende sikringen²³.

Daglig leder af den kommende organisation blev som nævnt ikke den travle baron Haxthausen, derimod ingeniørkaptajn Flemming Topsøe. Det var den konservative toppolitiker og industrileder Alex. Foss, der havde anbefalet Topsøe til hvervet²⁴.

I samarbejde med baron Haxthausen forberedte ingeniørkaptajn Flemming Topsøe derefter de følgende måneder de praktiske sider af sagen med opstillingen af det kommende kontrarevolutionære organisationsapparat²⁵. Samtidig med, at dette forberedende arbejde gennemførtes i det skjulte, hørtes røster i den offentlige debat, der anbefalede en eller anden form for organisation, der kunne sikre samfundsfunktionerne mod de mest yderliggående trusler.

Tanken om et teknisk hjælpekorps berørtes i Danmark bl.a. af direktør i Nationalbanken C. Ussing i et foredrag i Dansk Forening for Socialpolitik den 14. november 1919. Han luftede muligheden for anvendelse af frivillig arbejdskraft under opsyn af en upartisk bestyrelse. Også dagbladet Nordjylland havde den 13. december 1919 været ude med en kommentar: »Er der ingen mandfolk her i landet? Hvornår opdager elefanten sin egen styrke.« Bladet anbefalede med henvisning til erfaringer fra Canada et hjælpekorps. Endelig havde Finanstidende i anledning af en længere telefonstrejke peget på ideen om et teknisk hjælpekorps²⁶.

I løbet af vinteren og foråret 1920 spores i brancheforeninger og arbejdsgiverforeninger såvel som i landbrugets organisationer et forhøjet beredskab med hensyn til strejketrusler mod vitale interesser, dvs. altafgørende samfundsfunktioner som eksport og import.

Der eksisterer en orienterende skrivelse, sign. P. F. Sveistrup, om *Strejketrusler over for virksomheder, man ikke tør lade standse*.

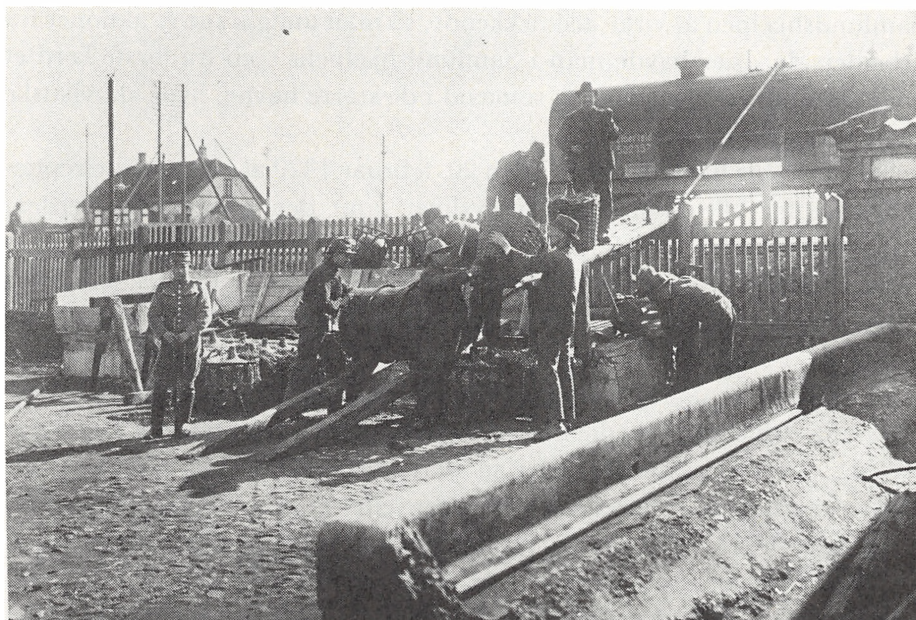
Denne skrivelse af 11. marts 1920, rettet både til danske og svenske industriorganisationer etc., tager sit udgangspunkt i de københavnske gasværksarbejderes netop gennemførte afpresning af Københavns kommune, som det hedder, der resulterede i et usædvanlig stort dyrtidstillæg, fordi kommunen ikke turde tage en strejke midt om vinteren. Det hedder i skrivelser fra industrifagenes sekretariat: »Spørgsmålet om, hvorvidt en enkelt gruppe arbejdere ensidigt skal kunne diktere samfundet sine arbejdsbetingelser ved trussel om arbejdsstandsninger i virksomheder,

samfundet ikke tør lade gå i stå, er herved blevet aktuelt, og sekretariatet har derfor undersøgt, hvorledes man i andre lande har stillet sig over for tilsvarende vanskeligheder. Det nærmeste eksempel, sekretariatet kunne nævne, var den tyske elstrejke i efteråret 1919, der blev klaret af frivillige fra Technische Nothilfe. Den meget beundrede tyske organisation blev omhyggelig beskrevet. Også eksempler fra Canada og den franske jernbanestrejke blev draget frem, ligesom der blev givet en oversigt over forskellige forslag til et teknisk hjælpekorps i Danmark²⁷.

Den store havnekonflikt blev afviklet i løbet af september 1919, men i erhvervslivet såvel som i den akademiske verden og andre borgerlige kredse forblev en levende interesse for en ordning, der kunne sikre erhvervslivets eksport og import samt virke som en præventiv faktor under større strejker og arbejdskonflikter, der sigtede mod at sætte vitale samfundsfunktioner ud af spillet. Ikke mindst udviklingen i Tyskland gjorde et stort indtryk²⁸. I løbet af efteråret og vinteren 1919-1920 forberedte interesserede kredse, stærkt bakket op af ledende personligheder i Dansk Arbejdsgiverforening og erhvervslivet i øvrigt, et velorganiseret strejkeværn²⁹. Dette forberedende arbejde, gennemført i yderste stilhed, førte den 20. februar 1920 til den officielle oprettelse af den såkaldt upolitiske forening Samfundshjælpen. Samfundshjælpen blev dannet med forbillede i den tyske forsvarsminister Gustav Noskes organisation »Technische Nothilfe«. Technische Nothilfe var blevet etableret som modvægt mod yderliggående elementers strejkeaktioner mod vitale samfundsfunktioner i Weimarrepublikkens første tid. I første omgang, 1918-19, var denne organisation organiseret som et militært system. Den kom til at spille en rolle under de kommunistiske uroligheder i 1919 og var i særlig grad effektiv under urolighederne i marts 1920. Technische Nothilfe blev gradvis omformet til en civil organisation, efterhånden som det tyske militærapparat blev reduceret i henhold til Versaillesfredens bestemmelser. Technische Nothilfe forblev en slagkraftig organisation også i 1920 og udgjorde en stabiliserende faktor i Weimarrepublikkens første svære år. Technische Nothilfe havde en betydelig præventiv virkning³⁰.

Oprindeligt var det især ledende repræsentanter for de forskellige arbejdsgivergrupper, der stod som de dynamiske kræfter bag oprettelsen af foreningen. Officielt var det derimod repræsentanter for et bredere spektrum af dansk erhvervsliv, industri, handel, håndværk samt landbruget og den akademiske verden, der stod bag oprettelsen af den såkaldt upolitiske borgerlige forening Samfundshjælpen.

Formålet med denne såkaldt upolitiske borgerlige forening skulle være at



Samfundshjælpere i arbejde under militær beskyttelse i Randers 1922.

Den 21. marts 1922 udstedte Randers Politikammer følgende kundgørelse: I anledning af den ved den almindelige arbejdsnedlæggelse her i byen, derunder de kommunale tjenestemænds forliden af værkerne, indtrufne forværrede situation bekendtgøres:

1. De vagthavende revolver-bevæbnede politimænd og de militære vagter på vand- gas- og elektricitetsværket samt andensteds har ordre til straks at gøre brug af våbnene over for enhver, der søger at trænge ind på værkernes grund uden fornøden tilladelse eller som søger at beskadige værkerne eller overhovedet at trænge inden for afspærringen.
2. Vand- gas- og elektricitetsforsyningen vil indtil videre blive opretholdt.
3. Ethvert overgreb over for arbejdsvillige eller arbejdende folk vil straks blive mødt med de hårdeste midler, ligesom orden i byen vil blive håndhævet med hensynsløs strengthed.

Foto i Randers lokalhistoriske Arkiv.

beskytte det eksisterende danske samfund mod revolutionære kræfter, være den private sektors udrykningstjeneste mod storstrejker og revolution. Foreningen skulle gennem sin indsats modvirke de følger, alvorligere arbejdskonflikter kunne få på både samfundsmæssige og private interesser. Den ville stille arbejdskraft og materiel til rådighed for samfundsmyndighederne i tilfælde af, at samfunds nødvendige virksomheder blev standset. Foreningen stilede officielt mod neutralitet i alle arbejdsstridigheder og tilstræbte officielt ikke at styrke eller svække nogen af parterne i sådanne. Den skulle kun virke som en midlertidig nødhjælp, der i begrænset omfang søgte at holde de befolkningsgrupper, der ikke var part i arbejdsstridigheder, fri for de værste ulemper af disse. I praksis blev det et klart mål for

Samfundshjælpen at virke afskrækkende, så man undgik større aktioner fra arbejderside. Især havde man i Samfundshjælpens stab fra første færd et godt øje til havnearbejdere og sømænd i de større havne, hvor aktivistiske elementer stod stærkt³¹.

Samfundshjælpen blev stiftet den 20. februar 1920 af prominente repræsentanter for alle grene af erhvervslivet samt den akademiske verden. Stifterne var overretssagfører A. E. A. Amonsens, højesteretssagfører H. F. Fenger, generalkonsul C. F. Haxthausen, ingeniør C. F. Jarl, grosserer Ernst Meyer, direktør H. P. Prior, grosserer Tyge J. Rothe, professor Th. Rovsing, professor Erik Schou, forpagter Chr. Sonne, og de udgjorde sammen med kaptajn Flemming Topsøe foreningens bestyrelse.

Samfundshjælpens medlemmer var dels aktive, dels passive. De aktive stillede mod et passende vederlag deres arbejdskraft til rådighed. De passive medlemmer støttede med et større eller mindre bidrag foreningens virksomhed³². Det økonomiske fundament for Samfundshjælpens virksomhed blev i begyndelsen sikret ved, at repræsentanter for Dansk Arbejdsgiverforenings ledelse kautionerede for organisationen. I praksis blev det hurtigt en række banker, rederier og andre større virksomheder, der stillede driftskapital til rådighed³³.

Samfundshjælpen kom første gang i ilden under den store transportstrejke april-juni 1920. Den såkaldt upolitiske forening viste sig tidligt interesseret i at deltage også i politisk kontroversielle aktioner. Allerede i begyndelsen af april 1920 forhandlede en delegation fra Samfundshjælpen, højesteretssagfører J. F. Fenger, grosserer Tyge Rothe og kaptajn Flemming Topsøe, med forsvarsminister Henri Konow om eventuel assistance. Deputationen ønskede beskyttelse fra de frivillige korps, hvis man skulle i gang med frivillig arbejdskraft, men regnede ikke med at gå i gang, før generalstrejken havde varet nogle dage³⁴.

Der skulle med ministeriet Liebe under påskekrisen »sættes bom for socialisme og radikalisme«. Samfundshjælpens ledelse viste med sine beredskabsforberedelser under dette ministerium klart, at foreningen var en organisation med de politiske sympatier godt til højre for centrum³⁵.

Det blev imidlertid ikke påskekrise og generalstrejke, men først den langvarige transportkonflikt fra april måned til juni 1920, der blev Samfundshjælpens første store udfordring. En assistance til Statens Brødkornsadministration den 15. april 1920 blev foreløbig en isoleret begivenhed³⁶.

Transportkonflikten blev også Samfundshjælpens egentlige gennembrud over for offentligheden. Da de politiske forudsætninger fra begyndelsen af maj 1920 var til stede, kunne Samfundshjælpens mandskab, rekrutteret

især fra byerne, parallelt med frivillig arbejdskraft fra landbrugsorganisationerne, klare havnearbejdet i de strejkelammede havne og bidrage til at knække den store strejke. De politiske forudsætninger for Samfundshjælpen's arbejde var en borgerlig regering, der kunne og ville støtte den systematiske anvendelse af strejkebrydere. Disse forudsætninger var først til stede med ministeriet Niels Neergård. Ministeriet Zahle havde hele tiden forholdt sig mere afventende over for det at anvende strejkebrydere med officiel velsignelse. Nu kunne Samfundshjælpen's mere eller mindre veltrænede arbejdskraft virke i sikkerhed³⁷.

Efter forhandlinger med regeringen rettede Indenrigsministeriet den 11. maj 1920 henvendelse til Samfundshjælpen med anmodning om assistance til havnearbejdet. Denne anmodning blev fulgt op med andre anmodninger om hjælp fra Handelsministeriet og Trafikministeriet. Den 12. maj 1920 gik Samfundshjælpen for alvor i gang. Kort tid efter havde foreningen op til 1400 mand i arbejde i Frihavnen og den øvrige del af Københavns havn. Det højeste antal samfundshjælpere, man nåede op på i havnen, var 1800.

Med væksten i Samfundshjælpen's aktiviteter voksede også antallet af nye medlemmer. I slutningen af maj måned var medlemstallet oppe på 5000. I løbet af 1920 nåede organisationen op på et medlemstal af 7000 aktive medlemmer³⁸. Landbrugets frivillige arbejdskraft var temmelig ensartet. Den bestod især af landmænd, fra tjenestekarle til baroner, mejerister, søfolk og fiskere. Det var altså gennemgående fysisk veltrænede folk, folk med hård hud på hænderne³⁹. Samfundshjælpen's mandskab var en betydelig mere spraglet flok. Talrige professioner var repræsenteret. Der var fabrikanter, kontorister, søfolk, arbejdsmænd, akademikere og organister. Der var både organiseret og uorganiseret arbejdskraft. Der var også strejkende arbejdere, der optrådte som »skruibrækkere« i Samfundshjælpen's tjeneste for at finansiere konflikter på deres traditionelle arbejdsplads.

I Samfundshjælpen's ledelse var man ikke særlig begejstret for de senest tilkommende medlemmers kvalitet, men man erkendte, at de mange folk, der meldte sig for ren vindings skyld, ofte udgjorde en meget stabil arbejdskraft, netop fordi de trængte til penge. Man foretrak dog de medlemmer, der havde meldt sig af ideologisk-idealistiske grunde⁴⁰. Men Samfundshjælpen's mandskab klarede, sin farverige sammensætning til trods, både at losse og laste og at bemane et større antal skibe fra handelsflåden. Det prominente medlem af Samfundshjælpen, kontorchef Vald. Helsing fra Industrifagenes sekretariat, affattede under den store transportkonflikt en stemningsrapport fra en af Samfundshjælpen's

arbejdspladser. Det hedder i denne bl.a.: »... Jeg skal hertil kun føje, at jeg tirsdag den 18. ds. selv efter tilsigelse fra Samfundshjælpens kontor gjorde tjeneste i Frihavnen fra kl. 8 til kl. 5. Jeg var beskæftiget med pakhusarbejde af forskellig art og fik alvorligt brugt mine kræfter.

Jeg fik det indtryk, at det hele i virkeligheden klappede godt, og at arbejdet gik frejdigt fra hånden. Jeg havde fået et lille hold på 5 mand. Vi blev fordelt på pakhusene. De fem unge mennesker samledes senere i et bestemt pakhus og udførte der et arbejde, som var genstand for den pågældende formands ubetingede og stærke ros⁴¹. I Samfundshjælpen skønnede man efter konfliktens afslutning, at den samlede værdi af det behandlede gods var 75-100 millioner kroner, og at organisationen havde reddet værdier i form af letfordærlige varer m.m. til en værdi af ca. 10 millioner kroner.

Den 18. maj 1920 anmodede Handelsministeriet Samfundshjælpen om at bemane de danske skibe, der henlå i de forskellige havne. Det blev ikke så vanskeligt at finde folk. Derimod kneb det med at skaffe fuldbefarne søfolk nok. Dem hentede Samfundshjælpen i Nyhavns værtshuse, i fiskerlejer og i Marineforeningens medlemslister. Ved havnestrejkens slutning midt i juni 1920 havde Samfundshjælpen bemandet 185 skibe med samlet tonnage på ca. 600.000 tons og besætninger på tilsammen omtrent 4500 mand⁴². Samfundshjælpens aktive indsats mod sømændene gik ikke stille af. Således blev Chr. Borgland, forretningsfører for Sømændenes forbund, arresteret, sigtet for trusler om vold mod arbejdsvillige. Den 21. maj 1920 blev Chr. Borgland idømt 30 dages fængsel⁴³. Samfundshjælpen nåede under storkonflikten i 1920 op på ca. 5000 aktive medlemmer. Selv om kvaliteten af foreningens arbejdskraft formentlig har været mere svingende end hos landbrugets frivillige, var den alligevel sine penge værd, for så vidt som indsatsen bidrog til at knække storstrejken. Men helt problemfri var strejken ikke, hverken for Samfundshjælpen eller for de individuelle arbejdstagere, der som søfolk eller almindelige arbejdere en tid havde fungeret som »skruebrækkere«.

Den 1. juni 1920, altså endnu før havnekonflikten var slut, skrev Sammenslutningen af arbejdsgivere inden for den keramiske Industri til Dansk Arbejdsgiverforening. Brevet drejede sig om Samfundshjælpens stilling til udelukkede, dvs. lockoutede arbejdere. Brevet omtalte den igangværende lockout inden for den keramiske industri, og at man havde henvendt sig til Samfundshjælpens ledelse, idet man regnede med, at nogle af de strejkende eller lockoutede arbejdere havde henvendt sig og søgt beskæftigelse i Samfundshjælpen. »Man har spurgt kaptajn Topsøe: svaret

blev, at det pågældende almindelige spørgsmål havde været drøftet inden for Samfundshjælpen's bestyrelse med det resultat, at Samfundshjælpen som upolitisk forening ikke ved antagelsen af arbejdskraft kunne tage hensyn til, om vedkommende arbejdssøgende var strejkende eller udelukket i et andet fag.

Det forekommer sammenslutningen urimeligt, at Samfundshjælpen for at opfylde de opgaver, den påtager sig, i givet tilfælde kan medvirke til at forlænge arbejdskonflikter i andre fag derved, at strejkende eller udelukkede arbejdere søger beskæftigelse gennem Samfundshjælpen, og sammenslutningen tillader sig ved nærværende at anmode den ærede Arbejdsgiverforening om, såfremt De måtte dele vor betragtning, snarest muligt at søge ændret den opfattelse, Samfundshjælpen's bestyrelse ifølge det foranførte har af det pågældende spørgsmål, således at Samfundshjælpen f.eks. erklærer sig villig til at undlade at beskæftige sådanne arbejdere, der ifølge navnefortegnelser, stillet til Samfundshjælpen's disposition, omfattes af arbejdskonflikter i andre fag«⁴⁴.

Dansk Arbejdsgiverforenings svar i sagen, et brev til Samfundshjælpen's bestyrelse den 3. juni 1920, efterlod ingen tvivl. Det hed i dette bl.a.: »... Da Arbejdsgiverforeningen absolut må mene, at Samfundshjælpen herved indtager en unneutral stilling i kampen mellem arbejdsgivere og arbejdere, tillader jeg mig herved at opfordre den meget ærede bestyrelse til at gøre denne sag til genstand for en ny behandling... Langkjær«⁴⁵.

Den 15. juni 1920 sluttede den store transportstrejke med sømænd og havnearbejdere som de store tabere. Den frivillige arbejdskraft, ikke mindst landbrugets egne folk, havde bevist sin effektivitet. Konflikten og dens afvikling førte til, at den daglige leder af Samfundshjælpen's beredskabsorganisation, kaptajn Flemming Topsøe, henvendte sig til landbrugets organisationer for at søge et samarbejde etableret. Topsøe skrev desuden til landets sognefogeder for at sikre sig disponibel arbejdskraft i tilfælde af nye omfattende arbejdsstandsninger som dem, man oplevede i maj-juni 1920. Om baggrunden hedder det i en intern rapport fra en af landbrugsorganisationerne: »... Kaptajnen havde nemlig med nogen misundelse draget en sammenligning mellem vore og Samfundshjælpen's arbejdspræstationer og var derved kommet til det resultat, at arbejderne fra landet ydede mere arbejde end Samfundshjælpen...«⁴⁶. Noget, der ikke kan undre, thi mens folkene fra landbrugets frivillige mandskab var vant til fysisk krævende arbejde, var Samfundshjælpen's arbejdskraft både i 1920 og senere en langt mere broget flok. Nok lykkedes det Samfundshjælpen at rekruttere både rigtige søfolk og arbejdere, men organisationen talte også

mange f.eks. organister, ingeniører og andre akademikere samt adskillige fabrikanter og kontorister, som ikke kunne klare fysisk slid.

Arbejdsgiverne havde sejret i den lange konflikt. Iagttagere i Arbejdsgiverforeningen bemærkede i øvrigt efter havnestrejkens afslutning med en vis tilfredshed, at Samfundshjælpen faktisk og praktisk havde kunnet glæde sig ved Socialdemokratiets og den faglige hovedorganisations neutralitet. »Og derved har Socialdemokratiet i nogen grad erhvervet sig part i den offentlige mening, som med urokkelig bestemthed krævede, at samfundet skulle afvise ulovlige attentater på dets livsinteresser«⁴⁷. I arbejdsgiverkredse sparede man ikke på rosen til Samfundshjælpen. Det hed i en kommentar i Arbejdsgiveren den 18. juni 1920 bl.a. »... Men Samfundshjælpen tilkommer æren for at have været rede i det psykologiske øjeblik, rede til en fortræffelig organiseret indsats, rede til at nyttiggøre for samfundet den arbejdskraft og arbejdsvilje, der ventede på udløsning. Samfundshjælpens virksomhed i havnen og ved bemanningen af handelsflåden er et smukt vidnesbyrd om dansk evne til at løse en omfattende og besværlig opgave, løse den uden spræl, men til gavns, – løse den og så, når målet er nået, lade den være løst. Blev arbejdet gjort beslutsomt, så vidner også dets ophør om en fortræffelig disciplin, en loyal respekt for det program, hvorpå Samfundshjælpen har fået den tilslutning...«⁴⁸.

Samfundshjælpens indsats fik også anerkendelse uden for Danmarks grænser, ikke mindst i nordiske arbejdsgiverkredse. De svenske arbejdsgiveres formand Hjalmar von Sydow udtrykte det kort tid efter således: »... Hvad den danske Samfundshjælp har udrettet, den sejr, som det danske samfund ved dens hjælp tiltvang sig i en nødssituation, det skal ikke glemmes. Her er fra dansk side den vej afstukket, som fremtidig bør følges...«⁴⁹.

Var Samfundshjælpen populær i brede, især borgerlige kredse, så var harmen mod strejkebryderne til gengæld stærk i arbejderkredse. Uviljen mod strejkebryderne, skruibrækkere som de blev kaldt, førte til betydelige problemer for adskillige af de folk, der havde arbejdet for Samfundshjælpen, samt til visse problemer for arbejdsgiverorganisationer og virksomheder. Arbejdere og fagforeninger havde en god hukommelse med hensyn til skruibrækkere.

Allerede den 14. juni 1920, altså på den store transportkonflikts sidste dag, henvendte kaptajn Topsøe fra Samfundshjælpen sig til Dansk Arbejdsgiverforening med anmodning om assistance i en vanskelig sag. Topsøe ønskede hjælp til en skotøjsarbejder, der havde arbejdet for

Samfundshjælp.

Uden at ville tage Parti hverken for eller imod den udbrudte Generalstrejke, men for i givet Tilfælde at kunne opretholde de for Samfundet nødvendige Virksomheder har Magistraten besluttet at opfordre alle Byens Borgere til at danne en saakaldt Samfundshjælp.

Vi opfordre hermed

alle arbejdsdygtige Mænd

i Byen til at indtegne sig paa

Lister, som er udlagt i Raadhusets store Sal.

De saaledes indtegnede forpligte sig til efter Ordre fra Samfundshjælpens Ledelse, og da under Politiets effektive Beskyttelse, ogsaa at yde Arbejde paa Byens Gas- og Elektricitetsværk for den sædvanlige Timebetaling.

Magistraten.

Kort før Genforeningen oplevede også Nordslesvig alvorlige arbejdskonflikter og uroligheder, der førte til indsættelse af en sønderjysk »Samfundshjælp.«

Generalstrejken i juni 1920 gjaldt særlig de fire byer Haderslev, Sønderborg, Åbenrå og Tønder og havde dels en økonomisk, dels en politisk baggrund.

De økonomiske årsager til generalstrejken lå især i overgangen fra det tyske til det danske møntsystem. Denne overgang var blevet forceret og havde ført til kunstige prisstigninger og dermed til ondt blod og social uro. Desuden mente man i borgerlige kredse, at uroen også havde politiske årsager, at politiske agitatorer sydfra forsøgte at anstifte politisk revolution, og at generalstrejken i juni 1920 derfor havde revolutionær karakter. Al virksomhed, selv gas- vand- og elektricitetsproduktion blev standset. Generalstrejken førte dog blot til, at sønderjyske arbejdsgivere hurtigt improviserede en »Samfundshjælp«, der straks tog den værste brod af strejken. Efter forhandlinger i Åbenrå den 12. juni under medvirken af H. P. Hanssen og administrator Haarløv nåede organisationerne imidlertid en afslutning af striden, så arbejdet kunne genoptages umiddelbart før Genforeningen den 15. juni 1920. Kilder: Arbejdsgiveren 18. juni 1920, 207-8; det sønderjyske dagblad Heimdal 1.-14. juni 1920.

Samfundshjælpen. Skotøjsarbejdernes forbund nægtede på grund af dette forhold at optage ham som medlem⁵⁰.

Også arbejdsledere kunne risikere represalier fra arbejderside, hvis de havde været aktive i Samfundshjælpen⁵¹.

Dansk Arbejdsgiverforening orienterede i en skrivelse den 18. juni 1920 om afviklingen af transportkonflikten. Man oplyste her, hvad medlemmerne næppe var i tvivl om, at Samfundshjælpen var ilde lidt blandt arbejderne, og at transportarbejderne var blevet ydmyget ved havnestrejken sammenbrud. Om aftalen med transportarbejderne hed det bl.a.: »Efter arbejdets genoptagelse må der ikke fra arbejderne side finde nogen art af fortrædelse sted over for arbejdsgivere, arbejdere eller andre, ligesom der ikke fra arbejdsgivernes side må finde nogen art af fortrædelse sted over for medlemmer af Dansk Transportarbejderforbund i anledning af begivenheder under strejken...«

»...Når Samfundshjælpen inddroges allerede mandag den 14. ds. i stedet for at den, som fastsat i overenskomsten, skulle afvikles *efter* at arbejdet var genoptaget, var årsagen den, at Handelsministeriet ønskede denne ordning for ikke at ydmyge transportarbejderne mere end nødvendigt...« (Til gengæld betingede Handelsministeriet sig, at arbejdet virkelig blev genoptaget)⁵².

Dansk Arbejdsgiverforening blev hurtigt præsenteret for en vigtig principalsag i forbindelse med beskæftigelsen af tidligere medarbejdere ved Samfundshjælpen. Den 6. juli 1920 informerede Bryggeriforeningen Dansk Arbejdsgiverforening om en konflikt på Krone-Ølbryggeriet, der var opstået, fordi bryggeriet beskæftigede en medarbejder, der en kort overgang havde været samfundshjælper⁵³. Bryggeriforeningens skrivelse fremkaldte et iltert svar fra Dansk Arbejdsgiverforening. Arbejdsgiverforeningens ledelse var af den opfattelse, at bryggeriet havde givet op for tidligt over for arbejderne pressio. Dansk Arbejdsgiverforening var af den opfattelse, at arbejdsstandsninger som den, der havde fundet sted på Krone-bryggeriet, burde gribes an med den største alvor. Videre hed det i svarskrivelsen: »Det ville blive ganske ødelæggende for Arbejdsgiverforeningens medlemmer, om det skulle lykkes arbejderne, efter at Samfundshjælpen har afsluttet sin virksomhed, at iværksætte en systematisk forfølgelse af de mænd, der på regeringens initiativ og til alle arbejdsgivers største tilfredshed optog arbejdet under den kritiske havnearbejdersituation og i første række bidrog til, at transportarbejderstrejken fik det forløb, som den skulle og måtte have.

Vi kan derfor ikke nok som indskærpe, at forsøg fra arbejderne side på

at blokere disse folk må bekæmpes med alle til rådighed stående midler, og bryggerierne vil selvfølgelig have Arbejdsgiverforeningens støtte i fuldeste mål til at imødegå enhver aktion af denne art fra arbejdernes side. Fremtidige tilfælde bør derfor under ingen omstændigheder ende med, som bryggeriet udtrykker sig, at den pågældende bliver »ked af at have givet anledning til ubehageligheder for bryggeriet« og derfor tilbyder frivilligt at forlade arbejdet.

Skulle det lykkes arbejderne på denne måde at etablere den jagt på alle Samfundshjælpens folk, vil det selvfølgelig i fremtiden blive umuligt at finde støtte på denne måde, såfremt arbejdsgiverne viser, at de ved første lejlighed svigter dem, der under en kritisk situation har stået dem bi. Vi beklager derfor meget, at Krone-Ølbryggeriet har ladet den pågældende arbejder gå og derved har givet arbejderne tiltro til, at den udviste opførsel fra deres side også i fremtiden vil hidføre det resultat, de ønsker. Vi beder den ærede forening om på det skarpeste over for bryggeriet at indskærpe, at man under eventuelt fremtidige tilfælde af lignende art på det bestemteste tilbageviser arbejdernes krav og i videste udstrækning tager de konsekvenser, dette måtte medføre⁵⁴.

Arbejdsgiverforeningens skarpe stillingtagen og tilrettevisning af bryggerierne for deres bløde linje over for arbejderne medførte kort tid efter endnu en brevveksling om principperne i sagen. I Bryggeriforeningens ledelse var man tydeligvis blevet stødt over den krasse tilrettevisning. I et noget spidst formuleret brev den 21. august 1920 reagerede Bryggeriforeningen surt over Arbejdsgiverforeningens krav om, at bryggerierne skulle stå fast. Det hed i brevet bl.a., at man ikke kunne tvinge folk til at blive. (Den omstridte samfundshjælper på Krone-Bryggeriet var gået frivilligt). Bryggeriforeningen udbad sig derefter nærmere orientering om, hvorledes man burde have forholdt sig i sagen⁵⁵.

Dansk Arbejdsgiverforening tøvede ikke med at give ren besked. I en skrivelse fra den 23. august 1920 til Bryggeriforeningen hedder det, at Dansk Arbejdsgiverforening går ud fra, at man i princippet er enige, når man har fremhævet »den for Arbejdsgiverforeningens medlemmer yderst betænkelige situation, der vil fremkomme, såfremt det måtte lykkes arbejderne at foranstalte en slags klappjagt på Samfundshjælpens medlemmer, idet man derved vil skræmme folk fra i fremtiden at stille sig på arbejdsgivernes side under en alvorlig konflikt. Selvfølgelig har det ikke været hensigten med vor skrivelse at tilskynde foreningens medlemmer til at tvinge den pågældende til at blive i sin plads mod sin vilje. Vi er fuldtud på det rene med, at vedkommende må have sin fulde frihed til at gå, såfremt

han ønsker det, men vi ønsker blot at pege på, at den art »frivillige« fratrædelser meget ofte kan være foranlediget ved arbejdernes chikanerier over for den pågældende, og at man fremtidig bør vise varsomhed ved behandling af tilfælde af lignende art.

Vi tvivler på, at arbejderne skulle være til sinds at sætte noget på spidsen, når de forefinder en klar og resolut holdning fra selskabets side, og under alle omstændigheder vil den faste voldgiftsret utvivlsomt være rede til at give en kraftig dom, såfremt en kortvarig arbejdsstandsning af den grund måtte opstå⁵⁶.

Arbejdsgiverne stod på mange måder stærkt efter transportkonfliktens sammenbrud i forsommeren 1920, men de kunne ikke tvinge arbejderne til at elske strejkebryderne fra Samfundshjælpen. Både i 1920 og de følgende år måtte Samfundshjælpens ledelse og Dansk Arbejdsgiverforening gå i aktion for på forskellige måder at støtte arbejdere, der på grund af deres tidligere tilknytning til Samfundshjælpen var kommet i vanskeligheder. Blev en tidligere samfundshjælper genkendt på en arbejdsplads, kunne der let opstå konflikter. Både i Samfundshjælpen og i Dansk Arbejdsgiverforening følte man sig moralsk forpligtet til en vis assistance til tidligere strejkebrydere⁵⁷.

I fagbevægelsen blev strejkebryderne behandlet som udskud og så vidt muligt fordrevet fra arbejdspladserne. Strejkebrydernes manglende solidaritet med de organiserede arbejdere i fagforeningerne blev honoreret med eksklusion. Således kunne man i juli 1920 i »Textilarbejderen« læse følgende meddelelse fra tekstilarbejdernes afdeling i Svendborg: »Det meddeles herved, at nr. 13253 Christian Jensen, født i Odense den 4. juni 1891 og indmeldt i forbundet den 27. august 1914, er ekskluderet af afdelingen for at have arbejdet som samfundshjælper«⁵⁸.

I arbejdsgiverorganisationerne så man en vis tøven over for problemerne med de tidligere samfundshjælpere. Dansk Arbejdsgiverforening spurgte den 16. juli 1920 jernindustriens arbejdsgivere om, hvad man skulle stille op med Samfundshjælpens folk, når de kom og med Samfundshjælpens støtte bad om hjælp til arbejde⁵⁹. Kontorchef Vald. Helsing fra Industrifagenes sekretariat i jernindustriens arbejdsgiversammenslutning svarede den 17. juli 1920 kontorchef Ørsted fra Dansk Arbejdsgiverforening. Han skrev bl.a.:

»... Jeg er ganske enig med Dem i, at vi naturligvis skal være velvilligt hjælpende over for de folk, der stillede deres arbejdskraft til Samfundshjælpens rådighed. På den anden side står vi os vel nok ved at være i nogen grad forsigtige. De folk, som meldte sig til Samfundshjælpen, vidste jo,

hvad de gjorde, og burde ikke have meldt sig, hvis de derved skaffede sig en svag position over for organiserede arbejdere i fremtiden. Jeg er da også klar på, at det ingenlunde altid var ideale grunde, der kaldte den pågældende arbejdskraft til. Jeg gjorde jo under mit korte besøg ved arbejdet i havnen forskellige erfaringer i den retning. Det er uden for al tvivl, at mange af dem, der søgte arbejde, gjorde dette, fordi de enten direkte trængte til fortjeneste, eller fordi de havde en periodisk ledighed, som de passende kunne benytte til at underbygge deres økonomi. Jeg føjer hertil, at vi naturligvis også skal vogte os for, at den teori slås fast, at Arbejdsgiverforeningen nok skal hjælpe de folk, der deltager i Samfundshjælpen, thi vi må også i et kommende tilfælde, hvor Samfundshjælpen mobiliseres, være sikre på, at de arbejdende kræfter tager nøgterne og forsigtige standpunkter. Det ville jo i alle henseender være det heldigste, om man var i stand til at rekruttere arbejdere ved Samfundshjælpen fra de kredse af befolkningen, som hverken før eller senere kommer til at stå i noget afhængighedsforhold til organiserede arbejdere...« Dog erklærede Vald. Helsing sig villig til at medvirke til hjælp på »svage punkter«⁶⁰. I jernindustriens arbejdsgiversammenslutning var man altså kun undtagelsesvis parat til at hjælpe tidligere samfundshjælpere. Kontorchef Ørsted præciserede i et svarbrev den 19. juli 1920 sin opfattelse af spørgsmålet om at skaffe arbejde til de frivillige fra Samfundshjælpen: »...Jeg er enig med Dem, at en vis forsigtighed i det hele bør iagttages, men jeg mener dog på den anden side, at det er af stor vigtighed at opretholde tilgangen til Samfundshjælpen under en ny strejkesituation, at vi derfor – uden at vove os for langt ud – bør gøre, hvad vi kan for at hjælpe de pågældende mennesker...«⁶¹.

Det var ikke blot arbejdere på landjorden, men også søfolk, der havde været med til at bemane handelsflåden under storstrejken, der fik problemer med deres organiserede kammerater på arbejdsmarkedet. Et brev fra Samfundshjælpens daglige leder kaptajn Flemming Topsøe til Dansk Dampskibsrederiforening den 11. september 1920 illustrerer problematikken for de søfolk, der havde været samfundshjælpere. Det hedder i skrivelseren, at efter aftalerne skulle forholdene jo være sikret, »... imidlertid er forholdet jo alligevel det, at Samfundshjælpens folk, når de kommer om bord og genkendes som samfundshjælpere, møder megen vanskelighed fra deres kammeraters side, i enkelte tilfælde ligefrem trues med vold, hvilket ofte bevirker, at de pågældende ikke vover at forblive om bord«. Kaptajn Topsøe gik ind for en bedre sikring af de trufne aftaler til beskyttelse af de tidligere samfundshjælpere. F.eks. mente han, at det kunne være nyttigt at

forhindre fagforeningsrepræsentanter i at kontrollere de påmønstrede søfolk samt eventuelt at opstille hele besætninger bestående udelukkende af tidligere samfundshjælpere⁶².

Den såkaldt upolitiske forening Samfundshjælpen havde med sin betydelige andel i transportstrejkens sammenbrud i juni 1920 vundet megen agtelse i erhvervskredse og borgerlige kredse i øvrigt. Under og efter storkonflikten var der, til dels i samarbejde med Arbejdsgiverforeningen, blevet oprettet en række lokalafdelinger rundt om i landet, bl.a. i større havnebyer⁶³. I Dansk Arbejdsgiverforenings ledelse interesserede man sig fortsat levende for Samfundshjælpen. I en urolig tid havde arbejdsgiverne en naturlig interesse i et stærkt strejkeværn⁶⁴. Arbejdsgiverforeningens formand, bogtrykker Hans Langkjær, kommenterede i et tilbageblik på arbejdsmarkedet i oktober 1920 udviklingen i løbet af året. Efter bl.a. at have udtrykt sin tilfredshed med, at arbejdsløshedsunderstøttelsen var blevet reduceret, kom han ind på den indsats, der var præsteret af landbrugets frivillige arbejdskraft og Samfundshjælpen under den store transportstrejke. Han sagde bl.a.: »... En ulovlig og meningsløs strejke havde lagt sin hånd også på landbrugseksporten. Men roligt og bestemt fjernede landbruget denne hånd, og magtesløs sank den ned, da fagforeningen så, at skruebrækker-trylleformularen ikke mere virkede. På samme måde greb Samfundshjælpen ind for at redde store værdier, der stod på spil, og for at sikre industrien og andre erhverv de nødvendige forsyninger og for at holde landets skibsfart i gang. Forsøget lykkedes fuldstændigt, og det af tre hver for sig bemærkelsesværdige grunde: der meldte sig rigelig arbejdskraft, autoriteterne beskyttede fuldt ud de arbejdende, og den offentlige mening billigede fuldt ud den frivillige organisations optræden...« »... Selve tanken om at organisere den borgerlige selvhjælp var, da Samfundshjælpen trådte i virksomhed, ingenlunde ny. Både i udlandet og her hjemme havde man længe arbejdet med planerne, og man stod her i Danmark aldeles ikke uforberedt, da generalstrejken bebudedes og da havnestrejken iværksattes – tvært imod. Men på dette område har også Arbejdsgiverforeningen et stort arbejdsfelt, som ikke må henligge uopdyrket. Mere ønsker jeg ved denne lejlighed ikke at sige«⁶⁵.

Men selv om ledelsen af Dansk Arbejdsgiverforening ideologisk set havde såre meget til fælles med Samfundshjælpens bestyrelse og daglige ledelse, opstod der hurtigt spændinger mellem Dansk Arbejdsgiverforening og Samfundshjælpens ledelse. Parterne havde en borgerlig og antikommunistisk grundholdning, men dette fælles grundlag forhindrede ikke betyde-

lig friktion. Et centralt element i uenigheden blev Samfundshjælpens økonomi.

Samfundshjælpen satsede som organisation ikke blot på at styrke det hjemlige strejkeværnsberedskab, så man kunne klare varetagelsen af et bredt spektrum af vigtige offentlige og privatøkonomiske funktioner. I kølvandet af storkonflikten i 1920 søgte foreningens ledelse at udvide rekrutteringsgrundlaget for Samfundshjælpen, bestræbelser, der i begyndelsen førte til stærk kritik i den socialdemokratiske presse. »Social-Demokraten« beskyldte Samfundshjælpens ledelse for at forsøge at oprette en ordensmagt, en »hvidgarde«, under foreningen. En anklage, som formanden, højesteretssagfører J. F. Fenger, kraftigt tilbageviste⁶⁶. Dernæst ønskede foreningens ledelse at udbygge udenlandske kontakter samt at støtte oprettelsen af tilsvarende samfundsbevarende organisationer. Konkret gav denne interesse sig f.eks. udtryk ved Samfundshjælpens assistance til etableringen af Norges Samfundshjælp samme år. Interessen for den nye organisation var stor, ikke mindst i nordiske arbejdsgiverkredse⁶⁷. Baggrunden for Samfundshjælpens stærke interesse for internationalt samarbejde mellem de forskellige samfundsbevarende organisationer var bl.a. frygten for en internationalisering af danske arbejdskampe, især af transportkonflikter. Samfundshjælpen fulgte gennem tyverne med stor interesse danske sømænds og havnearbejderes forhold til skandinaviske og andre udenlandske faglige organisationer. Ved en international aktion, hvor varer til og fra Danmark blev blokeret udenlands, ville et hjemligt dansk strejkeværn ikke være meget værd i sig selv⁶⁸.

På det nordiske arbejdsgiverforeningsmøde den 16.-17. august 1920 i København agiterede baron Haxthausen stærkt for øget internationalt samarbejde på Samfundshjælpens virkefelter⁶⁹. Det samme gjorde han og Topsøe under rejser til Belgien og England i slutningen af september 1920. Man ønskede fra dansk side fortsat især at styrke samarbejdet mellem søfartsnationerne. Det var på det maritime område og den øvrige transportsektor, at Samfundshjælpens ledelse prioriterede arbejdsopgaverne højest.

Samfundshjælpens interesse for at få gode internationale forbindelser strakte sig endvidere til etablering af efterretningskontakter. Det er sandsynligt, at Samfundshjælpen rådede over visse forbindelser til dansk efterretningsvæsen⁷⁰.

Der foreligger fra december 1920 en rapport forfattet af baron Haxthausen, der refererer en diskret efterretnings- og kontaktkongres i den

schweiziske by Luzern i dagene 29.-30. november 1920. Deltagere i dette internationale arrangement var repræsentanter for samfundsbevarende organisationer i en række europæiske lande. England var dog repræsenteret af en observatør, vistnok en politispion, der normalt overvågede mistænkelige personer i Schweiz, som englænderne interesserede sig for⁷¹.

Det er på det nuværende spinkle kildegrundlag svært at sige, om Samfundshjælpen udviklede mere end uforbindende internationale kontakter på efterretningsområdet. Dog er det sporadisk muligt at konstatere, at forbindelserne mellem ledelsen af Samfundshjælpen og andre europæiske organisationer videreudvikledes. Tillige tyder indholdet af nogle af de fortrolige meddelelser, som Samfundshjælpen lod tilflyde ledende erhvervsfolk, på, at der foregik en vis international udveksling af informationer. Det er bl.a. sandsynligt, at der har eksisteret et vist internationalt samarbejde med hensyn til skibsfart og anden transport⁷².

Men af det internationale samarbejde er bl.a. det nære nordiske af betydelig interesse. Det ses således af baron Haxthausens rapport fra den norske storstrejke den 2.-6. juni 1921, sendt til Samfundshjælpen og til Langkjær i Arbejdsgiverforeningen. (Haxthausen blev i 1921 udstationeret i Kristiania).

Han beskrev storstrejken som en direkte udløber af den igangværende søfartsstrejke. På grund af forsyningslinjerne til Nordnorge måtte Samfundshjælpens mandskab gribe ind allerede inden storstrejken begyndte. Haxthausen noterede med tilfredshed, at der ikke var problemer med beskyttelse af frivilligt mandskab under transport. Han gav den meget kontante forklaring: »Når enhver til- og fragang af samfundshjælperer til arbejdspladsen har kunnet gå for sig, uden at en eneste mand er blevet generet, endsige forulempet, skyldes dette udelukkende den *meget skarpe og resolute optræden både fra politi og militærs side i strejkens første dage*. De strejkende fik gennem denne optræden det bestemte indtryk af, at der vanker prygl, hvis de ikke opfører sig skikkelig, og dette indtryk holder sig stadigt. *Alle igangværende værker holdes desuden under militær bevogtning*, der går stadig vagt med opplantet bajonet på værkernes mest udsatte punkter, medens resten holdes i beredskab i de dertil oprettede vagtstuer... Skarpe patroner er udleverede, og vagterne står under fabriksledelsens og Samfundshjælpens direktiv og kontrol«. Haxthausen sammenfattede sine indtryk og erfaringer fra den norske storkonflikt med at konkludere, at det for det første gjaldt om at anvende den frivillige arbejdskraft så økonomisk som muligt. For at klare strejkesituationen skulle man kun holde det allernødvendigste i gang. Dernæst skulle man have et stærkt ordensappa-

rat, dvs. solide politi- og militærstyrker, og endelig var det nødvendigt at sørge for god kommunikation mellem de parter, der skulle samarbejde under en strejkesituation. Haxthausen understregede til sidst, at af dette måtte man navnlig håbe, »at vi i Danmark under eventuelt kommende parallelle forhold må kunne påregne den samme værdifulde støtte hos politi og militær, som den norske Samfundshjælp har fundet det i så høj grad under sit arbejde«⁷³. Ser man på ordensmagtens indsats under generalstrejken i Randers i marts-april 1922, kunne man fristes til at antage, at de danske myndigheder havde lært lidt af de daværende norske tilstande.

Heller ikke det danske samfund var faldet til ro. Dansk erhvervsliv havde ikke let ved at tilpasse sig de ændrede vilkår i en fredsökonomi. Årene 1921-1922 var præget af industrikrise og uro på arbejdsmarkedet. Flere gange var der opræk til større strejker. Ministeriet Neergårds relativt hårde økonomiske politik gjorde det ikke bedre. Arbejderne i by og på land stod over for arbejdsgiverkrav om betydelige lønnedskæringer, så erhvervslivets omkostninger kunne blive sænket. Fagforeningerne kom til at stå stejlt over for regering og erhvervsorganisationer. Ideologisk skærpede Th. Madsen-Mygdal som landbrugets førende talsmand i regeringen forholdet til arbejderne gennem sin markerede fagforeningsfjendtlighed. I den arbejdskonflikt, der udviklede sig i løbet af foråret 1922, kom det til bitter konfrontation.

Opgøret på arbejdsmarkedet blev hårdest i Randers. Her udviklede arbejdskampen, fremkaldt af arbejdsgiverpresset for lønreduktioner, sig midt i marts 1922 til en egentlig generalstrejke. Svære sammenstød mellem politi og strejkende førte til anvendelse af regulære militære styrker til at sikre ro og orden. Det var indsættelsen af militæret, der fremprovokerede den egentlige generalstrejke i Randers. Med assistance fra politi, militær, Samfundshjælpens tekniske korps samt landbrugets eget beredskab af frivillige blev generalstrejken midt i april 1922 bragt til afslutning. For arbejderne var nederlaget i Randers totalt. De arbejdere ved de kommunale værker, der havde nedlagt arbejdet i sympati med byens øvrige strejkende, blev afskediget. Der var ansøgere nok til de ledige pladser⁷⁴.

For Samfundshjælpen var generalstrejkesituationen en triumf. Foreningen markerede her klart sin antirevolutionære holdning og sin praktiske slagkraft. Den fik demonstreret, at det med organisationen som teknisk hjælpekorps sammen med myndighederne og landbrugets frivillige arbejdskraft var muligt at slå storstrejker eller generalstrejker effektivt ned.

Konflikten berørte foruden Randers i særlig grad en række andre

havnebyer, således København, Odense, Horsens og tildels Esbjerg. Konfrontationen var også her meget kontant med uroligheder både i Randers, Horsens og Kolding⁷⁵. Opgøret førte til en klar sejr for myndighederne over hele linjen. Det var blevet markeret eftertrykkeligt over for fagbevægelse og eventuelle yderliggående kræfter til venstre for den, at de danske myndigheder effektivt kunne knække generalstrejker og havde den politiske vilje til at gøre det.

I Samfundshjælpens ledelse vurderede man med rette organisationens indsats som en oplagt succes. Det hedder i en senere intern redegørelse om Randers-generalstrejken: »I foråret 1922, da det danske samfund truedes af en kommunistisk generalstrejke, greb Samfundshjælpen sammen med statslige og kommunale myndigheder straks ind, med det resultat, at generalstrejken lokaliseredes til byen Randers, hvis kommunale værker blev forladt uden varsel af de strejkende, og straks efter besattes af Samfundshjælpen, der holdt dem i gang i ca. 40 dage indtil generalstrejkens ophør. Indirekte turde imidlertid organisationens samfundsnytte være mindst lige så stor som den direkte – idet den blotte eksistens af en organisation som Samfundshjælpen under urolige tider er i høj grad dæmpende på de kommunistiske revolutionære blandt arbejderne. Og gang på gang lammes generalstrejketruslen ved bevidstheden om tilstedeværelsen af dette samfundets tekniske redningskorps«⁷⁶.

Dansk Arbejdsgiverforening og finansieringen af Samfundshjælpen

Finansieringen af Samfundshjælpens arbejde var ved starten i vinteren 1920 oprindelig blevet sikret ved, at repræsentanter for ledelsen af Dansk Arbejdsgiverforening havde kautioneret for foreningen personligt. I praksis blev det en række forskellige organisationer, institutioner og virksomheder, der skaffede de nødvendige midler til Samfundshjælpens oprettelse og drift. Det betød, at det økonomiske grundlag i begyndelsen var bidrag fra større interessenter. Det drejede sig bl.a. om store koncerner som ØK, forskellige industriselskaber og de større banker, Nationalbanken, Privatbanken, Handelsbanken samt Landmandsbanken. Dertil kom medlemsbidrag fra private⁷⁷.

I Dansk Arbejdsgiverforening fulgte man nøje Samfundshjælpens udvikling. Arbejdsgivernes ledelse var villig til at støtte Samfundshjælpen økonomisk, men var til gengæld interesseret i større indflydelse på ledelsen af organisationen. I løbet af sommeren førte bogtrykker Langkjær som

formand for Arbejdsgiverforeningen en række forhandlinger med kaptajn Topsøe med henblik på at øge arbejdsgivernes direkte indflydelse. I formandens orientering til Dansk Arbejdsgiverforenings forretningsudvalg den 2. juli 1920 hedder det bl.a.: »...Denne tanke var man kommet noget bort fra, da der i sin tid blev indsat en bestemmelse om, at Samfundshjælpen kun skulle træde i virksomhed, når samfundsmyndighederne kaldte, en bestemmelse, som straks forekom noget uheldig, men senere har vist sig at have været heldig nok, således som forholdene denne gang udviklede sig. Men derved blev Arbejdsgiverforeningens rolle reduceret til at hjælpe Samfundshjælpen ud over visse vanskeligheder, medens den derimod ikke har haft noget særligt indseende med Samfundshjælpens virksomhed, hverken økonomisk eller på anden måde...«

Om bestyrelsen sagde han bl.a. at kaptajn Topsøe, højesteretssagfører Fenger og professor Schou havde gjort en stor personlig indsats under havnestrejken. »... Andre medlemmer af bestyrelsen betragtede sig nærmest som en repræsentation, der over for samfundet skulle neutralisere det hele og vise, at Samfundshjælpen var en rent borgerlig og upolitisk forening. Dertil skal man selvfølgelig også bruge folk, men det ville nu alligevel være heldigt ved siden af disse folk at have nogle initiativrige mænd af Arbejdsgiverforeningens kreds...«⁷⁸. Formanden beskæftigede sig udførligt med mulighederne for at få stærkere reel indflydelse på Samfundshjælpen, f.eks. gennem et særligt udvalg, nedsat af arbejdsgiverne.

Få dage senere, den 7. juli 1920, blev der efter et møde mellem Arbejdsgiverforeningens forretningsudvalg og Samfundshjælpens ledelse nedsat et syvmandsudvalg i Arbejdsgiverforeningen. Dette syvmandsudvalg skulle suppleres med to mand, der skulle indtræde i Samfundshjælpens bestyrelse. Udvalget skulle arbejde på oprettelsen af et reservefond til indsættelse på Samfundshjælpens finanskonto i Landmandsbanken. Etatsråd Glückstadt og direktør Ringberg skulle forvalte denne konto. Mindre beløb fra reservefonden skulle kunne frigives gennem formanden for Dansk Arbejdsgiverforening og de to administratorer, større udbetalinger fra fonden skulle godkendes af syvmandsudvalget⁷⁹. Den 14. juli 1920 anmodede Dansk Arbejdsgiverforening derefter Hans Langkjær, Einar Jørgensen, Max Ballin, Otto Meyer, Cl. Olsen, revisor N. L. Petersen og baron O. Reedtz-Thott om at indtræde i reservefondsudvalget⁸⁰. Samme dag orienterede bogtrykker Langkjær højesteretssagfører Fenger fra Samfundshjælpen om resultatet af arbejdet med tanken om en reservefond. Langkjær skrev, at fonden bl.a. skulle kunne anvendes uden for København til formål, der dækkedes af Samfundshjælpens målsætninger, eller til formål,

der ikke kom under Samfundshjælpen på grund af Samfundshjælpens vedtægter⁸¹.

Det lykkedes at fremskaffe penge til et reservefond på få uger. Dansk Dampskibsrederiforening stillede i begyndelsen af august 1920 200.000 kr. til rådighed for Samfundshjælpen. Dampskibsrederiforeningen accepterede, at Arbejdsgiverforeningen holdt en vis kontrol med pengene under den forudsætning, at Arbejdsgiverforeningen selv indsamlede et betydeligt beløb til Samfundshjælpen⁸². Og allerede den 11. august 1920 var det store beløb fra dampskibsredernes organisation blevet indbetalt på Samfundshjælpens reservefondskonto⁸³.

Det sparsomme tilgængelige kildemateriale viser, at gnidningerne mellem Arbejdsgiverforeningens toneangivende mænd og Samfundshjælpens ledelse ikke var lette at standse. Uenigheden gjaldt som før spørgsmålet om arbejdsgivernes direkte indflydelse på Samfundshjælpen. Ved politisk mægling dæmpedes friktionen i første omgang. Bogtrykker Langkjær og Samfundshjælpens ledelse mødtes i Handelsministeriet for at få uoverensstemmelserne udglattet. Til stede var justitsminister Rytter og handelsminister Rothe, der selv fra starten havde været med i Samfundshjælpens bestyrelse. Tyge Rothe ønskede, at arbejdsgiverne skulle frafalde tanken om to arbejdsgiverrepræsentanter i bestyrelsen. Det accepterede Langkjær. Til gengæld indvilligede Samfundshjælpens ledelse i at lade Samfundshjælpens regnskaber udlåne til gennemsyn⁸⁴. Også i Samfundshjælpens egen top havde der været splid. Baron Haxthausen kunne ikke særlig godt med flere af bestyrelsesmedlemmerne. Trods foreningens forholdsvis korte levetid begyndte bestyrelsesarbejdet i Samfundshjælpen allerede at virke belastende. For at aflaste formanden, højesteretssagfører J. F. Fenger, indtrådte derfor den prominente jurist, professor dr. jur. Fr. Vinding Kruse i august 1920 som medlem af bestyrelsen og næstformand⁸⁵.

Professor Fr. Vinding Kruse overtog i maj 1921 hvervet som formand for Samfundshjælpen og forblev formand, indtil foreningen i 1942 blev opløst⁸⁶.

Samfundshjælpens glansperiode var det korte, men bevægede tidsrum 1920-1922. Organisationens slagkraft var betragtelig både under den store transportkonflikt i 1920 og arbejdskonflikterne i 1922 med generalstrejken i Randers. For så vidt var Samfundshjælpen afgjort en succes. Men organisationens tekniske beredskab og aktiviteter var stærkt pengeslugende. Samtidig var 1921 og 1922 økonomisk trange år for erhvervslivet, så det var ikke let at rejse penge.

Et specielt problem blev ved med at dukke op. Det var forholdet mellem

Samfundshjælpen og Dansk Arbejdsgiverforening. I arbejdsgivernes ledelse følte man, at arbejdsgiverne gennem støtte fra Dansk Arbejdsgiverforening var med til at opretholde Samfundshjælpens beredskab, men fortsat ikke havde tilstrækkelig indflydelse på foreningen.

Problemet blev taget op på et forretningsudvalgsmøde i Arbejdsgiverforeningen den 31. maj 1922. Anledningen var, at professor Fr. Vinding Kruse havde anmodet om at få overført 135.000 kr. fra den særlige reservefondskonto i Landmandsbanken. Ifølge Samfundshjælpens formand var forudsætningen for, at Dampskibsrederiforeningens penge var blevet indsat på en særkonto, at der indsamledes betydelige supplerende beløb, så man fik en fond af en betydelig størrelse. Da denne forudsætning ikke var opfyldt, fandt Samfundshjælpens bestyrelse ikke, at der var grund til at have en selvstændig fond. Så burde man overføre beløbet direkte til Samfundshjælpens konto⁸⁷.

Dette afviste Arbejdsgiverforeningens formand. Hans Langkjær mente, at man skulle benytte lejligheden til at minde professor Fr. Vinding Kruse om, at fonden henstod til disposition for Samfundshjælpens bestyrelse og det af Arbejdsgiverforeningen nedsatte udvalg, og at Samfundshjælpens ledelse måtte opkræve medlemsbidrag mere energisk. To gange havde han måttet anvise 25.000 kr. til dækning af administrationsudgifter, det ville man ikke mere. Det var ikke meningen, at de 135.000 kr. skulle spises op til administration. Bogtrykker Langkjær var imod, at de 135.000 kr. blev udleveret til Samfundshjælpen og mente, at arbejdsgiverne gennem deres særlige udvalg udmærket kunne administrere reservefondspengene sammen med Samfundshjælpen. Og dette synspunkt gav forretningsudvalget sin tilslutning⁸⁸.

På et forretningsudvalgsmøde den 13. juni 1922 tog arbejdsgiverne atter det kontroversielle forhold til Samfundshjælpens ledelse og dens finansiering op. Professor Fr. Vinding Kruse insisterede på at få hjælpefondspengene overført direkte til Samfundshjælpen, fordi de særlige forudsætninger for ordningens status som selvstændig fond var bortfaldet. Arbejdsgiverne ville nu have et møde mellem reservefondsudvalget og Samfundshjælpens bestyrelse den 26. juni. Men det var Samfundshjælpens formand slet ikke interesseret i, da han var af den opfattelse, at hele sagen lå ganske klar. Professor Fr. Vinding Kruses holdning til sagen irriterede kun yderligere forretningsudvalgets medlemmer. De fandt, at man skulle sætte sig hårdt på pengeskassen. Specielt var forretningsudvalgets medlemmer utilfredse med, at den tidligere så aktive baron Haxthausen var blevet trængt ud. Desuden kritiserede de, at Samfundshjælpens bestyrelse slet

ikke havde opkrævet de mindre, dvs. de personlige medlemsbidrag siden 1920⁸⁹.

Den 26. juni 1922 mødtes Samfundshjælpens forretningsudvalg med Arbejdsgiverforeningens hjælpefondsudvalg. Bogtrykker Langkjær beklagede den manglende kontakt med Samfundshjælpen. Arbejdsgiverne gjorde klart, at de ville have mere indflydelse, hvis de skulle betale. Professor Fr. Vinding Kruse derimod krævede hjælpefondspengene overført og markerede sin faste vilje til at hævde Samfundshjælpens uafhængighed af andre organisationer. Samfundshjælpen skulle være uafhængig af særinteresser, også af arbejdsgiverne⁹⁰.

I løbet af efterår og vinter skete der gradvis en afklaring af forholdet mellem arbejdsgivernes organisation og Samfundshjælpen. Professor Vinding Kruse arbejdede energisk på at frigøre Samfundshjælpen. Det skete bl.a. ved at bearbejde justitsminister Rytter, der som justitsminister hele tiden havde interesseret sig levende for foreningens anliggender. Til bogtrykker Langkjærs irritation lykkedes det virkelig Samfundshjælpens formand at påvirke justitsministeren, så også denne begyndte at spørge, hvorfor Arbejdsgiverforeningen ville have denne nære forbindelse til Samfundshjælpen.

Iøvrigt blev Samfundshjælpens bestyrelse i dette tidsrum udvidet med to erhvervsrepræsentanter, skibsreder, generalkonsul Johan Hansen og Bramsen, der repræsenterede forsikringsbranchen⁹¹. Dansk Arbejdsgiverforenings forretningsudvalg drøftede på et møde den 8. december 1922 atter interessemodsætninger og problemer i forhold til Samfundshjælpen. På mødet oplyste Hans Langkjær, at professor Fr. Vinding Kruse var af den opfattelse, at Samfundshjælpen ikke kunne stå i noget afhængighedsforhold til nogen, heller ikke til Arbejdsgiverforeningen, og derfor var meget ivrig efter at få forholdet til Arbejdsgiverforeningen løst. Ifølge Langkjær var spørgsmålet i virkeligheden af økonomisk natur. Vinding Kruse ville have fat i de 200.000 kr., som Dampskibsrederiforeningen i sin tid havde indbetalt til en fond, der skulle suppleres op med andre beløb. Langkjær var nærmest tilbøjelig til at lade Vinding Kruse få pengene og forvalte dem. Men han var ikke tilbøjelig til at skaffe flere midler til Samfundshjælpen. Formanden gjorde opmærksom på, at han ikke var tilfreds med udviklingen i foreningen. Navnlig var han misfornøjet med, at man havde sparket Haxthausen ud. I det hele taget troede han ikke meget på Samfundshjælpen under den nuværende ledelse, hvorimod den måske ville kunne få stor betydning under politiske strejker, generalstrejker etc. Formanden insisterede på, at Samfundshjælpen fik det ønskede beløb fra

reservefondskontoen. Til gengæld skulle arbejdsgiverne have et par mand i bestyrelsen (det havde Langkjær allerede optaget forhandlinger om). Arbejdsgiverrepræsentationen skulle sikre, at Samfundshjælpens økonomi var i orden, og at organisationen var mobil, dvs. at beredskabet var i orden. Dette forslag blev med nogen betænkelighed vedtaget af forretningsudvalget. Også dampskibsrederiforeningens syn på reservefondsmidlerne skulle kendes⁹². I en skrivelse til bogtrykker Langkjær og Arbejdsgiverforeningen den 14. december 1922 sørgede Dansk Dampskibsrederiforening for den ønskede afklaring. Det hed i skrivelsen, at de 200.000 kr., som Dampskibsrederiforeningen i 1920 skænkede til Samfundshjælpen, alene blev undergivet en vis arbejdsgiverkontrol under den forudsætning, at Arbejdsgiverforeningen indsamlede et meget betydeligt fond til Samfundshjælpen, som de 200.000 kr. skulle indgå i. Denne forudsætning var bristet, da et sådant fond ikke var blevet skabt. Dampskibsrederiforeningen var desuden enig med Samfundshjælpens bestyrelse i, at Samfundshjælpen som en fuldkommen neutral faktor ikke kunne være økonomisk afhængig af den ene af de stridende organisationer på arbejdsmarkedet. Derfor ønskede Dampskibsrederiforeningen, at kontrollen med reservefondspengene skulle overgå til formanden for Samfundshjælpen alene⁹³. Samfundshjælpens formand havde fået sin vilje med hensyn til uafhængigheden i forhold til Dansk Arbejdsgiverforening. Til gengæld var Samfundshjælpens bestyrelse nu mere åben over for tanken om en fyldigere erhvervsrepræsentation i foreningens bestyrelse⁹⁴. Det resterende økonomiske mellemværende mellem Dansk Arbejdsgiverforening og Samfundshjælpen blev derefter hurtigt afviklet⁹⁵.

Sammenfattende bemærkninger

Samfundshjælpen eksisterede som kontrarevolutionær organisation i tidsrummet 1920-42. Da foreningen ophørte med at fungere som centralorganisation, fortsatte lokalafdelinger rundt om i landet deres mere eller mindre hensygnende tilværelse mange år frem. Således findes der fra de jyske havnebyer eksempler på lokalafdelinger, der har levet videre til ind i tresserne. I generalstrejkebyen Randers fortsatte den lokale afdeling af Samfundshjælpen således indtil 1962, mens Vejleafdelingen formelt eksisterede helt til 1966⁹⁶.

Samfundshjælpen var fra første færd en udpræget kontrarevolutionær bevægelse, inspireret af personligheder, der havde oplevet den russiske og

den finske revolution og borgerkrig. Førende mænd i dansk erhvervsliv som bogtrykker Langkjær, Alex. Foss og mange andre kendte erhvervsfolk deltog aktivt i oprettelsen af organisationen fra efteråret 1919. Udover de revolutionære tilstande i Rusland og Finland og den almindelige revolutionære uro og gæring følte arbejdsgiverne i særlig grad udviklingen i Tyskland som et pres. Der var optræk til et helt nyt grundlag for forholdet mellem tyske arbejdere og arbejdsgivere. Psykologisk set var der stærk risiko for afsmitning på danske forhold⁹⁷.

Samfundshjælpen beskriver i fransk- og engelsksprogede foldere fra eftersommeren foreningens kontrarevolutionære mål og frygten for den kommunistiske verdensrevolution i kølvandet af den III. Internationales programerklæringer. Om det kommunistiske program hedder det bl.a.: »...Il montre clairement que le but des meneurs en Russie était et sera toujours le même tant qu'ils seront au pouvoir: la révolution mondiale afin de renverser ledit »système capitaliste« et introduire a sa place la dictature du prolétariat. Cest dans toute sa forme brutale une déclaration de guerre directe au système actuel de tous les pays en dehors de la Russie. Et la lutte sera menée par tous les moyens possibles«⁹⁸.

Samfundshjælpen ledelse forblev tyverne igennem stærkt præget af konservative og antikommunistiske tanker. Men selv om forholdene på arbejdsmarkedet tilspidsedes i tyverne, bl.a. i forbindelse med borgerlige politiske kræfters agitation for den fagforeningsfjendtlige »tugthuslovgivning«, blev de kontrarevolutionære kræfter i Samfundshjælpen tilsyneladende ikke radikaliseret i samme grad, som man så det i Norge⁹⁹.

Samfundshjælpen begyndte som en organisation, der var under stærk arbejdsgiverindflydelse. Det var imidlertid en indflydelse, der hurtigt svækkedes, efterhånden som foreningens formand fra 1921 professor Fr. Vinding Kruse insisterede på at holde organisationen fri af særinteresser¹⁰⁰.

Sådan som udviklingen formede sig, blev det især i de bevægede år først i tyverne, at Samfundshjælpen kunne gøre sig gældende på markant vis. Foreningens slagkraft blev overbevisende demonstreret under de store arbejdskampe i 1920 og 1922. Organisationen kunne under disse store arbejdskonflikter mønstre et stort antal aktive medlemmer, hvoraf en del var kompetente på vigtige tekniske områder¹⁰¹. Det skal iøvrigt som et kuriosum nævnes, at man i Samfundshjælpen og Dansk Arbejdsgiverforening efter storkonflikten i 1920 overvejede at sætte Samfundshjælpen ind i mere konstruktivt arbejde for at dæmpe de sociale spændinger. Til lindring af bolignøden i København drøftede Arbejdsgiverforeningen den teoretiske

mulighed at sætte Samfundshjælpen ind, så man kunne udnytte den betydelige ledige kapacitet i mesterorganisationerne¹⁰².

Udadtil bestræbte Samfundshjælpens ledelse sig fra første færd på at styrke forbindelsen til udlandet, til de nordiske lande og de øvrige europæiske lande. Især var Samfundshjælpen interesseret i samarbejde og kontakt med andre søfartsnationer, så et fælles strejkeberedskab kunne etableres. Samfundshjælpen og danske skibsredere frygtede internationalisering af danske havne- og transportkonflikter og så med bekymring på danske søfolks og havnearbejderes kontakter til andre landes fagforeninger og siden ikke mindst til Den internationale Transportarbejder Federation¹⁰³.

Et led i Samfundshjælpens forbindelser til udlandet var kontakten med organisationer af tilsvarende karakter. Der var i forbindelse med disse kontakter på et vist tidspunkt også drøftelser om oprettelsen af en international antikommunistisk efterretningscentral, et projekt, som man fra dansk side dog var skeptisk over for. Det foreliggende kildemateriale tillader ikke noget skøn over værdien af disse efterretningskontakter, der i enkelte tilfælde kan dokumenteres. Der tilgik via denne informationstjeneste forskellige interesserede, deriblandt erhvervsorganisationernes ledere, oplysninger om truende arbejdskonflikter, om kommunistisk agitation og planer om sabotage mod transportmateriel etc.¹⁰⁴. Samfundshjælpen holdt nøje kontakt med myndighederne i forbindelse med beredskabet over for de yderliggående kræfter: »... Regeringen i Danmark har øjet åbent for den fare, som revolutionære kræfter i disse (øvrige europæiske) lande frembyder, og er derfor gennem sit efterretningsapparat i nøje kontakt med udviklingen og bevægelsen af disse kræfter. Som følge af vor organisations nære kontakt med regeringen er vi for det første underrettet om disse strømninger inden for vore grænser og delvis også i udlandet. Desuden er vi gennem private forbindelser med arbejdsgiver-organisationerne til enhver tid underrettet om tilstandene inden for det enkelte fags arbejdere,« oplyste således baron Haxthausen i slutningen af 1920 på efterretningskonferencen i Luzern¹⁰⁵.

Efter storkonflikterne i 1920 og 1922 mindskedes Samfundshjælpens direkte betydning gradvis. Foreningens økonomi forværredes, og de ændrede politiske arbejdsvilkår for Samfundshjælpen, da mindretalsregeringen Stauning kom til magten i 1924, gjorde ikke situationen bedre. Samfundshjælpen var og blev forhadet i arbejderkredse, selv om moderate socialdemokrater og fagforeningsledere havde set ret passivt til, da Samfundshjælpens frivillige sammen med landbrugets frivillige arbejdskraft knækkede transportkonflikten i 1920 og generalstrejken i Randers i 1922.

Med en socialdemokratisk mindretalsregering var det svært at se, hvorledes Samfundshjælpens tekniske apparat kunne komme i aktion. For organisationen var i princippet bundet af foreningens vedtægter, der fastlagde, at den først kunne træde til efter anmodning fra stat eller kommuner. Alligevel vejrede Samfundshjælpens ledelse på trods af visse økonomiske bekymringer morgenluft i foråret 1925. Fra den 18. marts til den 5. juni 1925 prægede en storkonflikt, den såkaldte storlockout, billedet. Det var en konflikt, der i løbet af april måned kom til at true vitale danske eksportinteresser, landbrugseksporten¹⁰⁶. Samfundshjælpens ledelse skrev den 17. april 1925 til lokalafdelingerne i en række jyske havnebyer: »... Vi opfatter den nuværende situation således, at der meget vel i en nær fremtid kan blive brug for Samfundshjælpens assistance, hvis f.eks. landbrugseksporten eller andet samfundsnødvendigt arbejde stoppes...« Samfundshjælpen forberedte aktivt et beredskab i den store konflikt. Det oplystes i øvrigt, at bestyrelsen havde drøftet muligheden af at forandre Samfundshjælpens statutter, så Samfundshjælpen ikke mere behøvede myndighedernes anmodning for at kunne træde i aktion. Ved samme lejlighed havde bestyrelsen dog enstemmigt markeret, at en sådan statutændring ikke ville kunne tænkes¹⁰⁷. Men det blev ved forberedelserne. Samfundshjælpen kom slet ikke i gang under eksportstoppet i forsommeren 1925. Her måtte landbrugets frivillige arbejdskraft, der politisk var mindre belastet, alene klare den vigtige danske udførsel af landbrugsvarer til det store engelske marked¹⁰⁸. Samfundshjælpen søgte flere gange kontakt med landbrugsorganisationerne i løbet af 1925 og 1926, både for at skaffe flere penge og for at søge et nærmere samarbejde. Tidligere havde også Dansk Arbejdsgiverforening været interesseret i, at der blev skabt en fælles front i samarbejdet om strejkeberedskabet. Men nu som før var landbrugsorganisationerne høfligt afvisende¹⁰⁹.

I Samfundshjælpens ledelse mistede man dog ikke modet og interessen af den grund. Det frivillige beredskab blev holdt vedlige både under mindretalsregeringen Stauning 1924-26 og mindretalsregeringen Th. Madsen-Mygdal 1926-29. Gennem rejser og ved møder med Samfundshjælpens tillidsmænd over hele landet sikrede foreningens ledelse sig tilsagn om søfolk og andet mandskab, der kunne sættes ind under transportstrejker eller andre betydningsfulde arbejds konflikter. Og tyverne igennem var der konfliktstof nok på det danske arbejdsmarked, ikke mindst på grund af statsminister Th. Madsen-Mygdals hårde konfrontationspolitik vendt mod arbejderne¹¹⁰.

Det her foreliggende kildemateriale giver derimod ikke mulighed for at

sige noget om Samfundshjælpens beredskab i trediverne. Det er sandsynligt, at Stauning-Munch-regeringen, der mindskede de sociale spændinger i tredivernes kriseramte Danmark, bidrog til at svække interessen for Samfundshjælpen. Men individuelt anvendte større virksomheder fortsat strejkebrydere¹¹¹.

Skulle et teknisk hjælpekorps fungere, måtte mandskabet være velkvalificeret. Samfundshjælpens arkiv illustrerer ledelsens systematiske arbejde for at sikre en permanent og kvalitetsmæssigt tilfredstillende rekruttering. Erfaringerne fra storkonflikterne 1920 og 1922 tilsagde Samfundshjælpens ledere, at man skulle sikre sig folk, der var vant til fysisk krævende arbejde. Som et led i rekrutterings- og kontaktrejserne over hele landet besøgte kaptajn Flemming Topsøe i slutningen af marts 1927 Nordslesvig. Det var forbindelsen til sognefogeder samt andre tillidsmænd og kontakter, der skulle plejes. Efter listerne med tilsagn om mandskab at dømme var der bred sønderjysk tilslutning til Samfundshjælpens arbejde og mange konkrete tilsagn om arbejdskraft i tilfælde af konflikter. På denne rejse opnåede kaptajn Topsøe desuden tilsagn om, at Samfundshjælpen kunne trække på mandskabsreserver syd for grænsen. Det drejede sig om fuldbefarne søfolk, som Samfundshjælpen ikke kunne få for mange af under større transportstrejker, hvor skibsfarten blev truet af standsning. Det pågældende eksempel viser, at kaptajn Hansen fra forhyringskontoret i Kleine Fischerstrasse 1 i Flensborg kunne love at skaffe 6-8 skibsbesætninger i givet fald, det var inklusive skibsofficerer. Skibsmægler Schumann i Egersund anslog, at det ville være muligt at skaffe 300-350 mand fra Hamborg til skibsbesætninger, desuden ville det være muligt at skaffe en del ældre kaptajner fra Egersund¹¹². Men helt problemfrit var det heller ikke sent i tyverne at rekruttere mandskab, og skibsfartsområdet var tildels et politisk uroligt felt over hele Europa. Samfundshjælpens ledelse måtte derfor også sikre sig, at det var pålideligt. Kaptajn Topsøes lister fra en Sjællandsrejse i efteråret 1927 tyder på, at selv om der var mange gode folk at hente blandt fiskere, skulle man alligevel passe på. I Holbæk amt fik han således hos sognefoged N. P. Nielsen, Grevinge, der ville skaffe lo mand, den oplysning, at »fiskerne er meget socialistiske«. Efter besøget hos sognefoged Niels Nielsen, Rørvig sogn, Nakke, der lovede 5-6 mand, hed det kort i mandskabslisterne: »Fiskerne i sognet er socialistiske og dovne«¹¹³.

Samfundshjælpens økonomi var i begyndelsen blevet sikret gennem støtte fra nogle arbejdsgivere og det større erhvervsliv i øvrigt. Hjemlige økonomiske vanskeligheder, Landmandsbankkrakket etc. samt svækkede bindinger til erhvervs- og arbejdsgiverkredse bidrog til at udtørre

Samfundshjælpens økonomiske hjælpekilder. Således bidrog ØK ved oprettelsen med 45.000 kr. og indtil 1924 med 5.000 kr., hvorefter denne støtte faldt bort. (Det skønnedes i 1920, at foreningen for at holde sit tekniske korps i beredskab måtte have et budget på 125.000 kr.)¹¹⁴.

Samfundshjælpen rådede i en række år over et højt udviklet beredskab. Men dette kunne ikke opretholdes »uden betydelige pengeofre«. Professor Fr. Vinding Kruse skønnede i 1925, at i hvert fald et årsbudget på 40.000 kr. var nødvendigt for at sikre det tekniske beredskab. I foråret 1925, da det trak op til storkonflikt, havde foreningen imidlertid et underskud på 9.000 kr. Da formanden professor Fr. Vinding Kruse ikke brød sig om en for usikker og løs finansiering af organisationen, rettede han på foreningens vegne henvendelse til en række »venligtsindede« erhvervsorganisationer og selskaber, f.eks. til Industrirådet, Landbrugsrådet og forsikringsselskaberne. Samfundshjælpens bestyrelse omfattede på det tidspunkt fra erhvervslivet Chr. Sonne og baron O. Reedtz-Thott fra det større landbrug, fabrikant Jarl fra industrien, generalkonsul Johan Hansen fra skibsfarten, konsul Faurschou fra provinsens handelsstand, direktør Tyge Rothe fra forsikringsselskaberne samt grosserer Ernst Meyer¹¹⁵. Det var heller ikke i en periode med optræk til konflikt lige let at skaffe penge til Samfundshjælpen. F.eks. var Landbrugsrådet høfligt afvisende, selv om ledende medlemmer af Landbrugsrådet nød godt af Samfundshjælpens fortrolige informationstjeneste¹¹⁶.

Når man ser på Samfundshjælpens samlede aktiviteter i det omfang, det hidtil kendte kildemateriale kan belyse udviklingen, så tiltrækker den mere dramatiske del af organisationens historie med indsatsen under de store arbejdskonflikter i 1920 og 1922 måske uvilkårligt opmærksomheden mest. Men selv om Samfundshjælpens betydning af forskellige grunde gradvis svandt hen, må man ikke glemme foreningens vigtigste formål. Samfundshjælpen var en kontrarevolutionær organisation, der skulle afskrække yderliggående elementer i arbejderbevægelsen. Dens blotte eksistens skulle virke præventivt mod uro. Indsats af strejkebrydere under arbejdskonflikter havde været set før, bl.a. under den store havnestrejke i 1902, da dampskibsrederierne tildels med udenlandsk arbejdskraft knækkede strejken. Landbruget havde været parat til at indsætte frivillig arbejdskraft under eksportstop også før 1920¹¹⁷.

Samfundshjælpens massive indsats i 1920 og 1922 har sandsynligvis gjort et dybt indtryk både i moderate og yderliggående arbejderkredse. Den var det borgerlige Danmarks magtdemonstration og bidrog i hvert fald i tyverne til at dæmpe gemytterne på arbejdsmarkedet og til at

reducere risikoen for konflikter, der truede eksporten eller vigtige samfundsaktiviteter. Også under tredivernes arbejdskonflikter huskedes Samfundshjælpens indsats endnu, selv om foreningen under de ændrede konjunkturer ikke uden videre kunne komme til at virke som en konfliktdæmpende magtfaktor under denne periodes konfrontationer på arbejdsmarkedet¹¹⁸.

Noter og henvisninger

1. Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej. Politikens Danmarkshistorie 1913-1939 bd. 13, 1971, 184.
2. Randers-afdelingens arkiv ligger i Randers Biblioteks lokalhistoriske samling. Vejle-afdelingen har afleveret sit arkiv til Erhvervsarkivet i Århus.
3. Oplysning fra professor A. Vinding Kruse til forfatteren 10.8.1978. Kopi på Erhvervsarkivet.
4. Avisårbogen november-december 1917. (Se f.eks. 18. december 1917).
5. Avisårbogen 13. juni 1918.
6. Avisårbogen 19. august 1918.
7. Helge Klint: Sikringsstyrken. Den Danske hær V 1902-1918, 1978, 53-54.
Avisårbogen 5. okt. 1918, 13. nov. 1918. P. Munch IV 6., 8., 11. nov. 1918.
Ove Rode 7. nov. og 12. nov. 1918, 203-209.
Gustav Lindstrøms dagbog fra sikringsstyrken 1917-18, 5. og 17. nov. 1918, utrykt.
8. Avisårbogen 5. marts 1919, 20. marts 1919, 8.-9. maj 1919, 12.-15. maj 1919, 21. maj 1919, 16. juni 1919, 26. juni 1919, 5., 14., 21. og 27. august 1919. 4., 12. og 27. september 1919. Schultz VI, 138-39.
9. Schultz VI, 138-39.
P. Munch bd. 4 1918-24, 1963, 114-15, 146-49.
Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger III den 10. september 1919, sp 7709-7733, især 7732-7733.
10. Protokol over forberedelsen til oprettelse af foreningen Samfundshjælpen den 23. september 1919
11. Brev fra Industrifagenes sekretariat til DA. DA-S 11. marts 1920.
12. Danske Magazin. 8. R. IV.-11., 1973, 82.
C. F. Haxthausen (1887-1932) var ritmester og tidligere delegeret ved Dansk Røde Kors, en tid generalkonsul i Moskva.
Bent Jensen: Påskekrise og Ruslandspolitik. En mytes tilblivelse, vækst og forfald. Særtryk af Historisk Tidsskrift bd. 78, 1978, 78-88.
13. Haxthausen til Langkjær 21. september 1919, DA-S.
Bent Jensen: Påskekrise og Ruslandspolitik. Særtryk af Historisk Tidsskrift bd. 78, 1978, 82-88.
14. Samme, 53-86.
15. Samme, 79.
16. Protokol S.
17. Protokol S.
18. Protokol S.
19. Protokol S.
Tage Kaarsted: *Påskekrisen* 1920, 1968, 93.
20. Protokol S.

21. Protokol S.
22. Jvf. henvisningerne i note 12.
23. Haxthausen til Langkjær den 11. oktober 1919, DA-S.
Haxthausen understregede også nødvendigheden af at råde over et omfattende propagandaapparat.
24. Ingeniørkaptajn Flemming Topsøes ansøgning til Dansk Arbejdsgiverforening ved Hans Langkjær af 29. oktober 1919. DA-S.
25. Topsøe til Haxthausen 28. november 1919 (kopi) om organisationsforhold. Redegørelse fra Topsøe til Langkjær 20. december 1919 om Samfundshjælpen. DA-S.
26. Industrifagenes sekretariat til Arbejdsgiverforeningen 11. marts 1920. DA-S.
27. Samme.
28. Jvf. redegørelsen i publikationen L'Union Civique (1920), Danoise (forkortet L'Union Civique), fransksproget folder udgivet af Samfundshjælpen. Professor Fr. Vinding Kruses arkiv. Eksisterer også i engelske versioner (i Arbejdsgiverforeningens arkiv).
Under samvirkets flag 1898-1948, 1948, 129-30.
29. L'Union Civique, 1-14.
30. Arbejdsgiveren 1920, 8. oktober, 341-42.
Haxthausens rapport om besøgene i Luzern, Genève, Paris og Berlin, december 1920, (kopi) DA-S.
31. L'Union Civique, 1-14.
32. L'Union Civique, 13-14.
Arbejdsgiveren den 18. juni 1920, 139.
33. Referat af forretningsudvalgsmøde i Dansk Arbejdsgiverforenings protokol den 28. maj 1920. Arbejdsgiverforeningens arkiv, København. Jvf. desuden professor Fr. Vinding Kruses redegørelse for Samfundshjælpenes finansiering i brev af 6. april 1925 til Landbrugsrådet. Landbrugsrådets arkiv, Erhvervsarkivet.
34. Påskekrisen, 248.
35. Påskekrisen, 254.
36. L'Union Civique, 16-17.
Avisårbogen den 15.-16. april 1920.
37. L'Union Civique, 26.
Erik Rasmussen, 240.
38. L'Union Civique, 27-28.
39. Jvf. et internt notat i slagteriernes sekretariat vedrørende strejkeforløbet i 1920. AF 92-811, Landbrugsexportens Femmandsudvalg. Slagteriernes arkiv, Axelborg.
40. Jvf. Samfundshjælpenes medlemslister, der for perioden 1920-25 sammen med andet spredt materiale foreligger i foreningens arkiv. 10007, RA. Se desuden L'Union Civique, 28.
41. Vald. Helsing til Arbejdsgiverforeningen den 28. maj 1920. DA-S.
42. L'Union Civique, 30-31.
43. Avisårbogen den 18. og 21. maj 1920.
44. Den keramiske industris arbejdsgiversammenslutning til Dansk Arbejdsgiverforening den 1. juni 1920, DA-S.
45. Dansk Arbejdsgiverforening til Samfundshjælpenes bestyrelse (brevkopi) den 3. juni 1920. DA-S.
46. Usigneret redegørelse vedrørende Samfundshjælpen og Landbrugets Femmandsudvalg under transportkonflikten 1920. PK. AF-811, Slagteriernes arkiv, Axelborg.
47. Arbejdsgiveren den 18. juni 1920, 206.
48. Samme.
49. Arbejdsgiveren den 20. august 1920.
50. Samfundshjælpen til Dansk Arbejdsgiverforening den 14. juni 1920, DA-S.

51. Der eksisterer i Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv vedrørende Samfundshjælpen, DA-S, et særligt læg om boykotning af arbejdere, der har været med i Samfundshjælpen, også med eksempler på arbejdsledere, der er blevet chikaneret.
Jvf. også klage fra Sammenslutningen af arbejdsgivere ved Københavns frihavn til Dansk Arbejdsgiverforening den 16. juni 1920. DA-S.
52. Skrivelse fra Dansk Arbejdsgiverforening til hovedbestyrelsen om afviklingen af transportkonflikten, (kopi), den 18. juni 1920, DA-S.
53. Bryggeriforeningen til Dansk Arbejdsgiverforening den 6. juli 1920. DA-S.
54. Dansk Arbejdsgiverforening til Bryggeriforeningen den 10. juli 1920, (kopi), DA-S.
55. Bryggeriforeningen til Dansk Arbejdsgiverforening den 21. august 1920. DA-S.
56. Dansk Arbejdsgiverforening til Bryggeriforeningen den 23. august 1920, (kopi), DA-S.
57. Dansk Arbejdsgiverforening til Industrifagenes sekretariat, den 16. juli 1920, (kopi), DA-S.
58. Textilarbejderen juli 1920. DA-S.
59. Dansk Arbejdsgiverforening til Industrifagenes sekretariat den 16. juli 1920, (kopi), DA-S.
60. Industrifagenes sekretariat til Dansk Arbejdsgiverforening den 17. juli 1920. DA-S.
61. Dansk Arbejdsgiverforening til Industrifagenes sekretariat, den 19. juli 1920, (kopi), DA-S.
62. Samfundshjælpens ledelse til Dansk Dampskibsrederiforening den 11. september 1920, DA-S.
63. Ref. af forretningsudvalgsmøde i Dansk Arbejdsgiverforening den 28. maj 1920 og den 2. juli 1920. Dansk Arbejdsgiverforenings protokol. København.
64. Forretningsudvalgsmøde i Dansk Arbejdsgiverforening den 2. juli 1920. Dansk Arbejdsgiverforenings protokol. København.
65. Arbejdsgiveren den 15. oktober 1920, 351-52.
66. Social-Demokraten og Ekstrabladet 14. august 1920.
Social-Demokraten den 15. august 1920.
Ifølge L'Union Civique var det faktisk Samfundshjælpens hensigt at anvende sognefogederne og deres folk som en slags lokal ordensmagt, jvf. L'Union Civique, 25.
67. Arbejdsgiveren den 20. august 1920, 285.
Sverre Bergh Johansen: Borgersamfundets nødverge. En studie i Norges Samfundshjælp. Kontrast nr. 3, 1966, 21 og 18-28.
68. Referat ved Haxthausen fra mødet med de nordiske arbejdsgivere 16.-17. august 1920, DA-S.
L'Union Civique, 6-7.
69. Samme.
70. Baron Haxthausen giver en antydning af efterretningsforbindelser i Protokol S om Samfundshjælpens oprettelse, DA-S.
71. Referat af 14. december 1920 fra Haxthausen. DA-S.
72. Pk. 8C i Landbrugsrådets arkiv, Erhvervsarkivet, indeholder oplysninger om internationale transportarbejderforbindelser m.m., der synes at dokumentere eksistensen af et sådant internationalt samarbejde.
73. Rapport fra Haxthausen af 7. juni 1921, suppleret med materiale fra ritmester C. Fougner, leder af Samfundshjælpen i Norge. DA-S. For den norske storstrejke i 1921 se desuden Tidsskrift for Arbejderbevægelsens historie, 1/1977, Arbeidskamper i Norge, 5-75.
74. Erik Rasmussen, 283-84.
Avisårbogen 17. marts-17. april 1922.
75. Tønder Amts Social-Demokrat 16.-19. marts 1922.
Avisårbogen 16. marts-17. april 1922.
Professor Fr. Vinding Kruses redegørelse til Landbrugsrådet den 6. april 1925. Landbrugsrådets arkiv, Erhvervsarkivet.
76. Professor Fr. Vinding Kruses brev til Landbrugsrådet 6. april 1925; jvf. desuden note 75.
77. Fortroligt notat fra Samfundshjælpen til Dansk Arbejdsgiverforening 23. juni 1920 om finansieringen. DA-S.

- Ansøgning fra Samfundshjælpens formand til Landbrugsrådet den 6. april 1925 om økonomisk støtte til Samfundshjælpen. 8C, Landbrugsrådets arkiv, Erhvervsarkivet.
- Ref. af forretningsudvalgsmødet i DA den 28. maj 1920.
Protokol. Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv, København.
78. Ref. af forretningsudvalgsmødet den 2. juli 1920.
Protokol. Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv, København.
79. Brev(kopi) fra Dansk Arbejdsgiverforening til Samfundshjælpens formand, højesteretssagfører J. F. Fenger af 14. juli 1920. DA-S. (Ref. af mødet den 7. juli 1920 om symandsudvalget).
80. Dansk Arbejdsgiverforening til Hans Langkjær, Einar Jørgensen, Ballin, Otto Meyer, Cl. Olsen, revisor Petersen (N. L. Petersen) og baron O. Reedtz-Thott (kopi), DA-S.
81. Jvf. note 79.
82. Dansk Dampskibsrederiforening til Dansk Arbejdsgiverforening den 5. august 1920. DA-S.
Jvf. også korrespondancen mellem samme organisationer den 14. december 1922. DA-S.
83. Direktør Ove Ringberg, Landmandsbanken, til Dansk Arbejdsgiverforening den 11. august 1920. DA-S
Dansk Dampskibsrederiforening til formanden for Dansk Arbejdsgiverforening den 14. december 1922. DA-S.
84. Direktør Ove Ringberg, Landmandsbanken, til DA, jvf. note 83.
Desuden eftergav Arbejdsgiverforeningen et lån på 50.000 kr. ydet den 3. juni 1920. Derimod ville DA gerne have indløst kassekrediten i Privatbanken, de 25.000 kr., som Langkjær og Einar Jørgensen kautionerede for.
DA til Samfundshjælpens formand den 20. august 1920. DA-S.
85. Notat den 6. august 1920 med referat af mødet mellem Samfundshjælpens ledelse og repræsentanter for Arbejdsgiverforeningen 4. august 1920. DA-S.
86. Flemming Topsøe til DA den 16. august 1920. DA-S, jvf. tidligere citerede brev af 10. august 1978 til forfatteren.
87. Samfundshjælpens formand til Arbejdsgiverforeningen den 24. maj 1922. DA-S.
88. Ref. af forretningsudvalgsmødet den 31. maj 1922. Protokol.
Arbejdsgiverforeningens arkiv, København.
Der havde allerede fra februar 1921 været uenighed om reservefondsmidlerne, da Samfundshjælpen ville trække på midlerne, og Dansk Arbejdsgiverforening viste sig tilbageholdende med at give samtykke.
Langkjær til Samfundshjælpens formand den 23. februar 1921. DA-S
89. Referat af forretningsudvalgsmødet den 13. juni 1922. Protokol. Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv, København.
90. Referat af møde mellem Arbejdsgiverforeningens repræsentanter og Samfundshjælpens bestyrelse den 26. juni 1922. DA-S.
91. Referat af forretningsudvalgsmødet den 8. december 1922. Protokol. Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv, København.
92. Samme.
93. Dansk Dampskibsrederiforening til Dansk Arbejdsgiverforening den 14. december 1922. DA-S.
94. Samfundshjælpens formand til Arbejdsgiverforeningen den 13. december 1922. DA-S.
95. Jvf. brev fra bogtrykker Langkjær til Landmandsbanken den 19. december 1922. DA-S.
Samfundshjælpens formand til bogtrykker Langkjær den 27. januar 1923.
96. Samfundshjælpens arkiv i Randers. Det omfatter arkivaliepakkerne nr. 38 A-B-C-D-E-F og indeholder bl.a. kartoteker over medlemmer, kontrakter med medlemmerne og breve, bilag m.m. Desuden eksisterer en regnskabsbog for juli 1920 – april 1958, en brevkopibog og en forhandlingsprotokol for tidsrummet 1920-62. Randers Byarkiv, Randers Bibliotek.
For Samfundshjælpen i Vejle foreligger en aflevering fra Samfundshjælpen for Vejle og Omegn 1920-66. Erhvervsarkivet.

-
97. Arbejdsgiveren 20. november 1918, 803f.
Erik Rasmussen, 184.
Arbejdsgiveren 18. juni 1920, 206f.
K.D.Erdmann: Die Zeit der Weltkriege, 192-94, 215-216.
Gebhardt. Handburch der deutschen Geschichte 4/9. udgave, 1976.
98. L'Union Civique, 7.
99. Kontrast 1966 nr. 3, 2. årgang, 18-28.
Sverre Bergh Johansen: Borgersamfundets nødverge. En studie i Norges Samfundshjelp.
Jvf. desuden f.eks.: I.A. Roset: Det norske Arbeiderparti og Hornsruuds rejeringsdannelse i 1928, Oslo, 30-44.
100. Dansk Arbejdsgiverforeningens forretningsudvalg. Protokol 8. december 1922.
101. L'Union Civique, 13-16.
102. Dansk Arbejdsgiverforeningens forretningsudvalg. Protokol 2. juli 1920.
103. L'Union Civique, 5-7.
8 C. Strejker. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet.
104. Pk. 8C. Strejker. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet. Haxthausen-rapporten 14. december 1920. DA-S.
105. Haxthausen-rapporten. Bilag III. Den 14. december 1920 og supplerende bemærkninger fra Haxthausen den 18. december 1920. DA-S.
106. Præsidiat til rådet den 30. april 1925. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet.
107. Samfundshjælpen i København til jyske lokalafdelinger, Åbenrå, Fredericia, Haderslev, Horsens, Kolding, Odense, Randers og Viborg den 17. april 1925, (kopi).
Samfundshjælpen henvendte sig den 18. april 1925 til kontakter i skibsfartskredse for at undersøge, hvor mange folk man i henhold til tidligere aftaler kunne skaffe, (kopi).
Foreningen Samfundshjælpen arkiv. 10007. RA.
108. For selve storkonflikten i 1925 se f.eks.:
Heinrich Schlebaum Larsen: Træk af de faglige storkonflikter i 1920 og 1925. Økonomi og Politik 1955, 163-204.
Tom Sinding: Dansk Arbejdsmandsforbund under storkonflikten 1925. Historie (Jyske Samlinger XII 1-2) 1977.
109. Samfundshjælpen til Landbrugsrådet den 6. april 1925. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet. Landbrugsrådets møde 18. december 1926. Protokol. Axelborg.
110. Jvf. Samfundshjælpen til Landbrugsrådet 6. april 1925. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet. Kaptajn Topsøes rejser i Sønderjylland og Sjælland 1927. Samfundshjælpen arkiv. 10007. RA.
111. Dagbladet Vestkysten den 12. april 1934.
112. Kaptajn Topsøes rejse i Sønderjylland marts 1927. Samfundshjælpen arkiv. 10007. RA.
113. Kaptajn Topsøes rejse 28. september-9. oktober 1927 på Sjælland. Samfundshjælpen arkiv. 10007. RA.
114. Jvf. note 109.
L'Union Civique, 23 og 28.
115. Jvf. Samfundshjælpen til Landbrugsrådet den 6. april 1925. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet.
116. Blandt modtagerne i landbrugskredse var Landbrugsrådets ledende præsident P.P. Pinstrup, forpagter Chr. Sonne, Landbrugsrådets sekretær Harald Høgsbro-Holm samt lederen af landbrugsgets frivillige arbejdskraft, forpagter Jens Theilmann, Hvidkilde, der var formand for Landbrugs-exportsens Femmandsudvalg.
Præsidiat til Rådet den 30. april 1925. Landbrugsrådets arkiv.
Pk. 8C. Strejker. Landbrugsrådets arkiv. Erhvervsarkivet.
Landbrugsrådets protokol den 18. december 1926. Axelborg.

117. Schultz V, 618. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger III. 10. september 1919, sp. 7732-33. Jvf. oplysningerne i note 9.
118. Jvf. referater af møder i arbejdernes DFDS-klub for Esbjerg havn den 13. og 16. april 1934 fra Inger Risgårds dokumentariske specialopgave Generalstrejken i Esbjerg 1934. Utrykt speciale, Tønder Statsseminarium 1978. Avisårbogen den 14. april 1934.

Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758

Opbygning og virksomhed i København

AF SØREN RUDOLF CHRISTENSEN

De danske handelskompagnier i det 18. århundrede havde et bredt virkefelt, som både socialt, kulturelt og økonomisk påvirkede det danske samfund – specielt hovedstaden. Blandt tidens mange kompagnier indtog også Islandskompagniet af 1743 sin plads inden for hovedstadens økonomiske liv.

Handelen på Island var i perioden 1602-1787 en national dansk monopolhandel, som gennem disse år havde været underlagt forskellige organisationsformer, heriblandt kompagnihandel. Denne handelsform eksisterede således i perioden 1743-58, hvor det københavnske hørkræmmerlav besad monopolrettighederne mod en årlig afgift til staten på 16.300 rd. Hørkræmmerne havde overtaget handelen for at opnå retten til detailhandelen med de typiske islandske returvarer – en rettighed de mente var stadfæstet i deres lavsprivilegier¹. Kompagniet overtog desuden i 1745 afgiftfrit handelen på Finmarken. Efter kun 15 års virke ophævede regeringen selskabet som følge af økonomiske vanskeligheder og vedvarende klager fra islændingene over de opsendte varers kvalitet og købmændenes fremfærd.

At også Islandshandelen prægede hovedstadens økonomiske liv var ikke ukendt for samtiden. Den danskfødte stiftamtmand over Island, admiral Raben, fremhævede i et brev af 31. oktober 1720 til den danske regering, at det ville være et betydeligt tab for den københavnske skibsfart, håndværkerstand og de københavnske borgere i sin helhed, hvis handelen på Island blev frataget hovedstaden². Ligeledes udtalte justitsråd Beck, direktør for den islandske handel fra 1780, i sit skrift »Om Handel på Island«, at nok var Islandshandelen de senere år blevet overgået af den oversøiske handel, men han ville dog mene, at den både som levnedsmiddelleverandør og som arbejdsplads var betydningsfuld ikke blot for København, men for hele riget³. Foruden disse udtalelser fra implicerede parter skrev Otto Thott, »at Islandshandelen have gjort dem, som samme have drevet, meget riige. Dog er den for Landet høist nøttig. Thi alleene til at gaee til Island bruges aarl: 16 à 20 Skibe, som alle her equiperis, og følgerig giver Reederne, Søefolk og Landmanden sin gode Nøtte, og føder tillige mange Haandværksfolk«⁴.

Det er denne artikels mål, at undersøge det omtalte kompagnis virke i København, specielt dets økonomiske og erhvervmæssige relationer til hovedstadens næringsliv, for på denne baggrund nærmere at placere kompagniet inden for den københavnske handel samt vurdere samtidens opfattelse af Islandshandelen.

Kompagniets oktroj

Efter overdragelsen af den islandske handel til det københavnske hørkræmmerlav udarbejdede regeringen en ny oktroj gældende for de næstfølgende 10 år⁵. Denne monopolforordning var i det væsentligste i overensstemmelse med forordningen fra den 3. april 1733, hvis forlæg igen var de ældre handelsforordninger fra indførelsen af monopolhandelen 1602.

Oktrojen faldt i fire hovedafsnit: 1) Handelens tilknytning til København, 2) kompagniets rettigheder og forpligtelser ved handelsvirksomhed på Island, 3) den islandske befolknings stilling og rettigheder over for kompagniet og endelig 4) forpagtersystemet og statens overdragelse af monopolhandelen til hørkræmmerlavet. Et fremherskende træk gennem oktrojens afsnit var ønsket om at centralisere en række vigtige handelsfunktioner til staden København. Skibene til Islandsfarten skulle være hjemmehørende i denne stad. Skippere og styrmænd skulle være bosat i København, og udredningsvarerne skulle indkøbes inden for landets grænser og, så vidt det lod sig gøre, af fabrikanter i København. Oktrojen fastslog videre, at al udskibning til Island skulle ske fra København, medens returladningerne var frit stillet med hensyn til bestemmelsessted. Desuden fremhævedes det, at Islandshandelen skulle være til byens fordel og opkomst samt indtægtskilde for indbyggerne.

Koncentrationen omkring København faldt ganske i tråd med statens aktive støttepolitik til handel og søfart. I København fandtes en række driftige storkøbmænd med erfaring i oversøisk handel, her forelå pekuniære lånemuligheder gennem Kurantbanken, til samordning af grosserernes interesser var oprettet et grosserersocietet, og her søgte regeringen at etablere et marked for varer fra de øvrige nordatlantiske besiddelser, Østersøen og de oversøiske områder – enkeltfaktorer, som samlet skulle medvirke til at skabe en økonomisk multiplikatoreffekt til gavn for det københavnske næringsliv. Det er ud fra dette handelspolitiske træk, oktrojens centraliseringsbestræbelser til byen København bør bedømmes.

På trods af, at der generelt i det 18. århundredes handelslovgivning over for Island kan spores en tendens til at varetage den islandske befolknings tarv over for de skiftende handelsselskaber, kan man med en vis rimelighed, ud fra en »centrum-periferi« betragtning (hovedland-biland), karakterisere oktrojen som en forordning, inden for hvilken prioriteringen af hovedlandets økonomiske gevinst ved samhandelen blev sat over såvel oprettelsen af et selvstændigt islandsk næringsliv som en styrkelse af befolkningens indtægtsmuligheder i det fastlagte byttehandelssystem.

Aktionærerne

Det her behandlede kompagni var opbygget som et aktieselskab. Handelskompagniet havde ved starten i 1743 en samlet aktiekapital på 56.000 rd., indskudt af 28 interessenter med 56 aktier à 1000 rd. Aktionærkredsen i 1743 bestod næsten udelukkende af mindre næringsdrivende, hvor hørkræmmerne udgjorde den største enkeltgruppe. Blandt de 28 interessenter var 17 hørkræmmere, der tegnede sig som ejere til 36 af de ialt 56 udstedte aktier⁶.

Participanterne var overvejende små aktionærer⁷. Kun to interessenter, hørkræmmeren Lorentz Reimer og bageren Johan Købke, skilte sig ud fra de øvrige ved hver at eje seks aktier, medens hovedparten af participanterne ejede én aktie. Tyngdepunktet omkring de mindre næringsdrivende inden for kredsen af interessenter har sandsynligvis betinget forekomsten af de mange småaktionærer p.gr.a. denne gruppes kapitalknaphed til langsigtede investeringsformål.

Den 4. april 1743 fastsatte kompagniet antallet af aktier til 60 med en samlet aktiekapital på 60.000 rd.⁸. For yderligere at udvide denne kapital lånte kompagniet af generalløjtnant von Lewetzow 60.000 rd., hvorved kompagniets startkapital blev på i alt 120.000 rd.⁹. En forholdsvis lille startkapital, som hurtigt bevirkede, at kompagniet måtte optage lån. I tilknytning til beslutningen af 9. december 1745 om overtagelsen af handelen på Finmarken forøgedes den samlede aktiemasse fra 60 til 72, hvor de 12 nyudstedte aktiers pålydende forhøjedes til 1500 rd. Også de oprindelige 60 aktier blev opskrevet fra en pålydende værdi på 1000 rd. til 1500 rd. pr. aktie.

Ved kompagniets start var der ingen inden for aktionærkredsen, som havde nogen indgående forbindelse til de ledende københavnske handelskredse eller blot erfaring i kompagnidrift. Et forhold, som ændredes, da Andreas Bjørn, en fremtrædende personlighed inden for den københavnske handelsstand, den 14. februar 1746 indtrådte som aktionær i kompagniet. Andreas Bjørn, der allerede under bortauktioneringen af monopolhandelen havde vist interesse for Islandshandelen, indtegnede sig som interessent med opkøb af 10 af de 12 nye aktier. De resterende to aktier tildeltes Frederik V. Andreas Bjørn blev kompagniets første storaktionær. På det tidspunkt, da Bjørn indtrådte, 43 år gammel, var han en kendt og indflydelsesrig handelsmand, der foruden at være leder af skibsværftet Bjørnsholm i København beskæftigede sig med tømmer-, viktualie- og kanonleverancer til land- og søetaten¹⁰.



Andreas Bjørn, 1703-1750, handelsmand og kgl. agent. I 1730 tog Bjørn borgerskab som købmand i hovedstaden, og hurtigt opbyggede han en omfattende handel, især med tømmer. Han drev tillige rederivirksomhed i stor stil, og gennem omfattende leverancer til staten skabte han en betydelig formue. Også et skibsværft blev til på hans initiativ. Her ses agenten gengivet med sine skibe og værft som baggrund.

Miniature på Frederiksborg

Året efter Andreas Bjørns indtrædelse vedtog kompagniet en yderligere udvidelse af den hidtidige aktiemasse fra 72 til 100 aktier samt en hævelse af aktiernes pålydende værdi fra 1500 til 2000 rd.¹¹. Kompagniets første 28 aktionærer havde hermed gjort en favorabel forretning med en 100 pct's stigning i deres aktiers pålydende værdi. De 28 »ny« aktier blev hurtigt afsat – et vidnesbyrd om aktiernes estime som et godt investeringspapir. Givetvis har Andreas Bjørns medlemskab af kompagniet tilvejebragt en tillid til aktierne samtidig med, at de ny aktionærer for størstepartens vedkommende selv tilhørte de københavnske handels- og embedsmandskredse, hvor også Andreas Bjørn var kendt.

De nyudstedte aktier blev som nævnt hovedsaglig erhvervet af en kreds af københavnske storkøbmænd og fremtrædende embedsmænd. I 1748 blev det tilladt aktionærerne frit at sælge eller pantsætte deres aktier, hvilket ligeledes medvirkede til at ændre aktionærkredsens sammensætning¹².

Erhvervsmæssigt aftegner der sig tre hovedgrupper blandt partcipanterne efter aktieudvidelsen i 1748¹³: 1) en gruppe af embedsmænd, 2) en gruppe af handels- og købmænd samt 3) hørkræmmerne. Gruppen »embedsmænd« domineredes af samtidens mest indflydelsesrige politikere og kapitalister. Inden for denne gruppe ejede således Frederik V's nære rådgiver, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke tre aktier, gehejmeråd i konseillet Johan Sigismund Schulin to aktier, gehejmeråd og oversekretær for søetaten Carl von Holstein to aktier og Wilhelm August von der Osten, ligeledes gehejmeråd samt direktør for finanserne og deputeret i Rentekammeret to aktier. Også Christian August von Berkentin og statsmanden, lederen af landets General-Land-Økonomi- og Kommercekollegium, Otto Thott var aktieejere i Island-Finmarkskompagniet.

Når flere af statens øverste embedsmænd investerede aktiekapital i et efter datidens forhold mindre handelskompagni, kan det ses som et udtryk for en vilje til også helt personligt at styrke regeringens handelspolitiske linie. Om de derudover mere eller mindre har følt sig tvunget til at foretage diverse støtteopkøb af aktier, skal ikke kunne siges. Ud fra en mere praktisk synsvinkel har disse folk sikkert betragtet køb af aktier i kompagniet som en investering – som et anlægspapir – og ikke derudover haft nogen interesse i Island-Finmarkshandelen, bortset fra dennes pekuniære overskud.

Udover denne kreds af embedsmænd, hvoraf kun de kendteste er fremhævet, indskød en række københavnske storkøbmænd kapital i Island-Finmarkskompagniet. Blandt disse kan nævnes Joost van Hemert, Just

Fabritius, Johan Fabritius Wewer, Peter van Hurck m.fl.. De nye aktionærer inden for handels- og købmandskredsen havde i vid udstrækning kendskab til kompagnihandel og kompagnidrift, og som aktionærer i Island-Finmarkskompagniet havde de en mere direkte interesse end embedsstanden, idet denne gruppe aktivt, som vareleverandører og vareaf-tagere, kom til at indgå i kompagniets virksomhed. Endvidere må det fremhæves, at såvel embedsstanden som handels- og købmandsstanden ofte indbyrdes var knyttet til hinanden, enten familiemæssigt eller som tilhørende den reformerte tro.

Heller ikke efter aktieudvidelsen i 1748 kan der iagttages nogen egentlig gruppe af storaktionærer¹⁴. Langt den overvejende del af aktionærerne ejede én aktie, som årligt gav fra 6-8% i udbytte¹⁵.

Administrative forhold

Islandskompagniet overtog i store træk det foregående kompagnis administrative organisation, med fem direktører og nyvalg af to repræsentanter til denne post hvert andet år. Som et resultat af Finmarkshandelens inddragelse og udvidelsen af aktionærkredsen blev 24. februar 1748 oplæst og vedtaget en ny vedtægt på 24 punkter, hvori bl.a. forretningsgangen ved afholdelse af generalforsamlinger, optagelse af lån, de enkelte medarbejderes ansvarsområde samt en turnusordning for direktionen blev fastlagt¹⁶.

Fra 1743-1758 afholdtes ialt 22 generalforsamlinger, hvor det især var sager vedrørende kompagniets økonomi – avancens størrelse, optagelse af lån, revision af regnskabet – samt valg af præses, direktører og hovedparticipanter som vedvarende blev drøftet¹⁷. Med konventionen af 1748 blev det fastsat, at én aktie gav én stemme, tre aktier to stemmer og seks aktier tre stemmer, hvilket betød, at stemmemajoriteten – såfremt alle mødte op – lå i hænderne på dem, som ejede det færreste antal aktier, men som udgjorde en absolut majoritet blandt aktieejerne, idet 44 af kompagniets ialt 54 aktionærer ejede én aktie.

I konventionen af 1748 blev tillige fastlagt, at kompagniets ledelse skulle varetages af en præses, tre direktører og tre hovedparticipanter – alle såvidt muligt fra købmandsstanden. Den ældste blandt direktørerne skulle afgå hvert tredje år, og en blandt hovedparticipanterne skulle indvælges som direktør, medens en interessent rykkede op som hovedparticipant. Medlemmer af direktionen skulle eje mindst to aktier. Turnusordningen

skulle sikre, at alle efter alder rykkede ind i styrelsen og med tiden kom til at beklæde posten som direktør. Både direktørerne og hovedparticipanterne var gennem perioden 1742-1757 hovedsaglig hørkræmmere¹⁸. Ingen af disse folk havde indgående kendskab til kompagnidrift eller de særlige handelsforhold på Island, hvilket bl.a. gav de danske købmænd mulighed for en egenmægtig optræden. Posten som præses var som regel beklædt af en kendt og indflydelsesrig person som f.eks. Berkentin. Stillingen var i kompagniets sidste år ubesat, hvilket sandsynligvis skyldtes, at ingen ville stå som ansvarlig, da kompagniet kom i økonomiske vanskeligheder.

Foruden direktionen lønnede kompagniet en bogholder, som varetog kompagniets regnskab og korrespondance.

Købmænd, underkøbmænd, arbejdskarle og drenge

Et ansvarsfuldt og for islændingene meget betydningsfuldt arbejde havde de købmænd, som ledede handelens drift på de islandske havnepladser. I daglig tale betegnedes både rederen og den i hans tjeneste, som rejste til Island, som »islandsk købmand«. De færreste af rederne deltog personligt i handelsrejserne til Island, men sendte en stedfortræder, som benævntes farende købmand, overkøbmand eller blot købmand. Denne gruppe af handelsfolk ledede og ordnede, når de hvert år hen på sommeren var ankommet med forsyningskibet, den daglige handelsvirksomhed på de islandske havne. Købmanden førte det daglige handelsregnskab og havde tillige opsyn med de underordnede handelsbetjente, med officerer og mandskabet på det skib, han rejste med, og ofte forestod han både udredningerne i København og salget på de udenlandske markeder af islandske returvarer¹⁹.

Foruden købmanden var der som regel ansat en underkøbmand, arbejdskarle og drenge. I konventionen af 1748 var fastlagt de advancementmuligheder, en ung dreng kunne opnå i kompagniets tjeneste. Fra ældste dreng avancerede han til arbejdskarl, derfra til underkøbmand og kunne sluttelig ende som overkøbmand.

Handelssamkvemmet danske-islændinge foregik ikke uden gnidninger. Kompagniet modtog jævnligt klager over købmændenes optræden, men kun ganske få af de sager, kompagniet førte mod købmændene, drejede sig om disses forhold til islændingene. Langt de fleste af de forhør, kompagniet lod afholde af købmændene, omhandlede disses ulovlige handel til egen

gevinst uden om kompagniet²⁰. Når den islandske befolkning ikke i tilstrækkelig grad nød en acceptabel retsbeskyttelse i disse stridigheder, skyldtes det bl.a. sysselmændenes afhængighed af monopolkøbmændene, som de ofte kunne takke for embedet og diverse forfremmelser eller ligefrem stod i pengegæld til. Dette ændrede sig noget i 1750'erne, da bl.a. amtmanden Magnus Gislason, landsfogden Skuli Magnusson (begge islændinge) og den danskfødte stiftamtmand grev Rantzau talte den islandske befolknings sag over for den danske regering²¹.

Islandskøbmændenes gage lå mellem 150 og 300 rd. årligt. Denne løn var imidlertid betydelig lavere end i det forrige kompagnis tid, hvilket bevirkede, at en række købmænd og underkøbmænd tidligt forlod kompagniet. Af de købmænd, som i 1745 arbejdede i kompagniets tjeneste, havde kun seks været købmænd og syv underkøbmænd i det forrige kompagni. Også bestemmelserne vedrørende »føring« blev skærpet, således at det ikke alene var forbudt – som under det forrige kompagni – men også belagt med bødestraf, at sælge gods købt af kompagniet for købmændenes egen regning. Skete der i det hele taget uregelmæssigheder i godsbeholdningen, gennemførte kompagniet straks forhør af de involverede parter²².

Foruden personalet til varetagelsen af handelen på de islandske havne havde kompagniet to pakhuskrivere, hvoraf den, som varetog Finmarks-handelen, tillige skulle forestå indkøb af udredningsvarer til denne handel. Pakhuskrivernes arbejde bestod derudover i at ekspedere returvarerne videre efter ordre fra direktionen og foretage regelmæssig eftersyn af lageret – tørfisken skulle luftes, sorteres og stables, og kød- og trantønderne undersøges²³.

Kompagniet beskæftigede i 1750'erne omkring 32 købmænd (løn pr. år 150-300 rd.), 30 underkøbmænd (løn pr. år ca. 150 rd.), 50 arbejdskarle (løn pr. år ca. 50 rd.), 50 drenge (løn pr. år ca. 20 rd.), 50 bødkere (løn pr. år ca. 75 rd.) 30 kokke (løn pr. år ca. 75 rd.) og et ukendt antal islændinge. Alene til afviklingen af handelsmødet mellem islændinge/nordmænd og danskere havde kompagniet beskæftiget omkring 250 faste tjenestemænd.

Økonomi

Kompagniets økonomiske tilstand var styrende for selskabets dispositioner og forretningsmæssige forbindelser til det københavnske næringsliv.

Island-Finmarkskompagniets regnskabsarkivalier består af en hovedbog, tre kassebøger og to kassejournaler samt fra 1755 af en saldeer- og balancebog²⁴. Desværre er saldeer- og balancebogen fra før 1755 gået tabt tillige med bilagene til regnskaberne, regnskaberne fra de islandske og finmarkske købmænd, omkostningsbøger samt diverse pakhusbøger. Ud fra disse arkivalier skal forsøges gennemført en undersøgelse dels af kompagniets finansielle stilling, og dels af kompagniets driftøkonomiske forhold. Kildematerialets ufuldkomne karakter og sine steder vanskeligt gennemskuelige regnskabsopstilling gør det dog ikke muligt at give et fuldstændigt billed af kompagniets økonomiske forhold.

Kompagniets låntagning i årene frem til 1750 var begrænset som følge af et overskud på handelsdriften og kapitaltilgang via aktieudvidelserne. Men med de stigende likviditetsvanskeligheder i 1750'erne blev der hyppigere optaget lån. Låntagningen kunne ske enten gennem Kurantbanken eller som lån hos private. Gældsstiftelsen hos førstnævnte toppede i 1755 med en gæld på 55.000 rd.²⁵. Regnskabsmaterialet indeholder ingen opgørelse over kompagniets optagelse af lån hos private før 1756. Man kan imidlertid danne sig et overblik over den private gæld ved at sammenholde hovedbogens lånekonto i banken med rentekontoen. Heraf ses eksempelvis at bankgælden 1750 udgjorde 20.000 rd., hvor banklånene almindeligvis blev optaget til 4%, medens den samlede renteudgift for dette år lå på 7.823 rd.²⁶. Den generelt høje renteudgift gennem alle årene sandsynliggør, at den private gæld har været betydelig højere end bankgælden, stigende i periodens slutning. En stigning som også kan konstateres for posten »Anden pasiv gæld«: 1756 – 25.713 rd., 1757 – 43.400 1758 – 61.866 rd.²⁷.

Kompagniets faste formue – handelshuse, pakhus og lagre på Island og i København – beløb sig i året 1744 til 25.547 rd.²⁸. Denne faste formue udvidedes noget, da kompagniet i 1745 købte et pakhus ved Christianshavns Bro for 4.500 rd. og i 1746 en gammel sukkerhusbygning for 6.000 rd. Kompagniet ejede ingen skibe, men da det i 1750'erne kneb med at leje det tilstrækkelige antal, investerede man i skibet »Emanuel« på 106 kmcl. købt for 6.000 rd. og »St. Chatrina« på 32 kmcl. købt for 2100 rd. Generelt blev kompagniets faste formue i årene 1749-56 iflg. hovedbogens inventarkonto anslået til 55.300 rd.²⁹.

Kompagniets finansielle stilling ahang af hele handelsdriftens økonomi. På grundlag af kassebøgerne har det været muligt at opstille en oversigt (tabel 1) over en række af kompagniets væsentligste udgiftsområder.

Tabel 1: Væsentlige af kompagniets udgiftsposter 1744-1758

År	Indkøb af varer Rd.	Købm. private vareindkøb Rd.	Leveran- cer pr. skipper Rd.	Søfor- sikring Rd.	Fragt Rd.	Afgift til kronen Rd.	Øvrige udgifter (bl.a. løn) Rd.	Samlede ud- gifter Rd.
1744	36.211	31.915	1.527		26.960	16.300	30.875	143.788
1745	54.814	35.753	2.985	6.957	29.470	16.300	58.958	205.237
1746	57.738	25.000	6.533	9.692	26.490	16.300	119.093	260.846
1747	61.961	23.145	2.315	9.016	24.605	16.300	92.696	230.038
1748	51.198	22.849	4.408	9.064	21.260	16.300	107.122	232.201
1749	54.510	35.402	3.602	9.370	41.405	16.300	104.821	265.410
1750	41.421	36.896	6.257		4.500	16.300	161.372	266.746
1751	43.762	35.345	7.443		38.855	16.300	152.200	293.905
1752	41.412	34.827	5.423		12.645	16.300	119.016	229.623
1753	45.768	33.210	3.409		21.475	16.300	151.988	272.150
1754	44.929	31.756	2.632		21.885	16.300	81.596	199.098
1755	45.316	29.258	10.823		19.770	16.300	86.659	208.126
1756	45.706	19.550	4.466		13.685	8.050	134.942	226.399
1757	48.115	16.506	6.614		15.980	8.050	131.220	226.485
1758	34.911	16.046	1.135		28.235	8.050	175.734	264.111
I alt	707.772	427.458	69.572	44.099	347.220	219.750	1.708.292	3.524.163

Kilde: Kassebøgerne ltr. A-C, Sø.ang., D.p.

En forholdsvis stor udgiftspost udgjorde de beløb, kompagniet udbetalte til de enkelte købmænd, som for egen regning havde indkøbt varer efter bestilling fra islandske privatpersoner. Disse indkøb kan ses som et udtryk for, at kompagniets ordinære udredningsvarer repræsenterede et for snævert varesortiment. Desuden forelå der givetvis betydelige avancer for købmændene, da islændingene kun havde et begrænset kendskab til indkøbsprisen for de mere luksusprægede varer, som ikke var indbefattet af taksten, og som især blev indkøbt gennem private bestillinger. På kompagniets generalforsamlinger førtes i årene 1745-1749 en heftig diskussion om overgang fra søforsikringstegnelse hos det københavnske søassurance kompagni til en selvforsikringsordning. Præmieudgiften til søforsikring var en af de laveste blandt de årlige udgiftsposter, og hele diskussionen om besparelse på denne post kunne forekomme at være af mindre betydning set i sammenhæng med de øvrige udgiftsposter, bl.a. også fordi man til stadighed – efter indførelsen af selvforsikringsordningen – måtte indsætte et tilsvarende beløb på en assurancekonto. Fordelen ved selvforsikringsordningen lå antagelig i, at kompagniet, da likviditeten blev strammere,

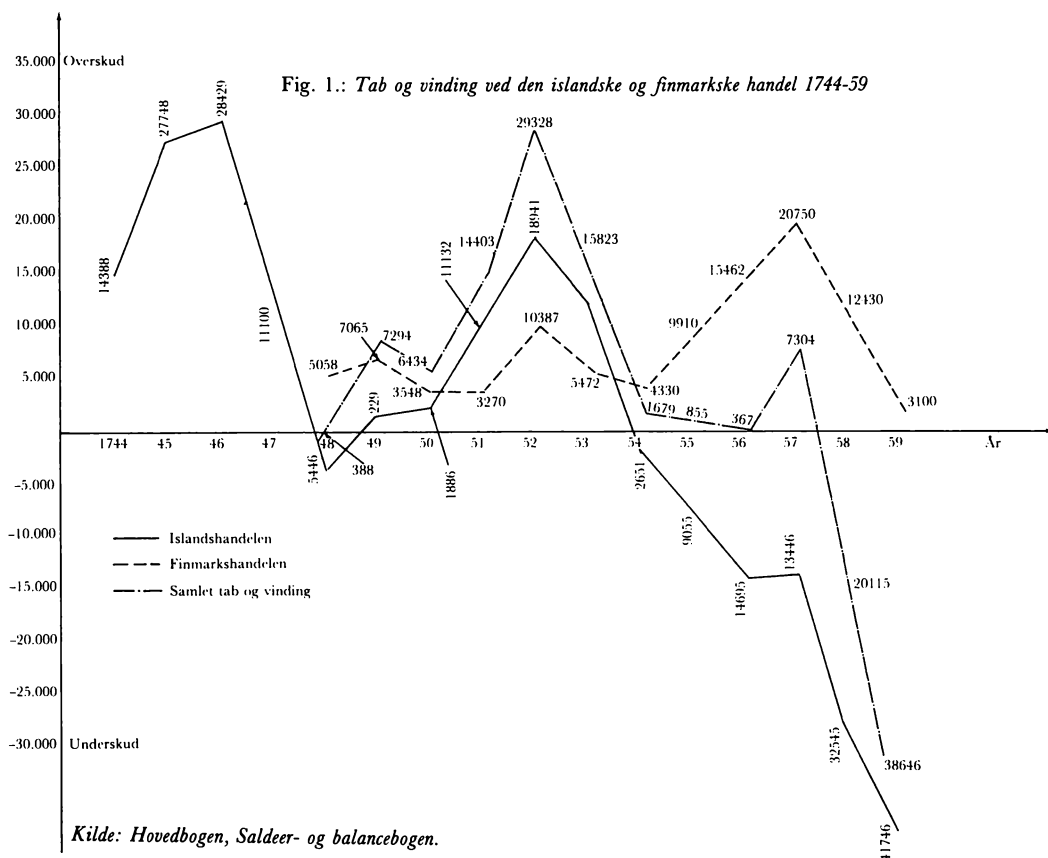
ikke skulle udrede en konstant sum til søassurancekompagniet. Når man bl.a. forsøgte besparelse på denne mindre post, skal det ses i sammenhæng med samhandelens taktssystem og oktrojens bestemmelser, som ikke tillod, at kompagniets udgifter til udredningsvarer faldt under et vist niveau.

Den i tabel 1 anførte udgift til indkøb af varer giver intet fuldgyldigt billede af udredningernes værdi og de påløbne omkostninger. Kompagniet opstillede årligt en oversigt herover i den såkaldte »Fournitur Conto«, som indeholdt en værdiopgørelse over de medførte varer og penge samt påløbne omkostninger og $\frac{1}{4}$ parts hyre³⁰. Af kontoen ses at udredningssummen til Island i årene 1750-1754 faldt med godt 15.000 rd. (fra 95.000-79.800 rd.). Efter 1754 kan konstateres en mindre stigning, som dog aldrig nåede op på niveauet for 1750-udredningen. Også udredningsbeløbet til Finmarkshandelen faldt efter 1750, men udviste fra 1754 en jævn stigning (fra 23.000 rd. – 35.500 rd. i 1758) antagelig som følge af et vedvarende overskud på handelen til dette nordnorske distrikt.

Desværre foreligger der ikke i regnskabsmaterialet nogen tilsvarende oversigt over returladningernes værdi, til gengæld rummer hovedbogen en oversigt over avancen på såvel de islandske som finmarkske returvarer³¹. Selv under hensyntagen til en eventuelt formindsket salgspris og dalende afsætning i København indicerer det betydelige fald i avancen på de islandske varer til såvel København som Glückstadt en betydelig formindskelse i de importerede varemængder. Som årsag til den faldende eksport anførte man på generalforsamlingen i 1755, at både fiskeriet og slagteriet på Island i de foregående år havde været meget ringe. Desuden havde de sidste års stærke kulde bevirket kvægmangel og kvægdød inden for det islandske landbrug³².

For de ovennævnte konti gælder, at de skal ses i sammenhæng med kompagniets samlede over- og underskud. Ved at sammenholde kontoen »Vinden og Taben« med den af kompagniet opstillede »Generalberegning over den Islandske og Finmarkske Handel, fra dens Begyndelse til dens endelige Slutning« kan handelens over- og underskud på de to distrikter beregnes (jf. fig. 1)³³.

Islandshandelen gav i to perioder overskud – dels fra 1744-1747 og dels fra 1749-1754 – hvorefter handelsoverskuddet forvandlede sig til et stadigt voksende underskud. Handelens økonomiske forløb var et resultat af samspillet mellem handelspartnernes vareudveksling, som for den dansk-islandske samhandels vedkommende var en udpræget naturalie-byttehandel uden en særlig udviklet pengeøkonomi. Købmændene byttede efter et i forvejen fastlagt vurderingssystem danske levnedsmidler for de islandske



levnedsmidler, der var efterspurgt på det udenlandske marked – »rug for fisk« eller »mad for mad«, som de islandske købmænds mundheld lød. Hermed blev samhandelen følsom over for ændringer i bl.a. den islandske produktion af fisk og kød – islændingenenes vigtigste eksportartikel. I årene omkring 1755 faldt den islandske produktion af fisk til eksport, dels forårsaget af en række dårlige fiskeår, dels som følge af en udpræget hungersnød i landet, hvilket formindskede overskudsproduktionen af fisk til eksport, medens kompagniet i sin funktionsperiode stadig øgede eksporten af korn. Antagelig var det dette »skæve« handelsbytte, som forårsagede underskuddet på Islandshandelen. Kompagniets totale tab blev, som det ses, i nogle år begrænset af overskuddet på Finmarkshandelen. Desuden må det fremhæves, at videresalget af de danske varer på Island skete efter et prisniveau, som var fastlagt i handelstaksten af 1702 – en takst som i forhold til det her undersøgte tidsrum var over 40 år gammel og derfor

betydelig forældet både hvad varesortiment og prisniveau angik. Fra islændingenenes side havde man ved gennemførelsen af denne takst bestræbt sig på at holde korn og andre levnedsmidler på det lavest mulige prisniveau, hvilket også var lykkedes for kornvarernes vedkommende. Den for lave takstpris i forhold til indkøbsprisen i København for kornvarerne gav totalt kompagniet et betydeligt tab ved salget på Island. Da man i 1742 havde foretaget et stort kornindkøb til en meget lav pris i forhold til det almindelige prisniveau for denne vare, betød det en betydelig økonomisk gevinst for kompagniet de første år, men bevirkede samtidig, at islændingenene vænnede sig til de høje importmængder af denne vare. Kompagniet bibeholdt og øgede tilmed korneksporten gennem årene, hvilket medførte et stadigt tab, da man igen måtte indkøbe korn til den almindelige markedspris i København og provinsen.

Internt svækkede det kompagniet, at ledelsen for størstepartens vedkommende bestod af hørkræmmere, der kun havde et begrænset kendskab til kompagnihandel, og desuden var de »farende« købmænd i overvejende grad nye og havde kun ringe erfaring med handel på Island. Perioden karakteriseredes endvidere af et utal af klager dels over de opsendte varers kvalitet, og dels over købmændenes fremfærd³⁴. Ledelsen syntes ikke tilstrækkeligt effektivt at have rettet på disse forhold, hvilket medførte et spændt, stridbart og ugunstigt handelsforhold mellem danske og islændinge.

Som følge af de svingende økonomiske forhold forsøgte kompagniet vedvarende at begrænse sine omkostninger ved f.eks. at overgå til en selvforsikringsordning. Desuden var afgiften til kronen en væsentlig omkostningsfaktor, som til stadighed belastede dets likviditet. En vis kompensation herfor fik man ved dels afgiftfrit at overtage Finmarkshandelen, og dels ved en reducering af forpagtningsafgiften til kronen på ca. 50% fra 1756. Men heller ikke disse begunstigelser reddede kompagniets økonomi, og den egentlige »profittager« på den islandske handel kan med en vis rimelighed siges at være den danske krone.

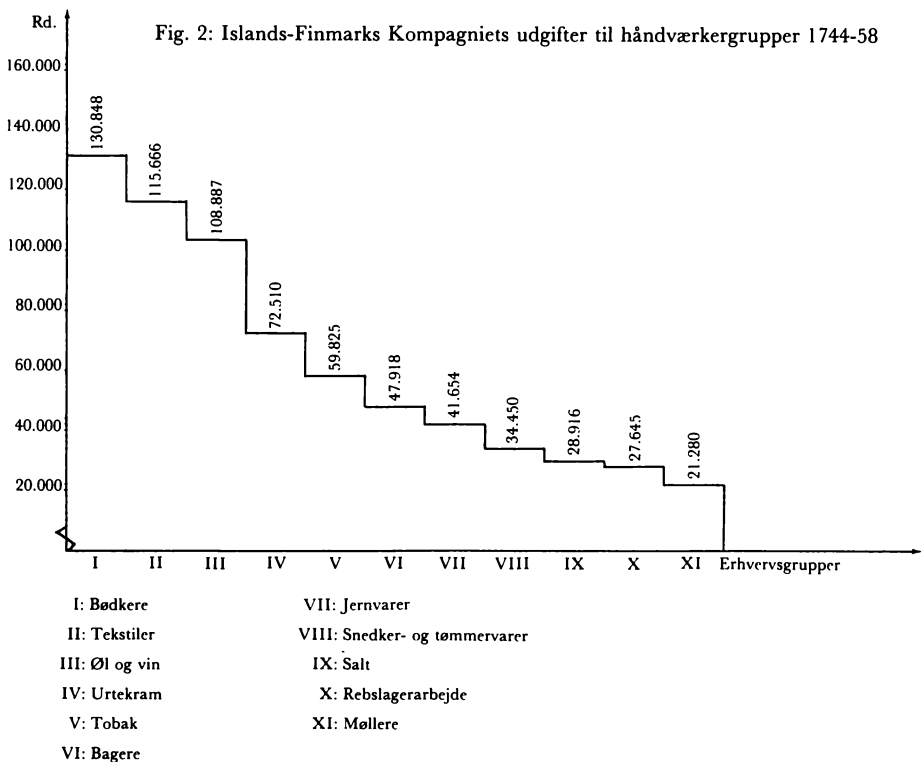
Udrednings- og returvarer

Når et handelsskib afsejlede til enten Island eller Finmarken, medbragte det tre grupper af varer – for det første de ordinære udredningsvarer, for det andet købmændenes og skibsbesætningernes proviant, og for det tredje

mere luksusprægede varer, som købmændene medtog efter private bestillinger fra især den bedre stillede del af den islandske befolkning. I det følgende behandles den førstnævnte gruppe, hvor varesortimentet, størrelsen af vareindkøbene og leverandørerne søges kortlagt.

Indkøbet af udredningsvarerne til såvel Island som Finmarken blev foretaget centralt af kompagniet efter de enkelte købmænds bestillinger. Indkøbsproceduren før 1748 lå ikke i faste rammer. Brød- og brændevinsleverancer indkøbtes pr. auktion til laveste pris, andre varer akkorderedes til en fast pris i en årrække eller til laveste pris på markedet. Men med konventionen af 1748 blev kompagniets indkøbspraksis lagt i mere faste rammer, idet man frem til 1758 hvert år i august måned afholdt en offentlig licitation over leverancerne til det kommende års udredninger³⁵.

I fig. 2 er kompagniets udgifter til de vigtigste udredningsvarer gengivet.



Det københavnske bødkerlav var den håndværkergruppe, hvortil kompagniet havde de største udgifter. Af bødkerne indkøbte man først og fremmest tønder til emballering af udreningsvarer som mel, gryn, ærter, øl og brændevin. Kompagniet tegnede kontrakt om leverancer af tønder, ankre o.l. med bødkerlavets oldermænd Terkel Hansen Leie, der også på lavets vegne modtog betaling for de leverede varer, dog med angivelse af de bødkere, som havde virket inden for de enkelte år. I gennemsnit blev 24 bødkere årligt inddraget i leverancerne af denne varetype til kompagniet.

Trods en udstrakt brug af islandsk vadmel til den daglige klædedragt eksporteredes til Island en række forskellige stoftyper samt færdigsyede hatte, huer, skjorter og tørklæder. Indkøbet af diverse tekstiler blev bl.a. foretaget fra »Det kongelige almindelige Magasin« (generalmagasinet), klædefabrikken »Danneberg« og fra såvel »Kræmmerkompagniet« som »Silke-, Ulden- og Lærredskompagniet« samt en række små fabrikker i København.

Vin, øl, mjød og brændevin var ifølge monopolforordningen af 20. april 1602 blandt de varer, der blev henregnet som uomgængeligt nødvendige for den islandske handel³⁶. Gennem årene indkøbte kompagniet en stor del af sine eksportvarer hos Johan Hallesen og Joachim Giesler, hvor sidstnævnte havde specialiseret sig i vinleverancer. Ellers blev kornbrændevinen indkøbt af det københavnske brændevinsbrønderlav gennem oldermænd Hans W. Schreve og de forskellige øltyper af det københavnske bryggerlav.

Eksporten af urtekram blev først almindelig i det 18. århundrede³⁷. Brugen af en lang række krydderier og nydelsesmidler som f.eks. kaffe og the var så godt som ukendt på Island i monopolhandelens første tid³⁸. Kompagniet erhvervede i gennemsnit årligt urtekramvarer fra fem københavnske leverandører, heriblandt fra Julius Fröchen, Jens Dreier og Gregorius Graah. Inden for nydelsesmidler var også udgiften til opkøb af tobak betydelig. Største leverandør var tobaksfabrikken »Brødrene Italiender Benjamin«, som årligt leverede ca. 500 kasser prestobak.

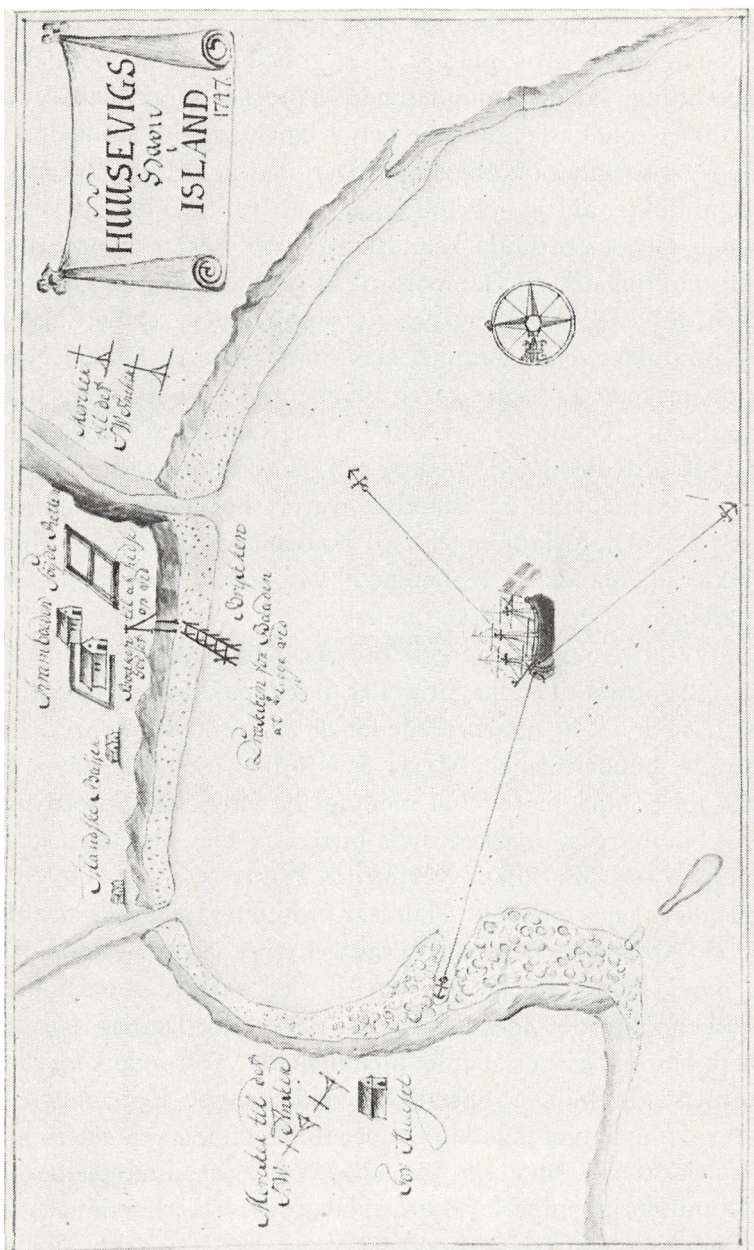
Som følge af Islands begrænsede ressourcer af træ, regnede islændingene indførslen af tømmer for den næstvigtigste importvare efter levnedsmiddelgruppen. De dominerende leverandører var tømmerhandlerne Johan Jegind og Niels Ågensen, til hvem kompagniet betalte henved 75% af de samlede udgifter til denne varer. I øvrigt kan der konstateres et markant fald i eksporten af tømmer fra 1753-58, antagelig som følge af en stagnation i bygningen af fiskefartøjer i de dårlige fiskeår fra midten af 1750'erne.

Trods islændingenes tradition for at udvinde jern af myremalm, regne-

des jernet for en af de varer, man dårligt kunne undvære. Af uforarbejdede produkter indkøbtes især norsk stangjern samt bly- og messingklumper. Af forarbejdede produkter eksporterede kompagniet bl.a. store mængder hesteko, jerngryder, messingtallerkener og kobberkedler. I gennemsnit blev årligt omkring seks leverandører inddraget hvert år.

Udgiften til de ovennævnte udgjorde henved 90% af de samlede udgifter til varer. De resterende fordelte sig på salt, rebslagerarbejde, isenkramvarer, lædervarer, tjære samt stenkul. Kompagniet indkøbte hovedparten af de her behandlede varer af grosserere, håndværkere, manufakturer o.l. bosat i København eller den nærmeste omegn (Brede og Nymølle). Kun for den vigtige varegruppe *korn* kan der konstateres større indkøb i provinsen. Kildematerialet til en samlet oversigt over rugindkøbene er desværre sparsomme, da de nøjagtige oplysninger er gået tabt med memorialen, og kun i ganske få tilfælde er der i kompagniets deliberations- og subscriptionsprotokol anført akkorder og bestillinger vedrørende kornindkøb. I forbindelse med kompagniets fragtudgifter til skipperne anførtes tillige i kassebøgerne de rug-, byg- og ærtmængder, som skipperne havde hentet rundt om i landet. Ud fra disse opgørelser samt oversigten over kornindkøbene via licitationssystemet er det muligt at danne sig et nogenlunde overblik over de indkøbte kornmængder. Desuden udarbejdede Skuli Magnusson i forbindelse med en kritik af kompagniets virke en opgørelse over kornimporten til Island. Både Skuli Magnussons og de her fremkomne tal viser en stigning i kornimporten fra ca. 10.000 td. til 15.000 td. årligt i perioden 1748-1757³⁹. Heraf var de godt 33% indkøbt direkte i provinsen. Foruden mel indkøbtes også af bagere i København færdigbagte brødsorter som skonrogger og skibsbrød, hvor der i gennemsnit var involveret tre bagere som leverandører inden for denne varegruppe.

De islandske returladninger bestod ifølge hovedbogens returvarerkonti af følgende varersortiment: platfisk, klipfisk, hængefisk, saltede laks, saltede langer, tran, uld, oksehuder og saltede fåreskind, edderdun og fuglefjer, smør, gammel kobber og hvalfiskeben, vadmel og eenskitte, kød og fåretunger, talg og enkeltbåndsgods. Desværre foreligger der ikke en brugbar oversigt over tab og vinding på hver enkelt vare. Vedrørende en mængdeopgørelse over de hjemhentede fiskemængder ses af Gisli Gunnarsons beregninger, at der i årene 1733-42 i gennemsnit eksporteredes 1.011 tons, for årene 1743-46 var tallet 713 tons og for perioden 1764-73 1388 tons⁴⁰. Af disse tal fremgår tillige den betydelige nedgang i den eksporterede fiskemængde for den her behandlede periode. Fisken forblev monopoltiden igennem islændingenenes vigtigste betalingsmiddel over for de danske



Husevig havn i Island blev almindeligvis betragtet som en god sommerhavn, men om efteråret kunne den være farlig på grund af stærke vinde. Det forklarer, at skibene helst skulle fortøjes med tre ankre, så de lå helt fast. Tegningen fra 1747 fortæller om handelspladsens tekniske og bygningsmæssige udstyr. Det fremgår, at købmandsskibenes varer måtte omlades til mindre både, der sejlede ind til den lille bro, der var forsynet med en kran til at hejse godset op på land til købmandsbygningerne. Kgl. Bibliotek

købmænd – hvor torsken, som alt efter størrelse og tørringsmåden blev benævnt henholdsvis grov platfisk eller grov hængefisk, middel-platfisk eller hængetitling, var den dominerende islandske eksportartikel. Af landbrugsprodukter solgte islændingene betydelige mængder fårekød, som især gik til land- og søetaten i København. Derimod fik de islandske vadmel- og strikkeprodukter aldrig nogen dominerende rolle som handelsvarer. En speciel, men meget værdifuld islandsk vare var falcken, hvoraf der årligt blev sendt omkring 150 til Danmark på et særligt indrettet falkeskib.

Oktrojen af 1742 fremhævede, at kompagniets skibe, lastet med islandske produkter, efter gammel skik måtte sejle til hvilket europæisk marked, de ønskede. Lossedes varen i København for senere igen at blive solgt til udlandet, betaltes 1% i told⁴¹. Omkring 2/3 af returladningerne fra Island gik til København, medens 1/3 gik til Glückstadt, som fra 1623 havde været stabelplads for islandske varer. For Finmarkens vedkommende gik 1/2 af returladningerne til København, resten til Glückstadt eller direkte udenlands. I København var som nævnt bl.a. land- og søetaten aftagere af de islandske platfisk.

Salget af returladningerne foregik hovedsagelig engros, enten ved en et- eller flerårig kontrakt til en fast pris eller til den pakhuspris, direktionen og interessenterne hvert år udarbejdede for de islandske returvarer. I Glückstadt optrådte handelsfirmaet Meyer & Grabbe (fra 1747 Meyer & Riis) som faktor for kompagniet ved at modtage og videresælge store mængder fisk til det hamburgske marked, hvis interesser blev varetaget af firmaet Jacob Munsen samt Bernhard & Herman Printz.

Kompagniet eksporterede de islandske produkter til det meste af Europa – Lissabon, Marseille, Venezia, Triest, Livorno, Amsterdam, Danzig, Arkona, Königsberg, Stockholm mm.⁴². Ved salg til Stockholm hjembragte skibene for det meste jern og tjære, fra Danzig korn og fra Königsberg hamp. De fra udlandet hjemhentede varer indgik for det meste i kompagniets udredninger, enkelte blev videresolgt i København.

De varer, kompagniet ikke kunne afsætte til anden side efter en yderligere prisnedsættelse, blev sat på auktion blandt interessenterne eller direkte tilbudt hørkræmmerlavet for en lavere pris. Hørkræmmerne kunne, som medindehavere af Islandshandelen, skaffe sig restpartier til en meget favorabel pris; en begunstigelse, som lavet især benyttede sig af i perioden frem til aktieudvidelsen i 1748⁴³. Det udprægede detailsalg af islandske returvarer, som fungerede under det forrige kompagni, synes hørkræmmerne helt at have bremset, idet videresalget af de islandske produkter foregik engros, medens hørkræmmerlavet selv tog sig af varernes detail-

salg. Som indehavere til monopolrettighederne over Islandshandelen synes lavet ikke direkte at have misbrugt sin stilling til fremskaffelse af returvarer til videresalg i København/udlandet.

De lejede skibe

Under hele den danske monopolhandels funktionsperiode går et handelspolitisk træk igen – Islandshandelen skulle ophjælpe søfarten, specielt den københavnske, og opmuntre til bygningen af nye handelsfartøjer. Under de fire hovedparticipanters handelsperiode (1662-1683) påbød kongen gennem en forordning af 30. september 1670, at der til Islandsfarten kun måtte anvendes skibe, som Islandskøbmændene kun kunne leje i Danmark eller Norge⁴⁴. Kongen ønskede med forordningen at standse den stigende anvendelse af udenlandske fartøjer. I oktroyen af såvel 1733 som 1742 understreges yderligere ønsket om, at skibene til besejlingen af Island skulle være hjemmehørende i København eller, hvis dette var utilstrækkeligt, i andre dele af riget. Kun i tilfælde af krig var det tilladt at gennemføre sejladsene til Island på fremmede rigers skibe. Da kompagniet ikke selv ejede skibe til de årlige transporter af varer til og fra Island/Finmarken, måtte man leje skibe dels i København, dels i provinsen. I det følgende skal undersøges omfanget af skibslejekontrakterne, skibenes størrelse samt en bestemmelse af, hvorvidt der især anvendtes fartøjer hjemmehørende i København.

Til Islandsfarten anvendtes især den skibstype, som kaldtes »Fløjte«, et kort og bredt fartøj med en høj overbygning for og agter. Lejen af disse skibe blev foretaget gennem licitation, og før afrejsen indgik skipperen såvel et certeparti som et connossement. Skibslejekontrakterne mellem skippere/redere og Islands-Finmarkskompagniet indførtes kronologisk i kompagniets deliberationsprotokol. Heraf ses, at kompagniet i perioden 1743-58 tegnede ialt 416 kontrakter. Første kontrakt blev indgået 14. januar 1743, da kompagniet af reder Jens Lassen lejede skibet »Emanuel« på 54 kmcl. for at besejle Olafvik og Rif. Kompagniet betalte herfor en fragtpriis på 1060 rd. Lejekontrakterne udfyldtes ikke efter en trykt blanket, men synes alle at være opbygget efter samme mønster, hvor hver kontrakt indeholdt følgende oplysninger:

1. På hvis vegne skibet lejes ud.
 - a) Reders/rederes.
 - b) Skippers.

2. Skibets navn.
3. Kontraktens omfang (skib og det komplette mandskab).
4. Drægtighed (efter brandebrevet).
5. Hvilke havne på/i Island/Finmarken skibet skal anløbe.
6. Returladningernes bestemmelsessted.
7. Fragtprisen i rd. eller pr. skp. fisk.
8. Evt. procentvis reduktion i prisen.
9. Angående »føring«.
10. Sted, dato og underskrift.

De 416 skibslejekontrakter, som blev indgået i perioden 1743-58, fordelte sig på 114 skibe, som enten lejedes år efter år eller blot en enkelt gang. I gennemsnit tegnede Islands-Finmarkskompagniet 26 lejekontrakter pr. år, og man tegnede kun et-årige kontrakter. Den største gruppe af udlejere var dem, som lejede ud på en eller flere rederes vegne. En hyppig underskriver inden for denne gruppe var Elsegård, der udlejede fem forskellige skibe inden for årene 1743-58⁴⁵.

I de tilfælde, hvor skibet blev lejet af en skipper eller på hans vegne, var der sædvanligvis tilføjet navnet på den by, hvorfra skipperen kom. Karakteristisk for de her anførte stednavne var en koncentration omkring Sønderjylland, hvor byerne Åbenrå, Sønderborg, Flensborg og Eckernförde gik igen. Underskriveren af størsteparten af de lejekontrakter, der var indgået med de sønderjyske skippere var P. Jespersen – antagelig en skibsudlejningsagent i København som repræsentant for skibsejerne fra de nævnte sønderjyske byer. P. Jespersen optrådte som underskriver af skibslejekontrakter for ialt 10 forskellige skibe⁴⁶.

Kompagniet lejede som omtalt ialt 114 forskellige skibe i perioden 1743-1758. Største skib, som blev sendt til Island, var »Dee Offer Hande von Noagen« på 126 kmcl. Skibet tilhørte den københavnske handelsflåde og var bygget 1714, ellers lå den gennemsnitslige størrelse for Islandsfarerne på 64 kmcl.

Lidt over halvdelen af skibene lejedes flere år i træk. Kun 10 skibe kan betegnes som værende regelmæssigt tilknyttet Island/Finmarks-besejlingen gennem årene 1743-58⁴⁷. Skibene anløb gennem perioden forskellige islandske havne, det enkelte skib var således ikke fast knyttet til besejlingen af en enkelt havn.

Ifølge en skibsliste fra 1749 havde København en hjemmehørende handelsflåde på 139 skibe⁴⁸. Kun 32 af de ialt 114 forskellige skibe til Islandshandelen kan gennem denne skibsliste identificeres som værende hjemmehørende i København, dvs. at kun 27% af alle de skibe, som staten

iflg. oktrojen ønskede skulle være københavnske fartøjer, kan siges at opfylde denne forpligtelse.

Skibene afsejlede hen i maj måned og vendte først hjem fra Island i oktober eller senere. Undertiden søgte handelsskibene på nedturen havn i Norge og overvintrede der. Foruden risikoen for uroligt vejr kunne Islandsfarerne ved besejling af øens nordhavne i somre, hvor foråret havde været kort og koldt, træffe den grønlandske drivis⁴⁹.

Islands-Finmarkskompagniet betalte i gennemsnit for de 284 gange, man lejede skib til Islandshandelen, 1330 rd., medens det var almindelig praksis, at fragtpriisen for sejlads til Finmarken blev erlagt i forhold til den mængde fisk, som skibet medbragte på returrejser. Generelt sporer man ved leje af skibe til Finmarken en stigning mod periodens slutning; i tilknytning hertil spores også en stigning i den samlede lasteevne for skibene til Finmarksbesejlingen⁵⁰.

Kompagniets virksomhed gav beskæftigelse til dels de skippere, som forestod Islands- og Finmarkshandelen, dels de skippere, som leverede en række af de varer, der indkøbtes rundt om i landet, hovedsaglig rug, byg og ærter. Til Islandsfarten anvendtes i perioden 1744-58 ialt 64 forskellige skippere, hvortil kompagniet foruden den egentlige fragt også betalte »douceur« og »caplak«⁵¹. Godt 48% af disse anvendtes kun en enkelt gang, og kun fem skippere kan betragtes som egentlige fastansatte Islandsfarere med over 10 sejlads gennem årene 1744-58. Til fragtsejladserne i provinsen-København involverede kompagniet i gennemsnit 34 skippere pr. år, hvor kompagniet betalte for de leverede varer, medens leverandøren selv forestod udgifterne til varens fragt⁵².

Kompagniets begrænsede anvendelse af københavnske skibe resulterede bl.a. i, at skipperlavets oldermann 1756 klagede til magistraten over, at skipperne var fattige, den københavnske søfart aftagende, og lavets medlemmer blev i deres arbejde generet af såvel skippere fra Holsten som Dragør, da disse bl.a. fik de fleste fragter på Island og Finmarken⁵³. Årsagerne til, at også Islandskompagniet, trods oktrojens bestemmelser, anvendte skippere og skibe fra bl.a. Dragør og Holsten var den billigere fragtpriis, som kompagniet kunne opnå ved kontrakter med provinsskipperne og redere. Skipperlavet anførte, at medens københavnske redere i 1750'erne kun havde 11 skibe i Islandsfart, havde holstenerne hele 21.

Skipperlavets henvendelse til Magistraten resulterede bl.a. i en bestemmelse om, at Dragørskipperne, som kun sjældent havde borgerskab, ved udenrigsture i det mindste skulle erhverve et sådant samt tilhøre det københavnske skipperlav. Desuden fik Islands-Finmarkskompagniet en

irettesættelse om at efterleve oktrojens bestemmelser vedrørende anvendelsen af københavnske skibe samt skippere og styrmænd bosat i København⁵⁴.

Ligeledes før skibene stod ud af Københavns havn, tegnede kompagniet en søforsikring for de opsendte og hjemhentedede ladninger og involverede som handelsvirksomhed derigennem det københavnske søassurancekompagni.

Søforsikring hos det københavnske søassurancekompagni

Islands-Finmarkskompagniet tegnede gennem det meste af den her behandlede periode en søforsikring for hver ladningsforsendelse, såvel for sejladsen Island/Finmarken tur-retur som for skibsforsendelser indenlands og udenlands.

Den vigtigste kildegruppe til dette afsnit har være søassurancekompagniets lange række af angivelsesbøger. Bøgerne indeholdt de af søassurancekompagniet godkendte og antagne forsikringsbegæringer fra købmænd, redere, skibspartanhavere, skippere og handelskompagnier. Forsikringsbegæringerne – trykt som blanket – afkrævede forsikringstageren en række oplysninger til brug ved policens udfyldelse, og søassurancekompagniet samlede kronologisk de indkomne forsikringsblanketter i bøger, omfattende hver fra et til halvandet års angivelser.

Fra disse angivelsesbøger er der blevet foretaget udskrift af 5-årsperioden 1745-49⁵⁵. Stikprøven falder i den periode, hvor forsikringsaktiviteten var størst, og før den afgørende debat i 1750'erne om det rentable i en fortsat assurering satte ind. Desuden må det være rimeligt at betragte Islands-Finmarkskompagniet som nogenlunde stabiliseret på markedet, d.v.s. i forhold til leverandører, institutioner o.l. efter en to-årig funktionsperiode. Der er lagt forholdsvis brede rammer for registreringen fra angivelsesbøgerne, alle ture optegnet som gående til og fra Island eller Finmarken, samt alle sejladser assureret i kompagniets navn er medtaget. Metoden skulle indebære en fuldstændig registrering af alle – gennem søassurancekompagniets angivelsesblanketter – forsikrede sejlads til og fra Island-Finmarken samt for kompagniets sejlads på ruter såvel indenlands som udenlands.

Der er kun registreret meget små divergenser mellem det antal søforsikrede sejlads, som Islands-Finmarkskompagniet iflg. deliberations- og subscriptionsprotokollen foretog, og antallet af de af kompagniet udfyldte

og underskrevne angivelsesblanketter. Angivelsesbøgerne anses derfor for at indeholde en fuldstændig registrering af alle kompagniets søforsikrings-tegnelser hos søassurancekompagniet. Da kompagniets regnskabsbøger (kassebøgerne, kassejournalerne og hovedbogen) samt generalforsamlings-referaterne ikke anførte tegnelse af søforsikring hos andre assurancevirksomheder, såsom private eller udenlandske, kan man med en vis rimelighed antage, at kompagniet udelukkende forsikrede hos det danske søassurancekompagni.

Angivelsesblanketten afkrævede følgende faste punkter udfyldt af forsikringstageren:

1. For hvis regning forsikringen blev tegnet.
2. Forsikringssummens størrelse i rd.
3. Afgangs- og ankomststed.
4. Skibets navn og hjemsted.
5. Skibets ejer/ejere.
6. Kaptajnens eller skipperens navn.
7. Hvad assurancen gjaldt.
8. Taksering af skibets eller ladningens værdi og evt. anmærkninger om skib eller ladning.
9. Præmiens procentvise størrelse.
10. Dato og underskrift.

Da originalpolicen ikke afkrævede forsikringstageren yderligere oplysninger må de udfyldte angivelsesblanketter anses for at være fuldstændig dækkende⁵⁶. Desuden kan søassurancekompagniets antagelse af de udfyldte blanketter tyde på tilfredshed med de givne oplysninger.

Udfyldelsen af punkt 1 deler sig klart i to kategorier: I) de, som tegnes af Islands-Finmarkskompagniet og II) de, som tegnes af redere, skippere, skibsanparthavere o.l. I førstnævnte tilfælde var underskriveren gennem hele perioden Islands-Finmarkskompagniets bogholder, Johan Sunckenberg, og forsikringstegnelsen var en *kargoforsikring*. Til den anden kategori henregnes alle søforsikringstegnelser, der som nævnte ikke indgås af Islands-Finmarkskompagniet, men som berører dette ved at forsikre skibe gående til de monopoliserede islandske og finmarkske handelspladser. Generelt anvendes tre hovedudtryk som betegnelse for forsikringstageren inden for sidstnævnte kategori a) »For egen regning«, b) »For egen og interessenternes regning« og c) forsikringstagerens navn. Ved en sammenligning med de i deliberationsprotokollen angivne originale akkorder med skippere og redere om leje af skib til Island-Finmarkens besejling fremgår, at de tre ovennævnte udtryk dækker over skippere, redere og parthavere, som *kaskoforsikrede* de skibe, man havde udlejet til kompagniet.

Yderligere forekommer to mere sjældne forsikringstagere. I det ene tilfælde angives forsikringstegnelsen at ske »For Hans kgl. Majestæts regning«; alle disse tegnelse er kargoforsikringer⁵⁷. Der er her tale om forsikring af ladninger, som kongen lod fremsende for at sikre enkelte islandske havnes besejling det pågældende år. I det andet tilfælde tegnedes der gennem en kommissionær kaskoforsikringer for en kommissions regning⁵⁸. I tabel 2 er opstillet en oversigt over de forskellige forsikringstagergrupper 1745-49. Både kargo- og kaskoforsikringsgrupperne er medtaget.

Tabel 2: Forsikringstagergrupper 1745-49

Forsikringstagere	1745	1746	1747	1748	1749	1745-49
Kargoforsikringer						
Isl.-Fin. Komp.	53	74	71	71	60	329
Hans kgl. Majestæt	–	1	1	1	1	4
Missionskollegiet	–	–	–	1	–	1
I alt	53	75	72	73	61	334
Kaskoforsikringer						
For egen regning	6	7	5	2	6	26
For egen og interes. regn.	7	14	15	17	10	63
Forsikringstagerens navn	1	1	2	7	7	18
Kommission	–	2	2	–	–	4
I alt	14	24	24	26	23	111

Kilde: *Sø. ang.*

Gennem den undersøgte periode ses en stigning i antallet af både kargo- og kaskoforsikringer fra 1745 til 1746, hvorefter antallet holdt sig nogenlunde konstant med et mindre fald i periodens slutning. Stigningen i periodens start må tillægges den almindelige økonomiske opgangskonjunktur for kompagniet, medens faldet hovedsagelig må tilskrives usikkerheden omkring fortsat assurering og de begyndende økonomiske vanskeligheder. Totalantallet af kargoforsikringer fulgte relativt forløbet af kaskoforsikringerne. Af det samlede antal forsikringstegnelse udgjorde kargoforsikringerne 75% (334 af ialt 445). Når kun ¼ af alle redere og skipperne forsikrede deres skibe, hang det sandsynligvis sammen med den høje præmie. De fleste inden for denne gruppe valgte selv at løbe risikoen. Om gruppen forsikrede i udlandet, kan ikke med sikkerhed siges, men det må

anses for mindre sandsynligt, da dels præmien nogenlunde havde et tilsvarende niveau som herhjemme, dels foretog provinskøbmænd, skipperne og mindre redere almindeligvis ikke søforsikring p.gr.a. en sådan tegnelses høje omkostningsniveau, og yderligere kunne skipperne og medredere i tilfælde af forlis på flere måder rejse erstatningskrav over for skipperlavet.

Efter angivelsen af skibets navn – under punkt 4 – anførte blanketten blot spørgsmålet »fra«. Uddrages af en udfyldt policebegæring f.eks. skibet »Chatharine Elisabeth« »fra« København, ses ved en sammenligning med Kommercekollegiets skibsliste fra 1749 over hjemmehørende fartøjer i København, at betegnelsen »fra« dækkede dette skibs hjemsted. Muligvis blot skibets sidste anløbshavn. Udredningen af dette problem er uden betydning i denne sammenhæng.

Angivelsesblankettens punkt 5 – skibets tilhørsforhold – var i de her registrerede tilfælde ikke udfyldt.

Punkt 6 – angivelse af skipperens navn – var derimod i alle tilfælde registreret og stemte overens i de tilfælde, hvor det via skibets navn lod sig gøre at kontrollere med de originale akkorder om leje af skib.

Punkt 7 blev standardmæssigt udfyldt i de tilfælde, hvor Islands-Finmarkskompagniet var forsikringstager på ruten Island/Finmarken med »div.varer« eller »returladning«. Kun i de tilfælde, hvor kompagniet sejlede København-indlandet/udlandet, blev varens art og mængde anført. For redere, medredere og skipperne gjaldt, at der blev angivet, hvilken brøk af kaskoen de forsikrede for. I enkelte tilfælde assureredes samme skib flere gange af interessenterne, hver repræsenterende den enkelte interessents anpart.

Under punkt 8 anførtes – ved kaskoforsikring – skibsskrogets og skibstilbehørets værdi, fratrukket værdiangivelsen af skibets forbrug af proviant, folkehyre o.l.⁵⁹. Ved kargoforsikringer forekom der ikke i de her undersøgte tilfælde en direkte angivelse af ladningens værdi. Det må derfor være væsentligt at få fastlagt, om der er kongruens mellem assurancesummen (punkt 2) og den forsikrede ladnings værdi. I tilfælde af forlis skulle forsikringstageren indsende en specificeret opgørelse over de med det forliste skib sendte varer og deres handelsværdi⁶⁰. I kompagniets kopibøger over udgående breve foreligger en række opgørelser vedr. Islands-Finmarkskompagniets beregninger over de forsendte varers handelsværdi og den beløbssum, man af Søassurancekompagniet krævede udbetalt ved skibsforslis. Eksempelvis kan nævnes, at Islands-Finmarkskompagniet som følge af et forlis d. 13. juli 1745 tilsendte Søassurancekompagniet et brev

indeholdende en beregning over den forliste returladnings værdi – i alt 5.489 rd. – samt en henvisning til police nr. 752⁶¹. Af Søassurancekompagniets angivelsesbøger fremgår det, at denne police var tegnet til 5.000 rd.⁶². Ifølge brev af 7. november 1749 fra Islands-Finmarkskompagniet til Søassurancekompagniet angående en forulykket returladning fra Olafvik og Grundafjord beregnedes ladningens værdi til 8.470 rd., hvor de pågældende skib var blevet assureret for 8.700 rd.⁶³. Af disse to eksempler ses, at ladningsværdien pr. skib nogenlunde svarede til den kargoforsikring, som kompagniet tegnede for hvert skib⁶⁴.

Under punkt 7 anførtes ved sejladsen fra København, at ladningen indeholdt »div. varer«. Samtidig var handelsværdien af disse varer – som ovenfor vist under punkt 8 – anslået nogenlunde nøjagtigt. Da den »farende købmand« iflg. oktrojens § 10 skulle påtegne og til kompagniet indlevere en specificeret vareliste over hvert skibs varesortiment og disse varers handelsværdi, var det på grundlag heraf muligt for kompagniet over for forsikringselskabet at angive den afsejlede ladnings handelsværdi. Mere problematisk forholdt det sig med angivelsen af returladningernes handelsværdi. Købmændene på de enkelte islandske og finmarkske havne havde specificerede varelistes for hver returladning, som blev inddraget i tilfælde af erstatningsbetaling ved forlis. Antagelig har købmændene allerede før afsejlingen i København udarbejdet indkøbslister og ud fra takstprisen anslået returladningernes indkøbsværdi for kompagniet. Købmændenes køb af nogenlunde ensartet varetype og varemængde på de enkelte havne gjorde det ligeledes muligt for kompagniet at fastsætte returladningernes værdi, hvori man indkalkulerede fragtpriisen⁶⁵.

I tilknytning til punkt 8 kunne eventuelle anmærkninger enten til ladningen eller skibet anføres. De få tilfælde af anmærkninger, som forekom, meddelte enten, at »skibet endnu var beliggende i havn«, eller »skibet var afsejlet«, og i tilknytning til dem begge tilføjedes »i ulykkestilfælde nærmere forklaring«.

Både punkt 9 og 10 var regelmæssigt udfyldt. Som tidligere nævnt var forsikringsblanketterne med Islands-Finmarkskompagniet som forsikringstager underskrevet af dette kompagnis bogholder Johan Sunckenberg, de øvrige af redere, medredere, skippere eller en repræsentant for disse.

Der er ikke konstateret fejl i de angivelser (vedrørende skibets rute det pågældende år, skibets eller skipperens navn), som kan kontrolleres via deliberationsprotokollens originale akkorder med skippere og redere om leje af skib til Islands- og Finmarksfarten.

Søforsikring for turen København-Island/Island-København

Første søforsikring for Islands-Finmarkskompagniets regning blev tegnet 12. marts 1743, hvor kompagniet forsikrede en sum af 2.237 rd. med 2%’s præmie for en ladningsforsendelse fra Amsterdam til København med skibet »Jomfru Elisabeth«, lastet med 18 kasser tobak⁶⁶.

En stikprøve i Søassurancekompagniets angivelsesbøger dækkende det forrige Islands-kompagnis funktionsperiode (1733-43) viste, at også ovennævnte kompagni tegnede søforsikring hos Søassurancekompagniet⁶⁷. Efter 1743 træffes stadig søforsikringstegnelser med angivelse af »Det forrige Islands kompagni« som forsikringstager. Disse assurancetegninger omfattede dels retursejladser, og dels forsendelser fra København til byer uden for den danske helstats grænser⁶⁸. Der var her tale om forsikringstegnelser af tilgodehavende islandske varer samt af de vareleverancer til udlandet, som var opkøbt, før kompagniet af 1733 standsede sin virksomhed.

I tabel 3 er opstillet en oversigt over Islands-Finmarkskompagniets forsikringstegnelser hos Søassurancekompagniet for ruten København-Island fra årene 1745-49.

Tabel 3: Kargoforsikringstegnelser 1745-49. Ruten København-Island

År	Ture Kbh.-Isl.	Forsikrings- sum – rd.	Præmieudgift rd. incl. 1 rd + ¼%	Gennemsnitlig præmie prc.
1745	23	94.830	2156	2,27
1746	20	92.150	2204	2,39
1747	20	81.350	1866	2,29
1748	19	87.800	2003	2,28
1749	19	92.480	2099	2,27
I alt	101	448.610	10328	2,30

Kilde: Sø.ang.

Heraf fremgår, at besejlingsaktiviteten inden for fem-års perioden holdt sig nogenlunde konstant, med et mindre fald i periodens slutning. Islands-Finmarkskompagniet fremsendte årligt mellem 19 og 23 søforsikrede ladninger til Island, og såvel forsikringssummen som præmieudgiften til disse forsendelser forholdt sig ligeledes nogenlunde konstant perioden igennem.

Islands-Finmarkskompagniet forsikrede tilsvarende den ladning, som sendtes fra Island til København eller Glückstadt. Når ladningerne ligeså ofte gik til Glückstadt, skyldtes det som nævnt, at denne by allerede i 1623 var gjort til udsalg- og stabelplads for islandske varer.

I tabel 4 er opstillet en oversigt over antallet af ture på ruten Island-København/Glückstadt, samt forsikringssummen, præmieudgiften og den gennemsnitlige præmie.

Tabel 4: Kargoforsikringstegnelser 1745-49 – Ruten Island-København/Glückstadt

År	Antal ture Isl.-Kbh./Gl.	Forsikrings- sum – rd.	Præmieudgift rd. incl. 1 rd. + ¼ %	Gennemsnitlig præmie
1745	23	157.000	4800	3,05
1746	18 (20)	150.200	4863	3,24
1747	20	173.500	5296	3,05
1748	19	166.300	5074	3,05
1749	19	154.300	5045	3,30
I alt	99	801.300	25078	3,13

Kilde: Sø.ang.

Det beløb, man forsikrede for på hjemturen, var i gennemsnit for perioden næsten det dobbelte af den gennemsnitlige forsikringssum for kargoforsendelser på udturen (8.143 rd. mod 4.457 rd.). Den markante forhøjelse af den forsikrede sum for returladninger skyldtes sandsynligvis de hjemsendte varers høje forhandlingsværdi i København. Når salgsværdien af de islandske produkter lå betydeligt højere end den i taksten fastlagte indkøbspris, må det tillægges de høje fragtpreiser, som blev indkalkuleret i salgsprisen.

Også den gennemsnitlige årlige præmieprocent steg for retursejladser fra Island. Søassurancekompagniets præmieprocent afhang af den pågældende rutes længde og farlighedsgrad. Højeste procentsats havde ture til Guinea og St. Thomas (1726, vinter 10%) samt Grønland (1726, vinter 10-12%)⁶⁹. Islands-Finmarkskompagniets kargoforsikringstegnelser for sejladser til Island foregik hovedsagelig i maj og juni måned, medens forsikringstegnelser for returladninger væsentligst blev foretaget i august

måned. Forskellen mellem den gennemsnitlige præmieprocent for henholdsvis ud- og hjemture skyldes sandsynligvis, at førstnævnte assuredes efter sommerpræmie og sidstnævnte efter høstpræmie, som lå omkring 1/2% højere end sommerpræmien⁷⁰.

Søassurancekompagniets regnskabsprotokoller er desværre gået tabt, og det bevarede kildemateriale til belysning af dette selskabs forretningsmæssige udvikling har for den her behandlede periode en lakune⁷¹. En relativ placering af Islands-Finmarkskompagniet i forhold til de øvrige forsikringstagere hos Søassurancekompagniet er derfor ikke mulig. Set i relation til det samlede antal assurancetegnelser i den undersøgte periode udgjorde Islandskompagniet's 4,2%, hvilket kunne tyde på at kompagniet ikke indtog nogen dominans som kunde hos Søassurancekompagniet.

Islands-Finmarkskompagniets besejlede i denne periode omkring 25 islandske havne, som i monopolhandelens tid blev inddelt i to grupper: »fiskehavne« (havne, hvorfra der væsentligst eksporteredes fiskeprodukter) og »slagterhavne« (havne, hvorfra der hovedsagelig eksporteredes landbrugsprodukter), hvor »fiskehavnene« blev betragtet som de mest indbringende for købmændene⁷². To havne faldt ofte uden for denne gruppering, nemlig Husavik, der omtales som »svovlhavn«, og Reykjarfjord, benævnte som »tranhavn« efter de pågældende handelsdistrikters væsentligste udførselsprodukter. Sidstnævnte kategorisering synes ikke at være opretholdt under Islands-Finmarkskompagniets handelsperiode.

Bedst besøgte havn var Eyrarbakke med ankomst af mindst to skibe hvert år. Handelsdistriktet under Eyrarbakke hørte også til det største og tættest befolkede handelsdistrikt på Island. Distriktet strakte sig over tre sysler: Vest-Skaftafellssyssel, Rangarvallasyssel og Arnessyssel, som tilsammen havde et befolkningsunderlag på 11.000 personer⁷³. Også besejlingen af de øvrige islandske havne må betegnes som ret dækkende i forhold til oktrojens bestemmelser; omtrent alle havne modtog hvert år i fem-års perioden mindst et af Islands-Finmarkskompagniets skibe.

Da kompagniet ikke selv ejede de til besejlingen af Island/Finmarken anvendte skibe, men lejede disse af skippere og redere rundt om i landet, var det almindelig praksis, at ovennævnte gruppe tegnede kaskoforsikring for den forestående Islands-Finmarks-rejse. I tabel 5 er opstillet en oversigt over redere, medredere og skipperes forsikringstegnelser hos Søassurancekompagniet for turen København-Island-København.

At denne gruppe til forskel fra Islands-Finmarkskompagniet forsikrede for tur-retur rejser under ét må forekomme ganske naturligt, eftersom den forsikrede genstand ikke ændrede sig. Som det ses ved sammenligning

mellem tabel 4 og 5 tegnedes der ikke kaskoforsikring for samtlige ture til Island. Antallet af forsikrede skibe på ruten København-Island-Køben-

Tabel 5: Kaskoforsikringstegnelser 1745-1749

År	Ture Kbh.- Isl.-Kbh.	Forsikrings- sum – rd.	Præmieudgift – rd. incl. 1 rd. og ¼ %	Gennemsnitlig præmie prc.
1745	13	56.583	2761	4,88
1746	14	49.000	2409	4,92
1747	15	51.033	2443	4,79
1748	18	42.124	1697	4,03
1749	9	23.450	1118	4,77
I alt	69	222.190	10428	4,69

Kilde: *Sø.ang.*

havn steg jævnt fra 1745 til 1748, hvorefter antallet i 1749 faldt fra 18 til kun 9. Der var ikke tale om nogen præmieforhøjelse som årsag til dette fald. En række faktorer kan gøre sig gældende: Man har anset forsikringspræmien for at være for høj, farlighedsgraden bedømmes som mindre efter det første års heldige sejladser o.l. De enkelte forsikringstageres tegnelser inden for denne gruppe svingede fra at dække 1/32 til skibets fulde kasko. Medens præmieprocenten for kargoforsikringstegnelser ikke inden for den behandlede periode gennemløb væsentlige svingninger, var højeste præmieprocent for kaskoforsikringerne på 5% og laveste på 2%.

Søforsikring for turen

København-Finmarken/Finmarken-København

Med inddragelsen af Finmarkshandelen fra 1746 tegnede kompagniet også for denne sejlads en kargoforsikring. Skibene til Finmarkssejladsen blev ligeledes lejet af skippere og redere, som kaskoforsikrede hos Søassurance-kompagniet. Af tabel 6 fremgår Islands-Finmarkskompagniets kargoforsikringstegnelser for årene 1746-49 ved sejlads på ruten København-Finmarken.

Tabel 6: Kargoforsikringstegnelser 1746-1749 København-Finmarken

År	Antal ture Kbh.-Fin.	Forsikrings- sum – rd.	Præmieudg. – rd. incl. 1 rd. + ¼ %	Gennemsnitlig præmie prc.
1746	9	28.780	726	2,52
1747	8	26.400	622	2,36
1748	9	26.750	610	2,28
1749	7	21.910	499	2,28
I alt	33	103.840	2457	2,36

Kilde: Sø. ang.

Som det ses af tabel 6 holdt både antallet af kargoforsikrede sejladsere, forsikringssummen og præmieudgiften samt præmieprocenten sig konstant perioden igennem. Den årlige gennemsnitlige forsikringssum pr. sejlads lå på 3150 red., hvilket var noget under den tilsvarende forsikringssum for sejlads på Island.

Kargoforsikringstegnelserne for hjemturene er opstillet i tabel 7.

Tabel 7: Kargoforsikringstegnelser 1746-49 Finmarken-København/udlandet

År	Antal ture Fin.-Kbh./udl.	Forsikrings- sum – rd.	Præmieudg. rd. incl. 1 rd. + ¼ %	Gennemsnitlig præmie prc.
1746	10	46.500	1501	3,23
1747	6	25.500	834	3,27
1748	9	38.400	1379	3,59
1749	8	35.800	1329	3,70
I alt	33	146.200	5043	3,45

Kilde: Sø. ang.

De finmarkske varer gik i højere grad end de islandske direkte til udenlandske havne, især Amsterdam og byer i Middelhavsområdet – derfor er i tabel 7 anført København/udlandet som ankomsthavn. Også for Finmarkssejladens vedkommende var returladningerne forsikret højere end for udredningsvarerne. Den årlige gennemsnitlige forsikringssum pr. sejlads lå på 4.410 rd. – et beløb, der var højere end det tilsvarende beløb for udturen. Præmieprocenten for hjemturen var godt 1% højere end for udturen; som for Islandssejladens skyldes forskellen sandsynligvis sejltids-

punktet – på hjemturen kunne de store efterårsstorme sætte ind, og Søassurancekompagniet måtte sikre sig ved en højere procentsats på dette tidspunkt af året.

Kompagniets kargoforsikringstegnelser for sejlads udland/indland-København omfattede de leverancer, der for udlandets vedkommende hovedsagelig blev indkøbt i Holland. For turen Amsterdam-København forsikrede kompagniet i alt 14 forsendelser af især tobak med en samlet forsikringssum på 27.175 rd.⁷⁴. Turen Ålborg-København forsikredes i alt 11 gange inden for 5-årsperioden, der var her tale om forsikringstegnelser af rugladninger, som blev indkøbt gennem Claus Hubert (forsikringssum 10.780 rd.).

Omlægning af assureringsordningen

Den omfattende søforsikringsordning, som kompagniet opretholdt til 1750, tog sigte på at garantere kompagniet mod tab ved skibsforlis. Som det ses af tabel 1 var udgiften til søforsikring ikke blandt de største, men da de økonomiske vanskeligheder pressede på, blev der på de årlige generalforsamlinger gentagne gange rejst spørgsmålet om nedskæring på udgiften til Søassurancekompagniet. Det rentable i en overgang til selvforsikring afhang af antallet af skibsforlis.

Første større sag vedrørende skibsforlis var, da skibet »St. Peder« ført af skipper Valentin Karberg forulykkede ud for Stappe Havn på vej til København den 14. september 1744⁷⁵. Skibet var den 7. august 1744 forsikret for 7.000 rd., et beløb der den 4. september samme år var blevet forhøjet til ialt 11.000 rd.⁷⁶. Kompagniet tilsendte Søassurancekompagniet udtalelser fra skipperen og hans folk, skipperens connossement, købmand Jørgen Thoagers omkostningskvitteringer samt attester, efter hvilke Søassurancekompagniet skulle betale 10.338 rd. i erstatning⁷⁷. Ligeledes i 1744 forulykkede skipper Hans Madsen med skibet »Christina Birgitte« ud for Varberg. Skibet var den 6. august 1744 forsikret for 5.000 rd. Da en del af skibets gods bjergedes, indsatte Søassurancekompagniet en kommissionær Gerhard Nicolaus van Deurs til at overvære auktionen over det resterende gods. Søassurancekompagniet blev i denne sag dømt til betaling af 5.489 rd.⁷⁸.

I 1745 stødte skibet »Maria Petronelle« på et skær, og søassurancekompagniet udbetalte 2.631 rd., hvilket var noget under den fulde forsikringssum, da en del gods var blevet reddet. Udbetaling af den fulde forsikrings-

sum (3.430 rd.) skete, da skipper Anders Jansen totalforliste i 1745 med skibet »Fortuna«. Yderligere totalforliste i 1749 skibet »Emanuel« (3.500 rd.) og skibet »De to brødre« (8470 rd.). I perioden 1745-49 var kompagniet ramt af fire skibsforslis og Søassurancekompagniet udbetalte i alt 15.000 rd., hvilket var godt 35% af den samlede indbetalte forsikringspræmie for perioden. Forretningsmæssigt tabte kompagniet således på opretholdelsen af søforsikringstegnelser hos Søassurancekompagniet.

På generalforsamlingen d. 17. marts 1750 blev det endelig besluttet at forsøge en selvforsikringsordning. Denne blev opbygget over en »Assurance Conto«, hvori kompagniet som kredit indførte et »præmiebeløb« svarende til det beløb, man ellers ville udbetale til Søassurancekompagniet, medens værdien af de ladninger, som gik tabt ved forlis, debiteredes. Allerede den 2. december 1750 blev det af kompagniet gjort op, at man havde sparet 5.888 rd. ved denne ordning. I nedenstående tabel 8 er såvel debet som kredit for hvert år af assurancekontoen opstillet.

Tabel 8: Kompagniets »Assurance Conto«

År	Forlis	Debet	Kredit	Avance
1751	Lorentz Zwans totalforliste med returladning fra Finmarken til Amsterdam	2.286		
	En sending til Christian Friese i Danzig forliste	1.007	6.710	4.157
1752	Skipper Lorentz Karberg forliste 1751	7.028	7.095	381
1753	Ingen		14.576	7.519
1754	Skipper Bendix Steg forliste	7.547	14.254	÷326
1755	Skib fra Habsas forliste med returladning	6.246		
	Skipper Lorentz Thomsen forliste	4.688	10.471	÷3.789
1756	Ingen		18.169	7.691
1757	Skipper Buchtrop forliste med returladning fra Finmarken ..	2.833	22.800	4.631
1758	Skib fra Skagestrand og Reykjarfjord forliste med returladning	4.919	24.823	2.024
1759	Ingen	49	30.900	6.028
I alt	8 skibsforslis	36.603	149.798	28.316

Kilde: Hovedbogen »Assurance Conto«

Af tabellen ses, at kun årene 1754 og 1755 gav underskud, medens man totalt opnåede en besparelse på 28.316 rd. for årene 1751-59 ved denne selvforsikringsordning. Men hverken denne besparelse eller nedskæringen af forpagtningsafgiften til staten på omkring 50% fra 1756 kunne redde

kompagniets økonomi. Samtidig tilspidsedes kompagniets forhold til islændingene – bl.a. Skuli Magnusson – som fremlagde regeringen en række klager over kompagniet. Desuden arbejdede islændingene på oprettelsen af en række industrier, hvilket kompagniet fandt var en trussel mod dets handelsprivilegier.

Til undersøgelse af kompagniets handel på Island havde regeringen nedsat en komité, som konkluderede, at handelsselskabet ikke havde forsynet øen med de nødvendige varer og dermed handlet mod oktrojens bestemmelser⁸⁰. For at undgå erstatningssag fraskrev kompagniet sig frivilligt monopolrettighederne til Islandshandelen.

De vanskeligheder, der var forbundet med det handelssystem, som praktiseredes under den danske monopolhandel på Island, trådte tydeligt frem i denne periode, hvor handelen lå i private hænder. Handelens karakter af en naturalie-byttehandel uden pengeøkonomi og et takstsystem, som for denne periode, var forældet med hensyn til varesortiment og prisniveau, var lidet velegnet til at gennemføre en for islændingene acceptabel forsyningssituation. Desuden udløste en produktionsnedgang inden for fiskeriet og landbruget en udbredt hungersnød over størstedelen af øen, hvilket skabte et stadigt stigende behov for levnedsmidler, samtidig med at overskudsproduktionen til eksport af fisk faldt. Kompagniet stod hermed over for et problem, som handelsmæssigt ikke lod sig løse inden for det fastlagte takstsystem, hvor den største eksportartikel i forvejen gav et betydeligt underskud.

For islændingene klagte ikke mindst denne periode de svagheder, der var forbundet med afhængigheden af en monopolhandel. For det første blev islændingene vænnet til en lang række færdiglavede produkter og havde derfor ikke i tilstrækkelig grad opbygget et selvstændigt næringsliv til fremstilling af de vigtigste produkter. For det andet virkede kompagniet ved sin tilstedeværelse begrænsende på opbygningen af en indenlandsk handelsstand og på oprettelsen af nye industrier. Kompagniets fratrædelse blev hilst med tilfredshed af islændingene, men hvorledes placerede kompagniet sig inden for det københavnske næringsliv?

Kompagniets drift og byen København

De danske 1700-tals kompagnier indvirkede over et bredt felt på det danske samfund – specielt hovedstaden. Kulturelt bragte de forøget kendskab til oversøiske handelspladser og etablerede forretningsforbindelser til

den europæiske storhandels finansielle og afsætningsmæssige centre. Socialt medvirkede kompagnierne til en velstands- og beskæftigelsesmæssig stigning, der ikke blot koncentrerede sig om handelskredsene, men bredte sig inden for andre erhvervsgrene.

I det ovenstående er søgt skildret, dels hvorledes et sådant mindre handelskompagni var opbygget og fungerede i den interne organisation, dels hvilke relationer – forretningsforbindelser – til det københavnske næringsliv, som dets drift involverede og dermed fik en vis betydning for. Hovedvægten er, som det ses, lagt på en undersøgelse af kompagnidriftens økonomiske relationer til hovedstadens leverandører og institutioner. Men hvorledes placerede kompagniet sig i København dels blandt de øvrige handelskompagnier, og dels som social indikator, dvs. som arbejdsplads og som modervirksomhed i forhold til andre dele af hovedstadens erhvervsliv?

Det følgende prætenderer ikke at give et fuldgyldigt svar på dette spørgsmål, blot et forsøg på en indkredsning af sandhedsværdien i specielt Thott's udtalelser om Islandshandelen og dens placering i København.

Islands-Finmarkskompagniet placerede sig på flere måder som et af samtidens mindre handelskompagnier. Ved kompagniets start lå aktiemængden på 60 aktier af 1000 rd., medens startkapitalen var på 120.000 rd. En forholdsvis lille startkapital sammenlignet med f.eks. Det almindelige Handelskompagni, som ved oprettelsen i 1747 startede med en kapital på 500.000 rd. i 1000 aktier af 500 rd., eller Asiatisk Kompagni af 1772, som operede med en egenkapital på 2,4 mill. rd. fordelt på 4.800 aktier⁸¹. Også Islandskompagniet af 1733 havde en større aktiekapital, idet man arbejdede med 200.000 rd. fordelt på 100 aktier af 2.000 rd.⁸². Asiatisk Kompagni af 1732 operede med en startkapital på 100.000 rd. fordelt på 400 aktier af 250 rd.⁸³. Islands-Finmarkskompagniets startkapital var nok forholdsvis lille, men ingenlunde ualmindelig ved oprettelsen af et 1700-tals handelskompagni. Derimod ses, at for både Islandskompagniet af 1733 og 1742 lå de udstedte aktiers pålydende værdi højt. Selv efter en hævelse af den pålydende værdi fra 1.000 rd. til 2.000 rd., var det intet problem for kompagniet at få sine aktier afsat, hvilket vidner om en interesse for Islandshandelen. Det kan derfor undre, at kompagniet i de vanskelige år ikke søgte at forbedre likviditeten gennem en aktieudvidelse, f.eks. opererede som nævnt Det almindelige Handelskompagni med i alt 1.000 aktier og Asiatisk Kompagni af 1732 med 400 og hele 1.600 i 1747.

Karakteristisk for aktionærkredsene i det 18 århundredes danske handelskompagnier var en erhvervsmæssig tredeling bestående af 1) kongefamilien, højadelen og øverste embedsmænd, 2) handels- og købmandskred-

se samt 3) andre borgere. Som for både Det almindelige Handelskompagni og Asiatisk Kompagni af 1732 var det i Islands-Finmarkskompagniet handels- og købmandsstanden samt andre borgere (her hørkræmmere), som udgjorde den dominerende kreds. Blandt aktionærene inden for højadelen, øverste embedsmænd og handels- og købmandsstanden var det stort set de samme personer, der gik igen i de tre nævnte kompagnier. Men til forskel fra både Det almindelige Handelskompagni og Asiatisk Kompagni havde Islands-Finmarkskompagniet aldrig en gruppe af egentlig storaktionærer⁸⁴.

Islandskompagniets indre ledelsesstruktur lignede ganske opbygningen af både Det almindelige Handelskompagni og Asiatisk Kompagni af 1732. En ikke uvæsentlig forskel var det dog, at Islandskompagniets direktion næsten udelukkende var hørkræmmere, som ikke havde særlig kendskab til kompagnidrift eller handel på Island, til forskel fra f.eks. Det almindelige Handelskompagni, hvis ledelse bestod af kendte og handelskyndige personer. Både kredsen af øverste embedsmænd samt købmands- og handelsstanden inden for Islands-Finmarkskompagniet må dog have accepteret en sådan ledelse, eftersom man gennem afstemningerne på generalforsamlingerne kunne ændre disse forhold. I øvrigt kan iagttages, at ingen inden for de to ovennævnte grupper opstillede til direktionsvalg. Islandskompagniet var vel ikke blandt de københavnske handelskompagnier, som havde de to ovennævnte gruppers største interesse. Et forhold, som også kan iagttages i ledelsen hos Det almindelige Handelskompagni⁸⁵.

Som følge af et befolkningstal, der var 10 gange større end Færøernes og betydeligt større end på Grønland, var Islandsfarten både tonnagemæssigt og i antal afsejlede skibe den største inden for besejlingen af Nordatlanten. Årligt afgik som omtalt godt 20 skibe pr. år til Island, medens der årligt (1709-1776) afsendtes fra 2-4 skibe til Færøerne og 2 til Grønland for f.eks. året 1750⁸⁶.

Den betydeligste forskel mellem handelen på Færøerne og Islandsfarten var det nedsendte varesortiment, som for Færøernes vedkommende domineredes af uldvarerne, medens fisken var den betydeligste islandske eksportartikel. Desuden lå handelen på Færøerne under hele det 18 århundrede aldrig i private købmænds hænder – der var her tale om en kongelig enehandel.

Som arbejdsplads var Islands-Finmarkskompagniet betydelig. Kompagniets personale i de mere kontorprægede funktioner fra præses til pakhusmedhjælper udgjorde i alt 12 personer, medens personalet til varetagelse af

den praktiske handel på Island og i Finmarken (købmænd, underkøbmænd, arbejdskarle, bødkere, kokke og drenge) udgjorde i alt omkring 240 personer. Her beskæftigede Færøhandelen kun et par købmænd samt en handelsforvalter, en underkøbmand og to arbejdskarle i Torshavn⁸⁷. Medens danske ansat i Grønland under Det almindelige Handelskompagni på de 9 kolonier, som kompagniet besejlede i 1765, lå på i alt 102, hvilket omfattede købmænd, assistenter, bødkere, tømrere, matroser og arbejdere⁸⁸.

Ansatte i de praktiske led af Islandshandelen var aflønnet omkring 50% bedre end ansatte på de grønlandske handelsstationer, hvor købmanden havde mellem 100 og 200 rd. årligt, assistenter 30-60 rd. årligt, håndværkere mellem 46-60 rd. og matroser og arbejdsmænd mellem 30 og 40 rd.⁸⁹. Af embedsmænd i København var hverken præses, direktører eller hovedparticipanter heltidsansatte, det var derimod bogholderen som fik 1.200 rd. årligt, en løn der lå betydeligt over Det almindelige Handelskompagnis bogholder på 400 rd., men noget under Asiatisk Kompagnis aflønning på 2.000 rd. for denne post. Her spiller dog en differentieret stillingsbeskrivelse ind⁹⁰.

Den talmæssigt største erhvervsgruppe, som blev berørt af kompagniets drift, var de skippere, som besejlede Island/Finmarken og dem, som forestod fragten af indkøbte landbrugsprodukter i provinsen. I alt inddrog Islands-Finmarkskompagniet 64 forskellige skippere til Islandsfarten.

Skibsbesætningerne udgjorde fra 10-12 mand pr. skib, hvorved kompagniet som arbejdsplads beskæftigede fra 220-260 mand inden for kompagniets transporter til Island gennem årene 1743-58. Til sammenligning kan nævnes, at Asiatisk Kompagni af 1732 i reglen årligt afsendte et skib til Kina med en besætning på omkring 147 mand, heraf 37 officerer og underofficerer og 110 matroser, og 2 til Indien, hvor den samlede besætning lå på 61 mand pr. skib⁹¹. Dvs., at Islandskompagniet som arbejdsplads på søen i en periode var omtrent lige så stor som for Asiatisk Kompagnis vedkommende. Desuden medførte kompagniets udredningsvirksomhed en indenlandsk fragtfart. Alene antallet af forskellige skippere, som i perioden gennemførte transporten af landbrugsprodukter fra provinsen til København, udgjorde omkring 280 mand.

Kompagniets virksomhed skabte som påvist arbejde inden for de maritime erhvervsgrupper. Skulle man vurdere selskabets betydning for det danske samfund som helhed, ville det være naturligt i overensstemmelse med tidens tankegang at se på handelsbalancen over for udlandet for de

videresolgte islandske produkter. Desværre tillader de enkelte leverandør/importør konti over for udenlandske firmaer ikke en opstilling af tab og vinding på de videresolgte islandske varer.

For det københavnske marked ses Islandskompagniets rolle som leverandør tildels ud fra efterspørgselen og returvarernes prisniveau. Gentagne gange kan konstateres varegrupper, som kompagniet ikke kunne afsætte, og som derfor blev tilbudt aktionærerne eller hørkræmmerlavet. Desuden måtte kompagniet i perioder opkøbe konkurrenternes varer for at modvirke prisfald eller udstede langfristede kreditter ved afsætningen af større vareladninger. Som nævnt var land- og søetatens proviantgård en af kompagniets store aftagere. For året 1747 modtog proviantgården islandske varer for et beløb af 21.007 rd. og for året 1748 for 22.032 rd. Disse beløb udgjorde begge år ca. 15% af søetatens samlede udgifter til proviant i 1747 og 1748⁹². Set fra varemottagerens side placerede Islandskompagniet sig blot som en blandt flere leverandører i København uden nogen central dominans.

Hvorvidt de, som deltog i handelen, blev rige, som Thott hævdede med et lidt uhåndterligt udtryk, er vanskeligt nærmere at præcisere. Blandt de Islandskøbmænd, der virkede en årrække i kompagniets tjeneste, og som det har været muligt at opspore et skifte for, kan nævnes⁹³: Tideman Lohman (købmand på Grundarfjord 1744-58), hvis formue beløb sig til 555 rd. og Hans Christophersen Lund (købmand på Husavik 1744-55), hvis formue udgjorde 6.630 rd. Hertil kom en ejendom ved Nyhavns Kanal (3.971 rd.), 1/3 af skibet »Fortuna« (688 rd.), sølv for 550 rd., en tilgodehavende gage på 167 rd. og udbetaling af assurancesummen for det strandede skib »St. Peder« 149 rd. Sidstnævnte købmand må anses for formuende, eftersom f.eks. skibet »Emanuel« på 106 kmcl. kunne købes for 6.000 rd.

For aktionærerens vedkommende tjente kun de, som havde investeret allerede i 1743, medens aktierne kostede 1.000 rd., hvilket betød, at de fra 1744-57 i udbytte havde fået udbetalt 1.120 rd. pr. aktie hvortil kom en udbetaling på 1.410 rd. pr. aktie ved indløsningen i 1758, da kompagniet ophørte. Men størsteparten af aktionærerne tabte på aktiebesiddelse i Islandskompagniet både som følge af det beskedne udbytte (6-8%) og som følge af kompagniets ophør. En aktie i kompagniet til 2.000 rd. gav i de år der udbetaltes udbytte (noget sådant skete ikke i årene 1747, 1754, 1756 og 1757) 120 rd., medens en aktie i Asiatisk Kompagni, hvor det gennemsnitlige udbytte 1774-83 var 11% (året 1781 er ikke medregnet i gennemsnit-

tet, da udbyttet lå helt oppe på 30%) gav 55 rd.⁹⁴. Investeredes tilsvarende 2.000 rd. i Asiatisk Kompagni, opnåedes hele 220 rd. i årligt udbytte.

Foruden som arbejdsplads og som levnedsmiddelleverandør skabte kompagniets drift en leverandøreffekt inden for det københavnske næringsliv. Omkring 34% af kompagniets samlede udgifter gik til indkøb af varer hos københavnske håndværkere, manufakturer og fabrikker, hvor det største beløb til en enkelt varegruppe gik til indkøb af bødkervarer. Som leverandører til kompagniets udredninger optrådte såvel københavnske handlende som de forskellige håndværkerlav. I »Københavns Handelsspejl for året 1770« er det opgjort, at den københavnske handelsstand bestod af 46 grosserer, 11 tømmerhandlere, 48 vinhandlere, 38 silke-, ulden- og lærredskræmmere, 15 isenkræmmere, 36 hørkræmmere, 67 urtekræmmere, 82 the- og porcelænshandlere, 7 apotekere, 7 boghandlere, 3 galanterihandlere og 27 diverse, i alt 387 handlende⁹⁵. Inden for disse erhvervsgrupper involveredes omkring 10 grosserre, 2 tømmerhandlere, 10 vinhandlere, 20 silke-, ulden- og lærredskræmmere, 1 isenkræmmer, 30 urtekræmmere ialt 73 handlende hvilket var godt 19% af den københavnske handelsstand, som den var opgjort i »Københavns Handelsspejl 1770«⁹⁶.

Foruden disse grupper blev også de københavnske håndværksgrupper involveret. København havde, ifølge en generaltabel fra 1861 med angivelse af de enkelte lav og disses medlemmer tilbage til 1727 (udarbejdet på grundlag af de københavnske lavs indsendte medlemslister) ialt 53 lav med 2.218 mestre 2.501 svende og 1.850 drenge⁹⁷. Bødkerlavet tegnede sig som bekendt som storleverandør til kompagniet. Indkøbet af bødkervarerne skete gennem kontrakt indgået mellem lavets oldermand og kompagniet. I tilknytning til betaling for leverancerne anførtes i kompagniet bøger tillige, hvor mange bødkere der havde leveret varer det pågældende år. Heraf ses, at der i gennemsnit årligt deltog 24 bødkere, hvilket var godt 63% af lavets ialt 38 medlemmer i 1743. For tobakslavets vedkommende (iberegnet de privilegerede fabrikker) involveredes omkring 35% (7 af 20) af dette lavs medlemmer. Dominerende inden for denne gruppe var firmaet Jacob Italiender Benjamin, med hvem kompagniet havde tegnet kontrakt om tobaksleverancer gennem en årrække. Firmaet var i øvrigt den enkelt leverandør, til hvem kompagniet udbetalte det største beløb for indkøb af varer – i gennemsnit årligt 3.988 rd. (i alt 59.825 rd. for perioden). Blandt de øvrige leverandører af en vis størrelse kan fremhæves Generalmagasinet, vinhandler Johan Hallesen og urtekræmmer Julius Fröchen, hos hvem kompagniet årligt indkøbte for henholdsvis 3.299, 2.519 og 2.054 rd.

Islandskompagniet anvendte omkring 1,1 mill. rd. på indkøb af varer i København i perioden 1744-58, dvs. at der hvert år pumpedes omkring 75.000 rd. ud i det københavnske næringsliv. En tilsvarende opgørelse for Asiatisk Kompagni foreligger ikke, men det må formodes at beløbet var betydeligt større, f.eks. medbragte skibet »Prins Friderich« på en tur til Trankebar 1771 diverse varer for 56.325 rd. og materialer for 25.456 rd.⁹⁸. Indkøbtes blot 50% af disse i København, betød det, at kompagniet opkøbte for 40.890 rd. varer i København til blot et skib. Desuden var leverancerne fra de københavnske handlende betydeligt større, f.eks. betaltes til Niels Ryberg 1782 for leverancer 62.369 rd.⁹⁹.

Denne indkredsning af Islands-Finmarkskompagniets økonomiske virksomhed i København kunne tyde på, at både Rabens, Becks og Thotts vurdering af Islandshandelens placering inden for det københavnske handelsliv på enkelte punkter synes overdrevet. I den undersøgte periode anvendtes ikke udpræget københavnske skibe, derimod medførte kompagniets udredningsvirksomhed en bred berøringsflade til københavnske handlende og håndværkere, blandt hvilke flere gik igen som faste leverandører, og for hvilke kompagniets drift fik en økonomisk betydning. Derimod tabte størsteparten af partipanterne på aktiebesiddelse i kompagniet, og hverken som levnedsmiddelleverandør til proviantgården eller som forsikringstager hos det københavnske søassurancekompagni kom handelselskabet til at indtage nogen dominerende rolle, medens kompagniets drift gav en betydelig beskæftigelse inden for de maritime områder. Kompagniet overgik både i antal sejlads og de udsendte ladningers værdi handelen på Færøerne og Grønland, men lå med hensyn til værdien af skibsladningerne betydeligt under Asiatisk Kompagni.

De københavnske handelsselskaber – specielt Asiatisk Kompagni – voksede betydeligt i denne periode, og Islandskompagniet kom også derfor til at placere sig som et mindre handelskompagni inden for den florissante periode som helhed.

Litteratur og kilder

Litteratur (trykt)

Adil, Jon: Einokunarverzlun Dana á Islandi 1602-1787 (Reykjavik 1919).

Adil, Jon: Den danske monopolhandel på Island 1602-1787 (1926-27).

Degn, Ole: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl, i Erhvervshistorisk årbog 1969).

Engeltoft, P. og S. Dahl: Dansk biografisk leksikon (1933-44).

Glamann, Kristof: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735 (1966).

- Glamann, Kristof: Studie i Asiatisk kompagnis økonomiske historie 1732-1772, i *Hist T (Da) II* 1947-49).
- Hassø, Arthur G.: *Københavns Skipperlav 1634-1934* (1934).
- Jørgensen, J. O. Bro: *Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. årh.* (1935).
- Klem, Knud: Agent Andreas Bjørn, købmand og skibsværfter, i *Handels- og Søfartsmuseets årbog* 1968.
- Rasch, Aa og P. P. Sveistrup: *Asiatisk kompagni i den forisante periode 1772-1792* (1948).
- Sveistrup, P. P.: *Det alm. Handelskompagni 1747-1787 med særlig henblik på dets virke i Grønland*, i *Meddelelser for Grønland* 1948.
- Thórólfson, Björn: *De københavnske hørkræmmere og islandsk kompagni 1733-42*, i *Hist. medd. Kbh* 3 III 1939.
- Thorsen, Chr.: *Det kgl. Oktroyerede Søassurancekompagni 1726-1926. Et bidrag til dansk søforsikrings historie* (1926).

Litteratur (utrykt)

- Christensen, Søren R.: *Det kgl. oktroyerede islandske handelskompagni 1743-1758. Opbygning og virksomhed i København (specialeopgave til Kbh. Univ. 1978).*
- Clausen, Claus P. E.: *Statusrapport. Islandske kompagnier 1733-58* (Kbh. univ. 1975).
- Gunnarson, Gisli: *Some aspects of the Copenhagen monopoly trade in Iceland* (Lund 1976).
- Nielsen, Peter Korsgaard: *Den kgl. enehandel på Færøerne 1709-1776 (specialeopgave til Kbh. Univ. 1976).*

Trykt kildemateriale

- Stephansen, Oddgeir og Jon Sigurdsson: *Lovsamling for Island II 1721-48, III 1749-1772 (1853-68).*
- Pontoppidan, Carl: *Islandsk Handelsmagasin* (1787).

Utrykt kildemateriale

Rigsarkivet

Kompagniets arkivalier opbevares under Fol. reg. nr. 140 »Handelskompagni som har virket i Grønland, Island, Færøerne m.m. B. Det kgl. oktroyerede islandske kompagni. Heraf er følgende arkivalier benyttet:

Deliberations- og subscriptionsprotokol (fork. D og S.p.).

Deliberationsprotokol.

Kopibøger.

Kassejournaler.

Kassebøger.

Hovedbog.

Saldeer- og balancebog.

Søassurancekompagniets angivelsesbøger for den undersøgte periode (fork. sø. ang.).

Kommercekollegiet.

Supplikprotokol ltr. C.

Statistiske tabeller over skibsfarten 1749.

Københavns Stadsarkiv

Lister over ind- og udgående skibe Kbh. tolddistrikt.

Magistraten og laugene. Lister over laugsinteressenter.

Søetatens hovedbøger.

Det Kgl bibliotek

Hans Chr. Beck: »Om handelen på Island« (Gl. kgl. Saml. 2864,4°).

Noter og henvisninger

1. En nærmere gennemgang af det københavnske hørkræmmerlavs overtagelse af Islandshandelen foreligger i Björn Thórólfson: De Københavnske hørkræmmere og islandsk kompagni 1733-43, i Hist. Medd. Kbh. 1939.
2. Jon Adil s. 664. Adils fremstilling er en førstegangsbehandling af dette store emne, og som ethvert grundigt pionerarbejde er værket særdeles rigt på detaljoplysninger. De talrige kildecitater gengiver ofte kilden i dens fulde ordlyd, desværre uden en kritisk redegørelse for materialets karakter. Adil har i særlig grad gjort brug af embedsmændenes officielle skrivelser de to lande imellem, medens der ikke er benyttet et ellers righoldigt materiale fra Rigsarkivet og Københavns Stadsarkiv til belysning af de forskellige handelselskabers virke på Island. Hovedvægten i herværende artikel er derfor lagt på de sider af kompagniets virke, som Adil kun sporadisk eller slet ikke har behandlet.
3. Hans Chr. Bech 77.
4. Kristof Glaman: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand II, 97.
5. Lovsamling for Island II 400-418 (Octroj for den islandske handel for ti år. Hirschholm 13. juli 1742). Oktrojen er her gengivet i sin fulde ordlyd. Desuden forelå den som afskrift i D. og S.p. med de originale underskrifter.
6. Aktionærkredsens erhvervsmæssige sammensætning 1743.

Erhverv	Antal	Antal aktier	Investeringsbeløb rd.
Hørkræmmer	17	36	36.000
Assessor	1	2	2.000
Bager	1	6	6.000
Brygger	1	1	1.000
Kræmmer	1	2	2.000
Købmand	1	1	1.000
Ikke ident.	6	8	8.000
I alt:	28	56	56.000

Kilde: Hovedbogens aktionærkonti.

7. Participanterne fordelt efter antallet af aktier 1743

Antal aktier	Antal participanter	Samlet antal aktier
6	2	12
5	0	0
4	4	16
3	0	0
2	7	14
1	13	13
under 1	2	1
I alt:	28	56

Kilde: Hovedbogens aktionærkonti.

8. Claus E. Clausen 6, D. og S.p. 73.
9. Björn Thórólfson 192.
10. Knud Klem 14 samt Da. Biogr. Leks. III 186.

11. D. og S.p. generalforsamling 90 og 102. For at udligne de eksisterende med de ny aktier overførtes 35.507 rd. fra kompagniets avancerede fond. Dette beløb blev fordelt over de 72 »gamle« aktier med 465 rd. pr. aktie, således at de gamle aktier blev egaliseret med de ny.
12. Adil 206.
13. Aktionærkredsens erhvervsmæssige sammensætning 1749.

Erhverv	Antal personer	Antal aktier	Investeret beløb rd.
Hans Kg. højhed	1	1	2.000
Øverste embedsmænd	11	20	40.000
General	1	2	4.000
Biskop	1	1	2.000
Dommer	1	1	2.000
Andre embedsmænd	5	11	22.000
Handels- og købmænd	10	21	42.000
Lavere embedsmænd	4	5	10.000
Hørkræmmere	11	26	52.000
Ikke identificerede	9	12	24.000
I alt:	54	100	200.000

Kilde: Hovedbogens aktionærkonti.

Anm.: Under de med en bred erhvervsbetegnelse angivne grupper er flg. titler henregnet:

Øverste embedsmænd: Gehejmeråd, conferentsråd, overhofmarskal, kammerherre.

Andre embedsmænd: Etatsråd, justitsråd.

Lavere embedsmænd: Rådmand, assessor, taxadeurs og bogholder. Både militær, kirke og dommerstand er henregnet i selvstændige grupper. Antallet af aktionærer inden for disse grupper er, som det ses, ikke stort.

14. Partipanterne fordelt efter antallet af aktier 1749.

Antal aktier	Antal partipanter	Samlet antal aktier
6	2	12
5	–	–
4	4	16
3	4	12
2	16	32
1	28	28
I alt:	54	100

Kilde: Hovedbogens aktionærkonti.

15. Søren R. Christensen 23.

16. Den originale tekst er gengivet som bilag hos Adil (isl. udg.) 701-715. Vedtægtens titel lyder: »Convention og Forening imellem Det Kongelige Octroyerede Islandske og Findmarchske Compagnis Interessentere vedtagne den 24. Februarij Anno 1748«. Kompagniet administrerede Finmarkshandelen fra 1740.

17. Vedr. de behandlede sager på kompagniets generalforsamlinger se Søren R. Christensen 26 tabel 7.

18. Søren R. Christensen s.B, bilag B Valg af præses, direktører og hovedpartipanter 1742-1757.

19. Adil 329.
20. Søren R. Christensen 31.
21. Adil 576.
22. Søren R. Christensen 32.
23. Konventionen af 1748. Adil, isl. udg. § 22 713.
24. Kassebog ltr. A. 1743-48, kassebog ltr. B. 1749-56, kassebog ltr. C. 1757-66. Kassejournal ltr. A. 1742-48, kassejournal ltr. B. 1749-66. Saldeer- og balancebog B.
25. Søren R. Christensen 79 tabel 24.
26. Søren R. Christensen 79 tabel 24 og 25.
27. Saldeer- og balancebogen, generalbalancen ult. aug. 1756, 1757 og 1758.
28. Hovedbogen »Inventari Conto«.
29. Ibid.
30. Søren R. Christensen 82 tabel 27.
31. Søren R. Christensen 83 tabel 28.
32. D. og S.p. generalforsamlingerne 24/12 1755 313 samt 8/12 1756 328.
33. Saldeer- og balancebogen 16.
34. Adil 206 ff.
35. D. S. p. 1748 125, 1749 159, 1750 185, 1751 227, 1752 241, 1753 258, 1754 278, 1755 299, 1756 320 og 1757 347. Fra disse licitationsopgørelser er fremdraget oplysninger om varesortimentet og leverandørernes navne, hvorimod kompagniets udgifter til vareleverandørerne er udregnet på grundlag af kassebøgenes oplysninger.
36. Adil 494.
37. Til varegruppen urtekram henregnes følgende varer: Fint topsukker, groft topsukker, kandis, sirup, kaffebønder, div. sorter te, rosiner, mandler, svedsker, kanel, kardemomme, korender, muskater, nelliker, anis, kommen, laurbærblade, safran, ingefær, peber, stivelse, olier, pudder, div. pulvertyper, tørrede urter, boutellier, risengryn, perlegryn, sagogryn, lange og korte tobakspiber, muskatblomme, blækpulver, sorte gryn, andre uspecificerede krydderier og sennep.
38. Adil 505.
39. Søren R. Christensen 42 tabel 10.
40. Gisli Gunnarson apendix 8 26.
41. Lovsamling for Isl. II 404 § 4.
42. Jfr. hovedbogens leverandør/importør konti.
43. Søren R. Christensen 75 tabel 23.
44. Adil 361.
45. Elsegaard udlejede følgende 5 skibe (D. og S.p.):
 Skibet »Chatharine Elisabeth« 31/1 1744 48; 15/4 1746 102; 16/1 1747 112; 29/2 1748 140;
 Skibet »Cicelia« (80) 19/12 1749 215; 25/1 1751 270; 10/3 1755 464; 19/12 1755 501.
 Skibet »Ebenetzer« (41) 25/2 1746 96;
 Skibet »Ebenetzer« (44) 20/2 1756 509;
 Skibet »Enigheden« (74) 17/2 1745 55.
46. D. og S.p.: Skibet »Charitas« (61) 18/2 1743 19.
 Skibet »Christina« (37) 18/4 1746 103; 6/2 1747 120; 4/2 1749 179; 21/1 1752 319.
 Skibet »Concordia« (35) 7/3 1746 98.
 Skibet »Dorethe Richel« 24/2 1758 599.
 Skibet »Fru Margrethe« 5/1 1748 133; 4/1 1751 256; 7/1 1752 315; 11/1 1754 404; 10/1 1755 457.
 Skibet »Maria Christina« 26/1 1748 137; 13/2 1750 220.
 Skibet »Ringende Jacob« (45) 18/2 1746 95; 10/2 1747 122; 5/2 1748 138; 4/2 1749 179; 13/2 1750 219; 15/1 1751 265; 28/1 1752 322.
 Skibet »Ringende Jacob« (46) 1/3 1746 98; 6/2 1747 120; 26/1 1748 137; 4/2 1749 179; 7/2 1752 322; 30/1 1753 366; 17/3 1758 607.

- Skibet »Tobias« 1/3 1743 21; 3/2 1744 53; 15/1 1746 90; 9/1 1749 175; 12/12 1749 211; 28/12 1750 253; 7/1 1752 315; 8/1 1753 362; 13/2 1758 594.
- Skibet »Enigheden« (50) 4/2 1749 179; 21/1 1752 319; 30/1 1753 368; 15/12 1756 498.
47. »Charitas« (67 kmcl.) lejet 10 gange, »Christina« (80 kmcl.) lejet 10 gange, »Cicelia (89 kmcl.) lejet 11 gange, »Ebenetzer« (70 kmcl.) lejet 12 gange, »Håbet« (76 kmcl.) lejet 10 gange, »Jomfru Elisabeth« (63 kmcl.) lejet 12 gange, »Justicia« (92 kmcl.) lejet 15 gange, »Ringende Jacob« (45 kmcl.) lejet 11 gange, »Ringende Jacob« (46 kmcl.) lejet 10 gange, »Tobias« (80 kmcl.) lejet 13 gange.
48. Kommercekollegiet div. sager. Statistiske tabeller over skibsfarten 1747 og 1749.
49. Pontoppidans Handelsmagasin s. 225. Isen tæede først op ved mødet med golfstrømmen langs Islands sydkyst.
50. Søren R. Christensen 51 tabel 11.
51. Angående kompagniets årlige udbetalinger af fragt, douceur og caplak til de enkelte skippere se Søren R. Christensen bilag N: »Isl.-Fin. Kompagniets udgifter til skippere/redere på Islandsfarten 1744-58«.
52. Søren R. Christensen bilag 0: »Leverancer pr. skipper 1744-58«.
53. Arthur Hassø 95.
54. Kommercekollegiets supplikprotokol C 1745-1756 nr. 33 sag. nr. 161.
55. Søg. ang. omfatter for denne periode følgende 10 bd. Ltr. Z, Æ, Ø, Å, BB, CC, DD, EE, FF, GG. For perioden fra 1/1 1745-31/12 1749 indkom ialt 7.947 policebegæringar heraf udgjorde Isl.-Fin. Kompagniets tegnelser 4,2%.
56. Vedr. den originale policetekst se Chr. Thorsen 81-84 og J. O. Bro Jørgensen 180-181.
57. Søg. ang. 24/5 1746 nr. 613; 14/6 1747 nr. 651; 5/6 1748 nr. 588; 15/7 1749 nr. 878.
58. Søg. ang. 4/6 1746 nr. 667; 6/6 1746 nr. 670; 16/5 1747 nr. 561; 16/6 1747 nr. 656.
59. J. O. Bro Jørgensen 205 ff.
60. For varepolicer takseredes ladningen efter markeds- eller indkøbsprisen incl. omkostninger til told, provision, emballage o.l.
61. Kopibog ltr. A 13/6 1745.
62. Søg. ang. ltr. Y 6/8 1744 nr. 752.
63. Kopibog ltr. B 7/11 1749, Søg. ang. ltr. FF. 30/7 1749 nr. 834.
64. Den bedste løsning på dette problem ville være at beregne værdien af et enkelt skibs ladning og sammenholde denne med assurancesummen. Iflg. de lister over ind- og udgåede skibe (1742-45, 55, 60 og 62, Københavns tolddistrikt), som opbevares på Stadsarkivet, angives ikke i den her undersøgte 5-års-periode ladningernes sammensætning for de enkelte skibe til Island, blot anføres herom »med sædvanlig tilføjelse«. En ladningsopgørelse foreligger for to Islandsfarere i 1743 (nr. 675 og 681), men det har ikke været muligt at foretage en prisberegning af alle de medsendte varer.
65. Vedr. ensartetheden i assurancesummen for returladningerne for enkelte islandske havne se Søren R. Christensen 59 tabel 13.
66. Søg. ang. ltr. U 12/3 1743 nr. 162.
67. Søg. ang. ltr. T. Blandt flere kan f.eks. nævnes 14/4 1742 nr. 291.
68. Som eks. på retursegladser kan fremhæves: Søg. ang. ltr. V 6/7 1743 nr. 580. Vedr. forsendelser Kbh.-udlandet se Søg. ang. ltr. U 12/3 1743 nr. 163. Ltr. V 8/5 1743 nr. 372, 8/8 1743 nr. 654, 14/8 1743 nr. 679, 29/8 1743 nr. 728. Ltr. X 5/10 1743 nr. 815, 28/10 1743 nr. 916 23/11 1743 nr. 1106. Ltr. Y 7/8 1744 nr. 753.
69. Chr. Thorsen 114 ff.
70. Ibid.
71. J. O. Bro Jørgensen 188, tabeloversigten.
72. Adil 278. Vedr. de enkelte havnes placering se Søren R. Christensen 63.
73. Adil 281.
74. Søren R. Christensen 65 tabel 21.

75. Kopibog ltr. A 6/11 1744.
 76. Sø.ang. ltr. Y. 7/8 og 4/9 1744 nr. 732.
 77. Kopibog ltr. A 6/11 1744.
 78. Kopibog ltr. A 13/7 1745
 79. Beregningen af avancen er foretaget som følgende (som eks. er valgt året 1752): ((slutopgørelsen 31.8.1752 – ballancen pr. 1.8.1751) – tab ved forlis 1752) (ført i debet)).
 80. Björn Thórólfson 199.
 81. P. P. Sveistrup 7 og Aa. Rasch og P. P. Sveistrup 37.
 82. Adil 191.
 83. Kristof Glamann: Studie i Asiatisk Kompagnis økonomiske historie 1732-1772 i Hist T (Da) 11 II (1947-49), 353.
 84. Op. cit. 355 og P. P. Sveistrup 9.
 85. P. P. Sveistrup 14.
 86. Peter Korsgaard Nielsen 72 og P. P. Sveistrup 25.
 87. Peter Korsgaard Nielsen 26.
 88. P. P. Sveistrup 60.
 89. P. P. Sveistrup 59.
 90. P. P. Sveistrup 15 og Aa. Rasch og P. P. Sveistrup 25.
 91. Aa. Rasch og P. P. Sveistrup 27.
 92. Søetatens hovedbøger 1747-49.
 93. Kbh's magistrats skiftejurisdiktion 1681-1771. Uddrag af skifter.
 94. Aa. Rasch og P. P. Sveistrup 67, 126.
 95. Ole Degn 30-31.
 96. Både Handelsspejlets omtrentlige tal for handlende og tidsforskellen gør, at udregningen kun kan anses for retningsgivende.
 97. Magistraten og laugene. I almindelighed, nr. 20. Lister over laugsinteressenter.
 98. Aa. Rasch og P. P. Sveistrup Bilag V 322-323.
 99. Aa. Rasch og P. P. Sveistrup 105.
- Efter denne artikels indlevering har Jón Kristvin Margeirsson i Historiske Meddelelser om København 1978 udgivet en artikel med titlen »Et bidrag til det slandske kompagnis historie 1743-58«, som udelukkende behandler kompagniets økonomi. Uafhængigt af hinanden og kun med enkelte detaildivergenser stemmer Jón Kristvin Margeirssons og nærværende forfatters undersøgelser overens.

Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899

AF NIELS PETER STILLING

Medens 1800-tallets vandringsbølger og herunder især emigrationen i vore skandinaviske nabolande har oplevet en intensiv udforskning, har danske historikere indtil Kr. Hvidts banebrydende disputats »Flugten til Amerika« praktisk talt ignoreret dette vigtige aspekt inden for omdannelsesprocesserne i det 19. århundrede. Det skyldes vel nok, at man hidtil har regnet udvandringen fra Danmark for ubetydelig i forhold til den store interne vandring mod de hjemlige industricentre. Det er således en af Hvidts store fortjenester, at han har vist, hvilket overordentligt stort mennesketab Danmark led ved den oversøiske udvandring i den sidste trediedel af det 19. århundrede. Det afgørende spørgsmål står dog stadig delvis ubesvaret: Hvorfor var udvandringen så forskellig fra egn til egn? Denne artikel, der er skrevet i efteråret 1977 og sommeren 1978, er et forsøg på at pejle sig frem til mulige besvarelser af spørgsmålet på grundlag af et kvantitativt kildemateriale. Metodisk er artiklen et forsøg på inden for en bestemt geografisk ramme – Frederiksborg amt – at gennemføre en komparativ analyse mellem mikro-niveauets specielle strukturer og teoridannelsen på makroniveauet.

Introduktion

I løbet af anden halvdel af det 19. årh. og frem til 1. verdenskrig udvandrede over 2 mill. mennesker fra Skandinavien, heraf omkring 300.000 fra Danmark. Den langt overvejende del af denne menneskemængde havde U.S.A. som mål. Det er karakteristisk, at opfattelsen af vandringsbølgen mod den nye verden indtil omkring 1960 var domineret af myten om en generel pionértype. Den typiske udvandrer var i kraft af foretagsomhed – arbejdsiver, initiativ og rastløshed – spejlbillede af den amerikanske succes: landmanden, der begyndte med en græstørvshytte på civilisationens yderste grænse og endte med en storbedrift i verdens mest produktive landbrug. Eller den jævne, dygtige og fattige håndværker, der endte som finansfyrste¹. Ud over enkelte statistiske værker² omkring

emigrationens omfang var historieskrivningen med dens traditionelle interesser for det unikke koncentreret omkring de få mennesker, hvis skæbne kendtes. Det var naturligt nok dem, det var gået strålende i det fremmede, dem der adskilte sig fra den store mængde af anonyme menneskeskæbner.

Vilhelm Mobergs udvandrerepos brød afgørende med denne retning og søgte i stedet på basis af omfattende Amerikastudier at skabe et billede af den typiske udvandrer – det almindelige menneske i en speciel situation. Uden overdreven forherligelse lykkedes det ham at give et omfattende billede af hele den vanskelig håndgribelige sammenhæng, vi kalder udvandring, og skildre almindelige menneskers skæbne i stort og småt, på godt og ondt, fra hjemlandet til prærien³.

Tydelig inspireret af Mobergs romansamling, der afsluttedes i 1959, dannedes i Sverige en skole omkring projektet »Sverige og Amerika efter 1860«, der gennem de sidste 15 år har resulteret i en lang række disputater om udvandringshistoriske emner⁴. Denne skole har haft en klar paradigmatisk karakter med udløbere til de andre skandinaviske lande. De forskellige nyere emigrationsundersøgelser bærer i forbavsende grad præg af fælles skoling, både hvad angår kildemateriale, metode og resultater. Det grundlæggende kildemateriale består næsten uden undtagelser af de forskellige landes registreringer af udvandrere: kirkebøgernes afgangslister, skibslister, agent- og pasprotokoller og politiets registrering af emigranter. Dette ubearbejdede materiale kræver naturligt nok brug af den stadig mere benyttede metoderetning inden for historie, den kvantitative. Det lykkes da også ved hjælp af en række mere eller mindre forfinede kvantitative metoder at afæske det statistiske kildemateriale svar på en række spørgsmål – spørgsmål, der er koncentreret om, hvem der udvandrede, hvorfra de kom, hvor mange der udvandrede og hvor de drog hen. Men her viser den kvantitative metodes begrænsning sig. Den kan som oftest beskrive virkningen, men sjældent årsagen. Dermed står vi stadig tilbage med det afgørende spørgsmål: Hvorfor udvandrede folk? Med udgangspunkt i den kvantitative metode og de statistiske kilder forsøger denne artikel at besvare dette spørgsmål.

Efter nogle principielle kildemæssige og metodiske betragtninger vil der med basis i en punktundersøgelse af Frederiksborg amts udvandring blive afprøvet en række teorier og opstillet forskellige hypotetiske årsagsforklaringer på dette amts udvandring, som en mikroundersøgelse i givet fald vil have mulighed for at forkaste eller bekræfte. Af de 2 umiddelbare indfaldsvinkler til emigrationsstudiet – makro- eller mikroanalysen af henholdsvis befolkningsstrømme, delpopulationer og individer – bevæger praktisk talt

alle undersøgelser efter 1960 sig på førstnævnte analyseplan. Erkendelse af forskellen på mikroanalysens muligheder for at give svar på konkrete spørgsmål over for makroanalysens mere beskrivende og konstaterende karakter er et centralt problem i al emigrationsforskning. Arbejdet med et større statistisk materiale indebærer den fare, at man blot iagttaget de forskellige fænomener og i bedste fald forsøger at forklare dem, men yderst sjældent når frem til at analysere årsagerne til de statistiske svingninger. Den nyere nordiske emigrationsforskning er et typisk eksempel på denne deskriptive fremstilling af dataerne. Emigrationshistorikerne bør nok rette mere af den fremtidige forskning mod mikroanalysen og med basis i bearbejdelse af det statistiske materiale, hvor vi efterhånden kender til udvandringens omfang, sammensætning, rekrutteringssteder og bestemmelsessteder, over lokalundersøgelser af delpopulationerne nå frem til individet i processen. Der ligger mange opgaver gemt i det enorme materiale af uudnyttet brevstof og dagbøger fra udvandrere, der endnu findes hos private, i arkiverne og bibliotekerne⁵.

Udvandringsforskningen i Danmark efter 1960

Med Kr. Hvidts disputats »Flugten til Amerika, eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914« fik vi for første gang herhjemme et overblik over emigrationen fra Danmark⁶. Hans bog beskriver, tydelig præget af den svenske forskningstradition, den samlede danske udvandring på basis af politiets udvandringsprotokoller, der år for år fra 1868-69 og frem registrerer den danske emigration. Kr. Hvidts disputats er hidtil det eneste større danske bidrag til emigrationsforskningen. At man først i 1971 har fået et videnskabeligt værk om den danske udvandring, er dog ikke noget europæisk særsyn. Man kan således udstrække Vilhelm Mobergs bistre kommentar til de svenske historikere om »folkevandringen som historikerne glemte« til de fleste af udvandringen berørte lande⁷.

Med enkelte undtagelser, således Ingrid Semmingsens 2-bindsværk om den norske udvandring, er det først i 1960'erne, at de nordiske historikers interesse for de eksterne (og interne) vandring i det forrige århundrede er blevet vakt⁸. I dette »udvandringshistoriske boom« har Sverige indtaget en førerstilling. Mobergs fascinerende romansamling »Utvandrarne« har som nævnt uden tvivl været en af de væsentlige årsager til de sidste 15 års stærke interesser for udvandringen i Sverige. Adskillige emigrationsfor-

skere har dog med historikerens traditionelle modvilje mod romanlitteraturens videnskabelige værdi i stedet anført Frank Thistlethwaites indlæg på det internationale historikermøde i Stockholm 1960 som anspringskilde⁹. I modsætning til den svenske udvandring er den danske blevet noget mere stedmoderligt behandlet, nok af den simple grund at emigrationen fra Danmark aldrig nåede samme dimensioner som vore nabolandes (12,6% af folketallet 1900/01 mod for Sverige 21,5% og for Norge 33,6% af folketallet)¹⁰. Men Danmark har heller aldrig haft den tradition, der i Sverige blev grundlagt med Gustav Sundbärgs statistiske mammutværk fra begyndelsen af dette århundrede¹¹. At den danske udvandring i kvantitet ikke nåede Norges og Sveriges er selvfølgelig ikke noget argument for at undlade at undersøge den danske emigration, der ret beset indeholder de samme årsagsvariabler som den øvrige nordvesteuropæiske emigration. Ikke desto mindre har Kr. Hvidts disputats endnu ikke medført mere end 2 små artikler om emnet: Erik Helmer Pedersens kritik af Hvidts landbrugsøkonomiske forklaringsmodel for den lolland-falsterske udvandring og et efterfølgende forsøg på at opstille en ny forskningsskitse, og Ane Dorthe Holts mikroanalyse af et langelandsks sogns mandlige udvandrere stillet op over for en ikke-udvandrergruppe med det formål at spore mulige forskelle af social-økonomisk og kulturel art mellem udvandrere og ikke-udvandrere¹². Det er besynderligt, at Hvidts inspirerende arbejde ikke har ført til yderligere forskning i den danske emigration, specielt da han direkte opfordrer til brug af sit datamateriale, således at det tidskrævende registreringsarbejde fra udvandringsprotokollerne eventuelt kan spares¹³.

Det er betegnende for den skitserede historiografiske udvikling, at det nordiske historikermøde i København 1971 som delemne havde den nordiske emigration. Mødet og rapporterne, hvis emner var koncentreret omkring emigrationens omfang, udvikling, generelle samfundsmæssige baggrund og transportproblematikken, viste klart, hvor vanskeligt det er at svare på det spørgsmål, der på mikroplan lyder: Hvorfor udvandrede Lars Hansen fra de tilsyneladende samme økonomiske og sociale vilkår som Peder Jensen, der blev hjemme, havde? Eller på makroplanet: Hvorfor er emigrationen så meget større fra visse områder og lande end fra andre med det stort set samme socio-økonomiske vilkår¹⁴? Svaret på disse spørgsmål ligger i konfrontationen mellem mikro- og makroanalysen. Det må ikke glemmes, som Andres Svalestuen meget generelt påpeger, at »selv om den oversjøiske utvandring antok karakteren av en masseforteelse, så var den i sitt vesen sterkt individualistisk preget«¹⁵. Netop heri adskiller 1800-tallets vandring sig fra germanernes og andre stammers kollektive opbrud i

folkevandringerne tid, og det er dette faktum, der gør det så vanskeligt at give årsager til det individuelt prægede opbrud i forrige århundrede, der jo ikke som de germanske vandringer kan isoleres til groft sagt én årsag og én virkning.

Det statistiske kildemateriale, som emigrationshistorien hidtil i al væsentlighed har bygget på, kan næppe forklare det enkelte individs trang til at udvandre. I det mindste er de psykologiske forklaringer af emigranternes irrationelle og rationelle motiver, der er fremsat på grundlag af dette materiale, sjældent særlig givtige. Når man ikke benytter emigranternes personlige efterladenskaber som kilder, må man i stedet koncentrere sig om at opregne de samfundsmæssige baggrundsfaktorer – drivkræfter – bag den europæiske udvandring og med dem som basis nærme sig individet via hans »samfund« – landsdel, amt, sogn, etc.

Kildematerialet – Udvandringsprotokollerne

Grundlaget for denne undersøgelse som for Kr. Hvidts disputats er Københavns politis udvandringsregistre – de såkaldte udvandringsprotokoller¹⁶. Ved lov af 1. maj 1868 om udvandreres befordring angaves i § 8 meget udførlige retningslinjer for den række oplysninger om emigranterne og deres befordring, som agenten var pligtig til at meddele på den påbudte kontrakt, som han udfærdigede på basis af emigranternes oplysninger. Kontrakten skulle herefter »tilligemed en Gjenpart, af Agenten afleveres til vedkommende Politimester. Efter at have forvissat sig om, at Kontrakten fyldestgør de i denne Paragraf indeholdte Bestemmelser, tilstiller Politimesteren Originalen, forsynet med sin Paategning, til Udvandreren«¹⁷. Gjenparten derimod beholdt politiet, og på basis af den blev emigranten derefter registreret i udvandringsprotokollerne.

Der er naturligvis flere usikre punkter i denne procedure¹⁸. Det vigtigste i denne forbindelse er dog at fastslå, at udvandringen var en centraliseret forretning. På trods af det enorme net af underagenter var det kun hovedagenten, der udfærdigede den endelige kontrakt. I princippet foregik udvandringen over København, hvad enten det var den direkte linje København-New York eller den indirekte transport med tog og skib til Hamburg/Bremen eller Hull-Liverpool og derfra videre til U.S.A. Ideelt set skulle altså den samlede danske udvandring efter 1868 være registreret hos politimesteren i København. At den alligevel ikke er det, skyldes to

væsentlige usikkerhedsfaktorer: dels den uregistrerede udvandring (dvs. den illegale), dels de ganske vist få hovedagenter, der i 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne nedsatte sig i Jylland og dermed afleverede deres kontrakter til den lokale politimyndighed. Ifølge Hvidt er det kun for Vejle-agenterne brødrene Mouritzen, at der er bevaret protokoller for årene 1879-85 (ca. 4.000 udvandrere)¹⁹. I forhold til Frederiksborg amt synes begge usikkerhedsfaktorer dog ikke rent umiddelbart at have nogen større betydning. På Sjælland var der kun hovedagenter i København²⁰, og det har vel kun rent undtagelsesvis været aktuel for en sjællænder at tegne kontrakt med en jysk agent. Endvidere er Frederiksborg amt det amt i Danmark, der ligger fjernest fra Tyskland, hvorigennem langt den overvejende del af den uregistrerede udvandring gik; så hvis afstande har nogen betydning i denne forbindelse, må muligheden for en uregistreret udvandring fra amtet af større format, i forhold til Syd- og Midtjylland, siges at være lille.

Derimod må Frederiksborg amts afstand til København antages at have betydning for kildematerialets pålidelighed. Den her anvendte registrering fra udvandringsprotokollerne er sket med udgangspunkt i rubrikken »Fødested og sidste Opholdssted, hvis det er forskjelligt fra Fødestedet«. Var denne rubrik blevet udfyldt efter ordlyden (og havde der været plads til det), ville vi have haft et uvurderligt materiale til en analyse af forholdet mellem intern vandring og udvandring. Men det er desværre ikke således. Indtil august 1899 er der ikke taget hensyn til rubrikkens skelnen mellem fødested og sidste opholdssted²¹. Ligesom hos Hvidt er der derfor regnet med, at protokollens angivelse dækker sidste faste opholdssted; men hvad nøjere tids- og bosætningskriterier, der ligger bag dette, er usikkert²². Man kan forestille sig den udvandringslystne nordsjællænder, der i stedet for at kontakte den lokale agent tog den forholdsvis korte tur til København og der opsøgte hovedagenten, som da muligvis ville anføre København som sidste opholdssted. Det er en nærliggende tanke, at den store byudvandring til dels har sin rod i hoved- og underagenternes placering i København, respektiv provinsbyerne. Vi må acceptere, at udover det, vi normalt forstår ved etapeudvandring, er der rimeligvis foregået en vis »fejlregistreret« udvandring.

Hvor pålidelig er da disse hjemstedsopgivelser? Vor primærkilde, udvandringsprotokollerne, er en afskrift af en afskrift, jvf. side 99. At materialet derved er kommet til at indeholde fejl og udeladelser er evident; men det drejer sig vel kun om »kontorfejl«, hvis omfang på forhånd må regnes for forholdsvis ringe, især at dømme efter den omhyggelighed,

INTERIMS-CONTRACT.

Passagen for _____ Skib i _____
 til _____ pr. _____
 via _____ indbefattet Kostre og Bagage Transport.

Væsen à _____ Bdlr.
 Bier à _____
 Pottschern à _____

tilsammen Bdlr. _____
 heraf modtaget paa Haanden _____
 Rest Bdlr. _____

som, strax efter Ankomsten til Kjøbenhavn, betales til det Skandinaviske Hovedcontoir i Nyhavn Nr. 13,
 hvor Hovedcontracten udliveres.

Agent
 for Skandinaviske Hovedcontoir, Nyhavn 13, Kjøbenhavn.

NB. Denne Contract kan ikke overdrages til nogen anden Person, og endelig forbeholdes
 Hovedcontoirer sin Hovedpræmie Tilbagebetaling kunne ikke komme i Betragtning.

SKANDINAVISKE HØVED-CONTIORS
 Hovedcontoirer i Kjøbenhavn

PASSAGEER-CONTRACT

ved
J. P. BÖLLE
 i Kjøbenhavn.

Agentur for Morris & Co.

Passagen for _____ Skib i _____
 til _____ pr. _____
 via _____

Væsen à _____ Bdlr.
 Bier à _____
 Pottschern à _____

tilsammen Bdlr. _____
 heraf modtaget paa Haanden _____

skriver sigsdaler Rigs-Mant _____

NB. Mulig forekommende Reclamationer angaaende Tilbagebetaling af indbetalte
 Hovedpræmie kunne ikke komme i Betragtning, hvorimod Reisen kan udsettes.

Gyldig til Afgang fra Hamborg den _____ den _____ 1868

Passagererne have ved Ankomsten til Hamborg strax at henvende sig til
 d. Hrs. Morris & Co., Strøbsstræk Nr. 17, hvor Hoved-Contracten bliver dem udliveret.

J. P. BÖLLE,
 St. Anna Plads Nr. 18 i Striben.

Det er forbeholdt for Forsikreren heri at medbringe Kasko, selske og omkost
 Skibe og alle Selske, men vi vilde ikke acceptere Reklamationer eller Vedtæg.

Interimskontrakten, der blev indgået mellem den kommende udvandrer og den lokale agent, tjente som udgangspunkt for den endelige kontrakt mellem pågældende rederis hovedagent i København og emigranten. Efter den endelige kontraktudfærdigelse blev interimskontrakten tilsyneladende kasseret, medens genparten arkiveredes, og originalen blev overladt til emigranten. Landsarkivet for Sjælland m.m.

hvormed protokollerne er blevet ført. En krydsrevision ved hjælp af kirkebøger eller skibslistes er umulig at gennemføre for et så stort antal individer, som er inddraget i denne undersøgelse²³. I stedet må analysen af delpopulationen sammenholdes med vor generelle viden for derved at fastslå en umiddelbar tiltro til materialet eller det modsatte²⁴. Nogle svenske kontrolundersøgelser af kirkebøger har vist, at 91% af emigranterne kunne genfindes i afgangslisterne på trods af småfejl for 18%'s vedkommende, og Berit Brattne har fremhævet kildeoplysningernes pålidelighed på basis af en analyse af skibslistes fra Göteborg og Malmö i 1880'erne. Hun hævder, at myndighedskontrollen og den gensidige mistro og konkurrence agenterne imellem indebar næsten 100% korrekte emigrantoplysninger i kilderne²⁵. Nu eksisterede der i Sverige før 1885 tilsyneladende ikke samme øvrighedskontrol som i Danmark, hvor udvandringsloven fra 1868 også indebar tilsyn med hjemstedsopgivelserne²⁶. Det er således ud fra de givne begrænsninger rimeligt at antage, at vort kildemateriale stort set er pålideligt. Det kan selvfølgelig ikke gøre krav på at indeholde samtlige udvandrere; her må hvert amt vurderes for sig. For Frederiksborg amt gælder, at København må anses for at være den største usikkerhedsfaktor.

Metodiske retningslinier og databehandling

I en undersøgelse som denne, der er baseret på et statistisk materiale, vil man uvægerligt stå over for nogle kvantitets- og repræsentativitetsproblemer, der gør det påkrævet at bestemme talmaterialet nøjere. Den samlede danske udvandring angives af Hvidt på basis af dataregistreringen fra udvandringsprotokollerne til at være 165.066 personer mellem 1868-1900, medens han angiver forskellige højere tal andre steder i disputatsen²⁷. I U.S.A. udkom i 1929 en statistik over de internationale vandringer. Her var immigrationen til U.S.A. fra Danmark imellem 1869-1900 blevet beregnet til 177.866, et betragteligt større tal end Hvidts, især da det jo ikke inkluderede den danske udvandring til Canada, Sydamerika, Australien, New Zealand og Sydafrika, der udgjorde ca. 15-20% af den danske emigration²⁸. Dette skulle i givet fald bringe Danmarks samlede udvandring i perioden op på over 200.000 mennesker. For at gøre forvirringen total bringer »International Migrations« også tal fra Statistisk Departement i København (tal der også inkluderer andre destinationer end

U.S.A.). I følge denne opgørelse for 1869-1900 er udvandringstallet 179.577²⁹. Kilden hertil er politiets statistik over udvandrere efter udvandringsprotokollerne og naturligt nok de samme, der genfindes i »Statistisk tabelværk«³⁰. Det er dog, med baggrund i denne lakune mellem de officielle tal og dataregistreringen, næppe muligt med Hvidt at beregne den uregistrerede udvandring; især da ikke når det anslåede tal, ca. 6%, er fremkommet ved en korrigeret af danske udvandringstal dækkende hele den »nye verden« med indvandringstal for U.S.A. alene³¹. Vi må nøjes med at fastslå, at tallene for dansk udvandring er minimumstørrelser. Dette gælder også, når vi bevæger os ned til delpopulationerne. I Ane D. Holts mikroanalyse af udvandringen fra Humble sogn må hun konstatere, at ca. 1/3 af de personer, som skulle være udvandret ifølge afgangslisterne og lægdsrullerne, ikke blev fundet ved udkørsel fra Kr. Hvidts data³².

Når de talstørrelser, der arbejdes med, er minimumstal, hvordan kan man så give et forsvarligt billede af emigrationen? På emigrationskonferencen i Uppsala 1969 fremhævede Ingrid Eriksson store mangler ved de svenske passagerlister med henblik på den store uregistrerede udvandring, og Kr. Hvidt påpegede, på baggrund af en komparativ analyse af den amerikanske immigrationsstatistik og den nordiske emigrationsstatistik, vanskeligheden ved at drage nogen generel konklusion om vandringsvingningerne i forhold til økonomiske konjunkturer på basis af et materiale, der det ene år kunne have fejl på 4%, det næste år på 25%³³. Deres kritik var rettet specielt mod økonomernes makroanalyser af emigrationens årsager og virkninger, især pull-teoretikernes hypotese om udvandringskurvens følgeskab med de amerikanske konjunkturer; men kritikken havde også en ren principiel karakter, der dog ikke viste vejen frem mod nye forsknings- og kontrolmetoder³⁴. Ingrid Erikssons forslag om sammenholdning af kirkebøgernes tilmeldings- og afgangslister med de forskellige skibslister er ikke gennemførligt i en undersøgelse, der bevæger sig ud over mikroplanet. Den samme kritik af materialet og de derpå opstillede push-pull-teorier fremsatte Fred Nilsson i sin disputats fra 1970. Han hævdede her, at de økonomiske forklaringsmodeller baseret på udvandringens forhold til konjunkturcyklerne er en kolos på lerfodder. Men også han stoppede ved den negative konstatering af materialets manglende muligheder for at give et rimeligt billede af udvandringens sammenhæng med de øvrige socio-økonomiske svingninger³⁵.

Birgitta Odén rettede i 1971 et kraftigt angreb mod denne »onödige källkritik«, og hun tilbageviste anklagen mod økonomerne for mangel på kildekritik³⁶. Efter en påvisning af det urealistiske i på makroniveau at

kontrollere samtlige individers flytningsmønster ved at krydsrevidere de forskellige kildegrupper foreslog hun en mere »positiv« angrebsvinkel. Med basis i den kvantitative historiemetode og ved at isolere årsager og virkninger, dels ved at undgå generaliseringer ud fra et spinkelt materiale og dels ved at undgå overførelse af mikroanalysens resultater til et ikke undersøgt makroplan, opstillede hun 3 metoder til at få et nuanceret billede af udvandringen både på mikro- og makroniveau på grundlag af det statistiske kildemateriale³⁷:

1. Konfrontation mellem hoved- og delstrømme. Viser delstrømmens kurve et lignende forløb som hovedstrømmen, kan den bruges som basis for teorier, medens det omvendte må indebære fornyede undersøgelser.
2. Kritik gennem undersøgelse af delpopulationer. Kildeværdien og baggrundsvARIABLENE til vandringerne analyseres gennem punktundersøgelser, der sammenstilles med hovedstrømmens udseende og sammensætning.
3. Kritik gennem flytningsregistrering. Vandringsmønsteret analyseres på et komparativt niveau og sammenstilles med hovedstrømmen.

Det ligger implicit i Odéns metodemodell, at EDB er et nyttigt instrument til bearbejdelsen af de mange udvandrersdata. Som hjælpemiddel for befolkningshistorikeren er databehandling et vældigt skridt fremad; men brug af computeren kræver en nøje overvejelse af registreringsmetode og en tilbundsgående analyse af grundmaterialets karakter og værdi. Kort sagt: man må stille spørgsmål til basismaterialet, og man må have en idé om, hvilke spørgsmål man ønsker besvaret af datasættet³⁸. Det kan lyde banalt; men den stigende brug af EDB inden for udvandringsforskningen har betydet, at flere af de nyere undersøgelser i endnu højere grad end tidligere har distanceret sig fra individet, og når først databehandlingen af materialet er gennemført, viser det sig ofte vanskeligt at stille nye spørgsmål til det indlæste befolkningsmateriale.

Det er derfor nærliggende at analysere, hvilke muligheder Kr. Hvidts dataregistrering af udvandringsprotokollerne giver for en undersøgelse som denne. Det skal pointeres, at Hvidts prisværdige initiativ til indkodningen af de danske emigranter blev taget så tidligt som i 1966, hvilket med vore dages tekniske udvikling betyder, at en del af det praktiske grundlag allerede nu er forældet³⁹. At det i det hele taget har været muligt at indkode udvandreroplysningerne på magnetbånd, skyldes udvandringsprotokollernes ensartede fremståen mellem 1869 og 1899. I disse år er protokolle-

ringen foretaget efter et praktisk taget 100% gennemført registreringsprincip.

Udgangspunkt for analysen er dataerne for en enkelt typisk emigrant, der nok havde undret sig lidt, hvis han havde haft mulighed for at se, hvad han små 100 år senere var blevet reduceret til i computeren. På »EDB-sprog« lyder hans data således: 88-2-8-38-4-1-11-5-20-3-8-26-8-. Med den til brug for kodningen udarbejdede instruks kan dette oversættes til følgende: 1888-indirekte-H-udvandringsprotokollens side 38-aprilmand-alene-tyende-20 år-Frederiksborg amt-landdistrikt-Nebraska-by eller landdistrikt. I udvandringsprotokollen får vi noget mere fyldige oplysninger om ham. Han udvandrede ganske rigtigt indirekte i 1888. Hans navn var Niels Hansen, og han var derfor naturligt nok anført i udvandringsprotokollen under H, på side 38, han var udvandret alene den 4/4, var tyende af profession og 20 år gammel, han kom fra Lyngerup i Gerlev sogn, og med kontrakt nr. 1808/M fulgte en billet til Ashland i staten Montana⁴⁰.

Med årsopgivelsen støder vi på det første problem. Er det afrejseåret eller tidspunktet for købet af billetten? Er det sidste tilfældet ville udvandringskurven jo få et betydeligt forskudt forløb. Ved en sammenligning med skibslisterne fra den danske Thingvalla-linie for enkelte år (1870, 1886-88 og 1899) kan dog konstateres, at den dato og det år, vi finder i udvandringsprotokollerne for den direkte udvandring, er identisk med afsejlingsdatoen for respektive skib⁴¹. Der er derfor grund til at antage, at datoer og år også for den indirekte udvandring angiver afrejsetidspunktet fra Danmark til de europæiske havnebyer.

Næste talkode gælder udvandringens form, altså direkte udvandring = 1 og indirekte = 2 (og mormonner = 4). Denne deling kommer af udvandringsprotokollernes to sideordnede rækker for henholdsvis direkte og indirekte udvandring. Det kunne her være interessant at undersøge eventuelle sociale forskelle mellem emigranter, der udvandrede indirekte eller direkte i forhold til deres sidste opholdssted og beskæftigelse. Langt den største del af den danske udvandring foregik indirekte over tyske og engelske havne; af de her undersøgte 33 protokoller (1869-99) dækkede kun 1/3 den direkte udvandring. Rent umiddelbart skulle man tro, at forholdet måtte være omvendt. Hvorfor tog Niels Hansen den besværlige vej over Hull-Liverpool eller Hamburg til Amerika, når han sandsynligvis kunne have taget den direkte linje fra København til New York? Var det et pris- eller pladsspørgsmål⁴²?

Niels Hansen er blevet reduceret til et 8-tal i navnekoden, svarende til H's placering i alfabetet. At kun et bogstav er blevet registreret, er et økonomisk spørgsmål. Det betyder, at Hvidt i sine overvejelser om navnestoffet ikke har taget hensyn til ønsket om, at andre skulle kunne benytte hans datamateriale, noget som ikke bare genealoger, men også historikere må beklage⁴³. Indkodningen af kun et bogstavnummer betyder nemlig, at en undersøgelse med Kr. Hvidts dataer som grundlag vil blive uhyre vanskelig. Det er f.eks. temmelig svært at genfinde et 20-år gammelt tyende ved navn »H«, udvandret i 1888 fra Frederiksborg amt i kirkebøger, lægssuller etc. Samtidig vanskeliggøres krydsrevideringen med udvandringsprotokollerne umådeligt, selv om Hvidt har lettet os arbejdet med at genfinde emigranterne i protokollerne ved under registreringsarbejdet at have pagineret udvandringsprotokollernes sider fortløbende inden for hver enkelt bogstav.

Afrejsetidspunktet er indkodet med månedsangivelse, men ikke dato. Det forringer mulighederne for at genkende de store emigrantgrupper, der rejste sammen på en bestemt dag. Kr. Hvidts kolonne 13-14, som han kalder »gruppe«, er nemlig en sproglig omskrivning af det, som reelt er »familie«⁴⁴. Vi har ikke mulighed for i hans datamateriale at genfinde den store gruppeudvandring, dels fordi han ikke har indkodet afrejsedag, og dels fordi han ikke har medtaget kontraktnummeret (som bl.a. angiver rækkefølgen af købte billetter hos de enkelte med initialer anførte agenter). Et eksempel kan belyse dette: I en gruppeudvandring 1891 på 11 personer deltog bl.a. Niels Frederiksen (tyende-Krogstrup-20 år-udv. 18.2.-til Nebraska City-kontraktnummer 416/Raven), Hans Gregersen (tømrer-Jægerspris-21 år-udv. 18.2.-Chicago-kontraktnummer 415/Raven) og Niels Olsen (arbejder-Jægerspris-21 år-udv. 18.2.-til Nebraska City-kontraktnummer 417/Raven)⁴⁵. Disse 3 og de øvrige 8 er anført forskellige steder i udvandringsprotokollen efter deres efternavn, og gruppen findes således ikke umiddelbart, men en sammenholden af kontraktnummer, afrejsedato og bestemmelsessted afslører, at der her er tale om en gruppeudvandring. I Kr. Hvidts dataer er de derimod anført med følgende koder:

91-2-6-6-2-1-11-5-20-3-8-26-8-.

91-2-7-6-2-1-11-73-21-3-8-12-1-.

91-2-13-14-2-1-11-80-21-3-8-26-8-.

Man bemærker, at de alle under gruppebetegnelsen er anført med 11, d.v.s. alene. Første tal er gruppens (familiens) størrelse, andet tal er personplacering. F.eks. betyder 53 en familie på 5 personer, og at det er den tredje person i familien, der her er tale om – normalt ældste barn.

6

Udvandrerens fulde Navn.	Stilling.	Fødested og sidste Opholdssted (hvis det er forskelligt fra Fødestedet).	Alder.	Bestemmelsessted.	Kontraktens Nr. og Litra.	Forevisnings-Dato.	Anmærkninger.
1891.							
Emma Sørensen	Sjæft	Sørensen	19	NY	265/	18/	12/91
Gregersen Hans	Sørensen	Sørensen Frederiksborg	21	Chukago	415/	18/	
Carolina Sørensen	Sjæft	Sørensen	27	NY	657/	25/	12/
" Axel	Sørensen	Sørensen	24	NY	663/		
Lucas Sørensen	Sjæft	Sørensen	20	Chukago	679/	18/	
Francis Sørensen	Sjæft	Sørensen	21	NY	816/	28/	12/
Paul Sørensen	Sjæft	Sørensen	18	"	850/	2/	13/

Hans Gregersen, data (nr. 2 fra oven) i udvandringsprotokollen.

Kodningen af stillingsbetegnelsen er, som Kr. Hvidt selv påpeger, blevet til på et subjektivt skøn. Grundlaget for kodningen er en moderne udarbejdet stillings- og kodefortegnelse⁴⁶. Det vil føre for vidt at diskutere alle problemerne ved denne form for kodning af materialet⁴⁷. Her skal kun enkelte sider nævnes. Den store forpagtergruppe er blevet kodet ind under gårdejerggruppen; men forpagteren er vel snarere en forfremmet tjenestekarl. Mellem kode nr. 4 = landbrugsmedhjælper og kode nr. 5 = landarbejder er der et meget flydende skel. 3 erhvervsopgivelser har her voldt problemer: nemlig »landmand«, som er en meget brugt stillingsbetegnelse i begyndelsen af perioden, hvorefter »tyende« tilsyneladende bliver betegnelsen for samme erhverv. Hos Hvidt er »landmanden« normalt anbragt under kode 4, mens »tyende« er anbragt under kode 5. Endelig finder vi i Hvidts dataer, at betegnelsen »arbejder« er repræsenteret dels i kode 4 og 5 under landbrug og dels i kodegruppe 78 og 80 som henholdsvis faglært arbejder og arbejdsmand i industrien. Disse kodninger er netop udtryk for

det subjektive skøn. Betegnelsen arbejder bliver stadig stærkere repræsenteret, jo nærmere vi kommer århundredskiftet, og denne erhvervsangivelse synes ikke at afløse nogen anden (f.eks. landarbejder eller lign.). Endelig må nævnes, at samtlige håndværkerstillinger, undtaget hvor udtrykkelig mesterbenævnelsen er angivet, er kodet som svende.

Kr. Hvidts kodningsmetode gældende opholdsstedsangivelsen har fjernet den sidste mulighed for en lokalundersøgelse på basis af datamaterialet. Kodningen er foretaget efter amtsopgivelsen, Frederiksborg amt således kode nr. 3, mens kun købstæderne af lokalopgivelserne er medtaget (en Hillerød-emigrant er således kodet 3-4), derimod er alle sogneopgivelser, landsbyer og gårde forsynet med kodetallet 8. At Ane D. Holt har kunnet gennemføre en mikroanalyse af Humble sogns udvandring med udgangspunkt i Hvidts data skyldes, at hun har været så klog at vælge som undersøgelsesobjekt et af de 2 amter, hvor sogneopgivelsen er blevet indkodet, nemlig Svendborg amt (det andet amt er Hjørring)⁴⁸.

På tilsvarende vis er også destinationsangivelsen blevet reduceret til den enkelte stat plus respektive hovedby. Således at f.eks. Chicago vil få koden 12 (Illinois)-1 (Chicago). Niels Hansens bestemmelsessted i Montana (skulle have været kode 25) har derimod fået det anonyme 8-tal efter statskoden.

I de senere år er kvantitativ historie blevet en stadig mere benyttet form for historieforskning⁴⁹. Det hænger ganske givet sammen med en udvikling inden for historiefilosofien. Når man før beskrev historien ud fra konger og stormænd i middelalderen og politikerpersonligheder i nyere tid, var det mere eller mindre ud fra den opfattelse, at disse personligheder repræsenterede historiens udviklingsgang og til dels bestemte den (jvf. også udvandringsforskningens centrering før 1960 om de enkelte personligheder). I dag er vel de fleste historikere enige om det omvendte: at den samfundsmæssige, økonomiske og sociale udvikling bestemmer historiens gang, og at personlighederne er roller i denne udvikling. Det har betydet, at den historiske undersøgelse i væsentligt omfang har rettet sit blik mod mængden i stedet for personen. For at bestemme mængdens repræsentativitet er det dog nødvendigt at foretage en konfrontation med mikroplanet, og her træder den kvantitative histories problem ind: »If the basic quantitative procedure is to accumulate the experience of many individuals, companies, towns or crimes for the sake of comparison, the historian must make sure that the »individuals« are comparable to begin with«⁵⁰. Der er således tale om, at kvantitativ historie for at kunne opstille generelle forklaringer må arbejde på basis af en stadig konfrontation mellem et makro- og mikroplan.

Det er denne konfrontationsmulighed, man savner i Kr. Hvidts dataer. Det er lidt sørgeligt, at dataregistreringen ikke har kunnet yde fremtidige forskere en bedre hjælp. Værdien af materialet ligger afgørende på makroundersøgellesplanet, mens det er klart, at Hvidts data og EDB-metodikken mangler nogle for mikroanalysen uhyre vigtige oplysninger, først og fremmest sogneangivelsen, men også emigrantnavn, gruppestørrelse, kontraktnummer og nærmere lokal destination i immigrantlandet. Historikerne kan ved hjælp af EDB bevæge sig op på et langt større generaliseringsniveau end tidligere; men det kræver en grundig bearbejdelse og kritik af grundmaterialet – en kritik som Kr. Hvidt i 1966 ikke havde mulighed for at gennemføre⁵¹. Derfor er nærværende undersøgelses statistiske grundmateriale udvandringsprotokollerne, mens Kr. Hvidts dataer kun er blevet brugt sekundær som kontrolmiddel.

Udvandringens omfang og fordeling i Frederiksborg amt

Indledningsvis et par korte bemærkninger om amtets geografiske og socio-økonomiske struktur⁵². Ved folke- og landbrugstællingerne i 1890'erne fremgik det, at dette landets næstmindste amt i befolkningsmæssig henseende hørte til blandt de 5 tættest befolkede områder i Danmark. Jorden og den vegetabiliske produktion var gennemgående ringe, medens den animalske produktion, især svineavlen, hørte til blandt landets mest givtige. Ejendomsforholdene var præget af godser og store gårde, og i overvejende grad selvejergårde. Industrien hørte til de mest veludviklede, præget af teglværker, jern- og skibsbygningsindustri, tekstilvirksomheder og krudtfabrikker koncentreret omkring amtets store by Helsingør; men også Frederiksværks og Hillerøds industrier samt flere af sognene med Hørsholm i spidsen beskæftigede et stort antal industriarbejdere. Hornsherred adskilte sig i flere henseende fra det øvrige amt. Det var præget af store godser og mange små husmandssteder (arvefæstegårde). Herredet var økonomisk som geografisk adskilt fra det øvrige amt af Roskilde Fjord; brobyggeriet over fjorden, der afsluttedes i 1868, medførte et brud på isolationen, men betød rent økonomisk mere for Frederikssunds udvikling end for Hornsherreds. Sammenfattende kan konstateres, at amtet på trods af den moderne erhvervsstruktur, bl.a. præget af Københavns nærhed, ikke på væsentlige punkter adskilte sig fra det øvrige Danmark, og derfor heller ikke indehol-

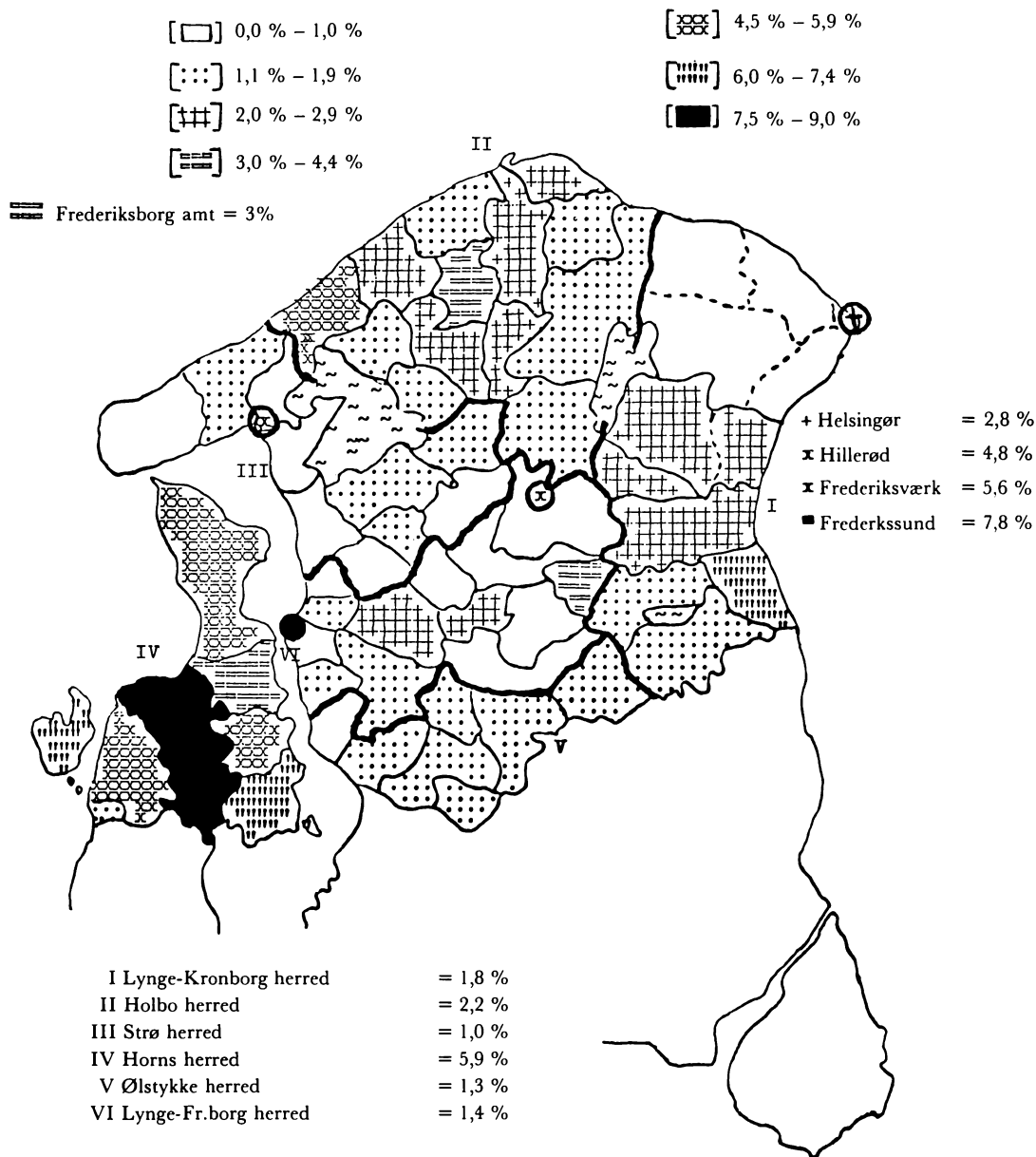
der faktorer, der gør amtets udvandring til noget specielt i det generelle billede for landet, som Hvidt giver.

Den samlede udvandring fra Frederiksborg amt, registreret på basis af hjemstedsopgivelserne i udvandringsprotokollerne, udgjorde i årene 1869-99 2.545 personer fordelt med 58% (1.479) på landdistrikterne og 27% (685) på de 4 købsteder, mens 15% (381) ikke var angivet med nærmere hjemsted end Frederiksborg amt. I forhold til amtets indbyggertal i 1890 på 84.684 personer svarer de 2.545 emigranter til en udvandring på 3% af befolkningen; men medens de 1.479 udvandrere fra landdistrikterne kun udgjorde 2,2% af de 66.951 landboere, betød de 685 byudvandrere, at 3,9% af købstadsbefolkningen på 17.733 emigrerede⁵³.

På vedstående kort over Frederiksborg amt er udvandringen fordelt efter sogne og købsteder og sat i forhold til de respektive steders befolkning i 1890. Nu skal man være varsom med generelle kort som disse. Kortets mål er at vise udvandringsintensitetens variation fra sogn til sogn. Det kan derimod ikke vise rytmen i udvandringen, der er højest forskellig fra sted til sted: et sogn har en konstant strøm af udvandring (f.eks. Asminderød), et andet har en stor udvandring i bestemte år og ingen i andre (f.eks. Orø). Her vil kun en komparativ mikroanalyse af udvalgte sogne kunne give holdbare svar på denne forskel mellem sognenes fluktuationer. I et amt, hvor udvandringsprocenterne er så lave, som tilfældet er her, er det klart, at fejl i opgivelserne kan forrykke billedet for de enkelte sogne ganske betydeligt⁵⁴. Det er især beklageligt, at 381 eller 15% af udvandringen fra Frederiksborg amt ikke er anført med nærmere hjemsted. At dømme efter udvandringsprotokollerne, hvor købstæderne normalt står alene uden amtsangivelse, er det dog naturligt at formode, at størstedelen kommer fra landdistrikterne. Dette vil på amtsplan betyde, at – mormonerne undtaget⁵⁵ – udvandringen fra landdistrikterne bliver 2,6% af folketallet. Er forskellen mellem de 2,2% og de 2,6% således lille på makroplanet, er den så meget desto større, når vi bevæger os ned på mikroniveauet. I forhold til amtsgennemsnittet på 25 udvandrere pr. sogn svarer de 381 personer til 15 sogne. Det rejser spørgsmålet, om vi overhovedet kan drage konklusioner om sognenes udvandring. Det er derfor nødvendigt at fastslå, om amtet på andre punkter er repræsentativ, før vi siger noget om udvandringens årsager på basis af spredningen.

Af amtskortet ses, at Hornsherred står som amtets absolutte udvandringscentrum. Udvandringen er her så høj i forhold til den øvrige landdel, at der her må regnes med nogle helt specielle faktorer. Endvidere fremgår det, at den centrale nordlige del af amtet (Holboherred) og delvis den

Udvandringens geografiske fordeling fra Frederiksborg amt 1869-1899 i procent af folketallet 1890

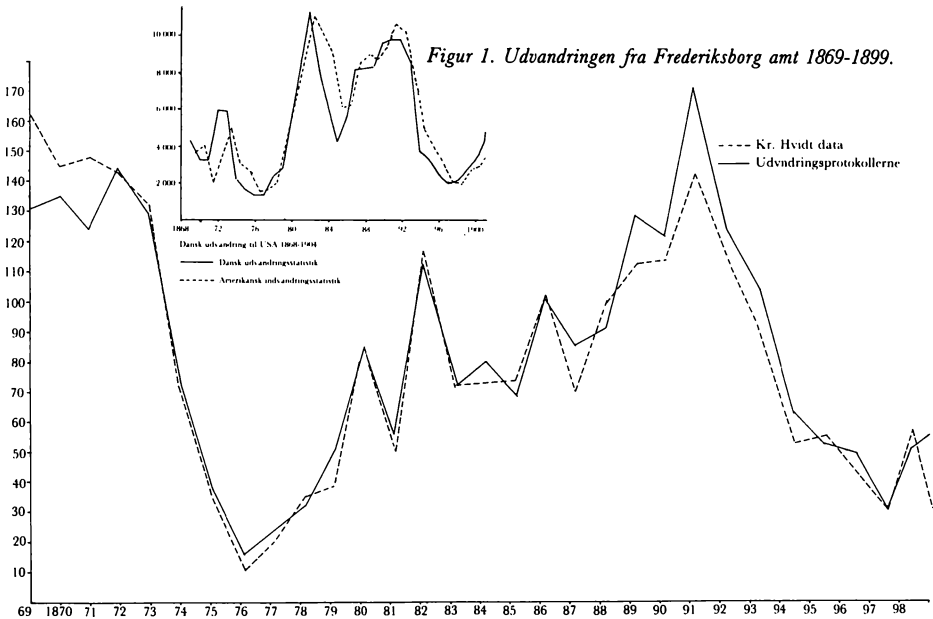


Orø: her medtaget; tillagdes Holbæk amt 1927.

Tikøb: incl. Hornbæk-Hellebæk; udskiltes fra Tikøb i 1887 som eet sogn, og Egebæksvang; udskiltes fra Tikøb 1928

Asminderød: incl. Humlebæk, der først udskiltes i 1933.

Kilde: Københavns politis udvandringssager; registre over udvandrere direkte – indirekte 1869-1899. Statistiske meddelelser, III rk., 12 bd., nr. I: Folkemængden i købstæderne og landsognene efter tællingen d.1.fbr.1890, 1892.



sydøstlige del har en forholdsvis høj udvandring. I de øvrige sogne nåede udvandringen ingen steder over 2% af folketallet 1890; specielt var den lav omkring byerne og i de sydligste områder.

Udvandringsforløbets socialstruktur 1869-1899

Det hører med til billedet af udvandringen, at der ikke var tale om en konstant strøm af mennesker ud af landet, men at den tværtimod varierede kraftigt fra år til år. Kr. Hvidt har peget på adskillige generelle årsager til udvandringsforløbets svingninger. Det skal ikke gentages her. Figur 1 viser udvandringsforløbet fra Frederiksborg amt 1869-1899. Det ses, at delstrømmens fluktuationer stort set følger den danske udvandringsstatistik kurve for landet som helhed (hovedstrømmen). Kurverne har topår i 1872, 1882 og henholdsvis 1891 (Frederiksborg) og 1892 (Danmark). Tilsvarende falder lavårene 1876, 1885 og 1897 sammen for både land og amt. Med B. Odéns metode skulle delstrømmens kurve altså kunne »utnyttjas för teorier« ved påpejning af årsager til udvandringen⁵⁶.

Forskellen mellem de her benyttede udvandringstal fra udvandringsprotokollerne og Kr. Hvidts data giver anledning til nogle enkelte kommenta-

rer om kurvens grundlag⁵⁷. En differens i de 30 år på 51 personer betyder en forhøjelse af Frederiksborg amts andel i den samlede emigration fra 1,51% (Hvidt) til 1,54%, medens udvandringen fra amtet i forhold til befolkningstallet 1890 stiger med 0,1% til 3%. Der således ikke tale om nogen betydelig forskel. Det har derfor været naturligt at indskrænke det tidskrævende krydsrevisionsarbejde til kurvens første år (1869-71). På baggrund af, at 1869 er valgt til begyndelsesår i undersøgelsen ud fra kildematerialets karakter og ikke ud fra en nærmere defineret problematik, kan differensen synes betænkelig. Kr. Hvidts 161 udvandrere i 1869 udgjorde 6,5% af udvandringen fra Frederiksborg amt, et usædvanligt højt tal (i Præstø amt svarede 378 udvandrere i 1869 til 3,7% af emigrationen herfra)⁵⁸. Efter krydsrevisionen blev det endelige tal 128 udvandrere i 1869 (stadig en forholdsvis stor del af Frederiksborgs udvandring, nemlig 5%). For 1870 og 1871 var der et mindre antal fejlregistreringer (henholdsvis 10 og 23, Frederiksberg havde tilsyneladende voldt problemer). Set på baggrund af de høje udvandringstal 1869-72 er det næppe rimeligt at medtage de 18 emigranter fra 1868, dels fordi protokolleringen først begyndte i juni dette år, og dels fordi emigranterne er indført i vilkårlig orden uden nogen form for faste retningslinier⁵⁹.

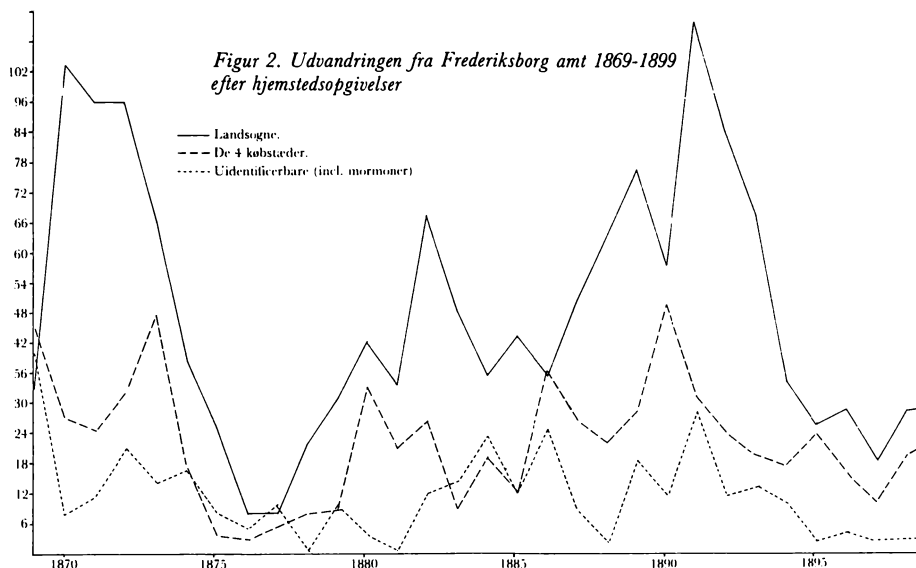
Det utroligt bratte fald på kurven fra 1872's topår (142 emigranter) til det absolutte bundår 1876 (16 emigranter) kræver en kort omtale. Ud fra en grafisk sammenligning svarer faldet til hovedstrømmens. Det er derfor ikke rimeligt at regne med en kildelakune for Frederiksborg amt ud over de normale forbehold, jvf. side 100ff⁶⁰. Ligeledes er der en påfaldende lighed med den svenske udvandningskurve, der netop i hungersnødsårene 1868-73 havde sin første store top på kurven (103.000 personer i de 6 år, deraf 32.000 alene i 1869) med et lige så brat fald som i Danmark til følge fra 1874-79 (17.000 emigranter)⁶¹. Det er vanskeligt, at give en dækkende forklaring på disse svingninger, især da vi herhjemme ikke havde hungersnød at skyde skylden på. En almen europæisk krise satte først ind i 1873, bl.a. afspejledes dette i krakket for den direkte København-New York linie 1874; først 1879 var det atter muligt at udvandre direkte fra København⁶². Linien havde tydeligvis levet på udvandringshøjkonjunkturen omkring 1870⁶³. Rederiets krise ses i kundetilgangen fra Frederiksborg amt: i 1873 rejste således 120 emigranter indirekte til Amerika, medens kun 7 rejste direkte, i 1874 var tallene henholdsvis 60 indirekte og 2 direkte.

Før vi spørger om, hvorfor folk udvandrer, må vi nødvendigvis vide, hvem vi taler om – hvilke socialgrupper det er, der udvandrer. Vil vi tilmed drage generelle konklusioner, må vi undersøge denne delpopulations re-

præsentativitet i lyset af den samlede udvandring. En yndet indledning til dette emne har ofte været »loven om den sociale opdrift«. Senest har Hans Norman i sin disputats (1974) fastslået som en generel lovmæssighed det, der i virkeligheden er en hypotese: »Vare sig flytning gällt inrikes migration eller emigration kan det antas, att individen därmed *strävat* efter att förändra sin sociale situation«, og dermed må det forudsættes, »att flytarna har utgjort en selektiv grupp, just därför att de har haft *beslutsförmåga* och fysisk förmåga att gennemföra en flytning«. Norman hævder således, at den sociale opdrift er en følge af geografisk mobilitet⁶⁴. Det er ikke her pladsen at gå ind på hans meget omfattende stratificeringsmetoder. Her skal i stedet årsag og virkning isoleres ved at opdele flytningsbeslutningen i to typer: den vel tilrettelagte flytning i højere sociale lag, af Norman benævnt »karrieremobilitet«, og det fremtvungne opbrud på grund af ugunstige konjunkturer, »generationsmobilitet«. Det viser sig da klart af Normans tabeller for mobilitetsmønstret, at den fremtvungne socialt afhængige vandring er den herskende, og at geografisk mobilitet er en funktion af det sociale tilhørsforhold⁶⁵.

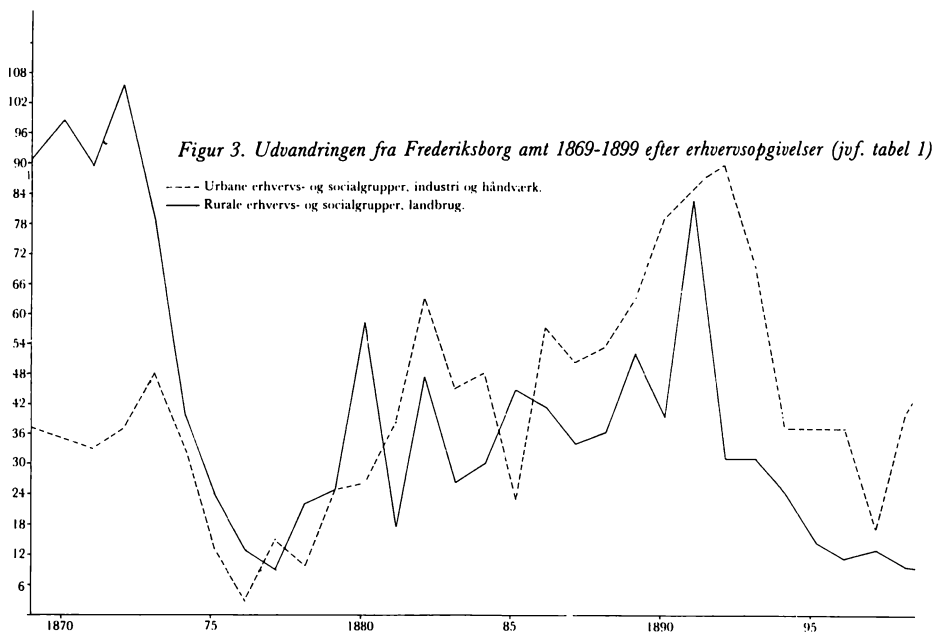
Dette er vel ikke overraskende; men der er al mulig grund til at fastslå, at emigrationen, som den ofte er blevet fremstillet, ikke blot var et resultat af opadstræben (jvf. bl.a. pull-teorien), men i høj grad et resultat af et »push«, der gjorde vandringen til en statusbevarende »overlevelseshævnelse«⁶⁶. Kr. Hvidt har nyligt været inde på noget lignende. I sin populære fremstilling af disputatsens resultater fremhæver han, at utilfredshed i forholdet mellem gårdmandsstanden på den ene side og husmands- og indsidderstanden på den anden som et udtryk for generationsmobilitetens årsager. Medens den yngre generations gårdmænd i kraft af deres bedre økonomiske kår kunne bevare deres sociale status eller endog hæve sig op »i middelklassen«, kæmpede husmandssønnerne og -døtrene en desperat kamp for blot at bevare deres sociale status inden for denne overbefolkede socialgruppe: »Det var ikke husmændene selv, men deres børn, der udvandrede«⁶⁷. E. Helmer Pedersen har som en af socialstrukturens mere uhåndgribelige bortstødningsfaktorer nævnt »landarbejderungdommens mindreværdsfølelse over for de unge fra gårdejerklassen«⁶⁸.

Med andre ord må man vente at finde hovedparten af emigranterne i byernes og landets lavere sociale lag, specielt den store gruppe af uselvstændige, der på et bestemt tidspunkt i samfundsudviklingen blev »ramt«, med Normans ord, af generationsmobilitet. Det sociale miljø og den omgivende økonomiske struktur fik den afgørende indflydelse på, hvilke socialgrupper der begav sig på vandring, hvorfra de kom, og hvor de tog



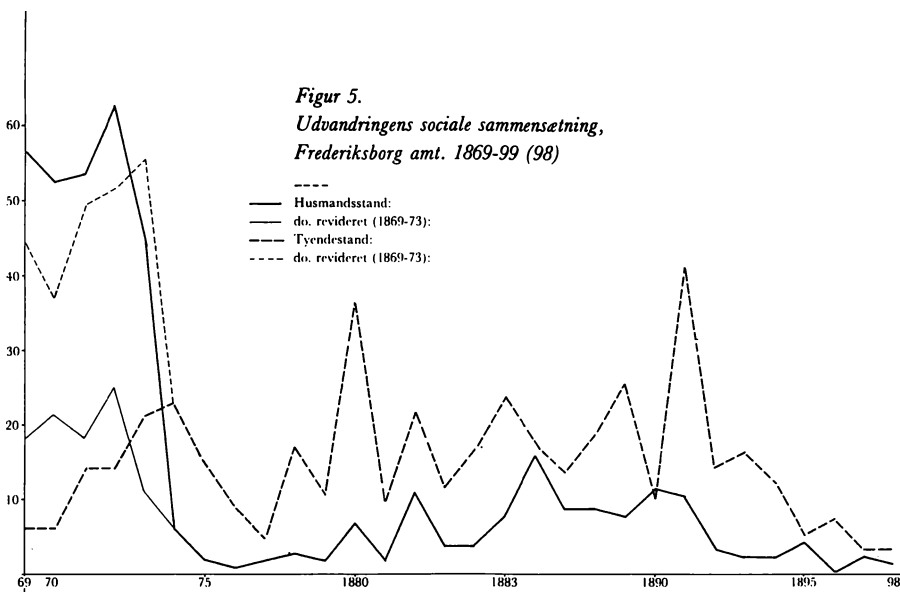
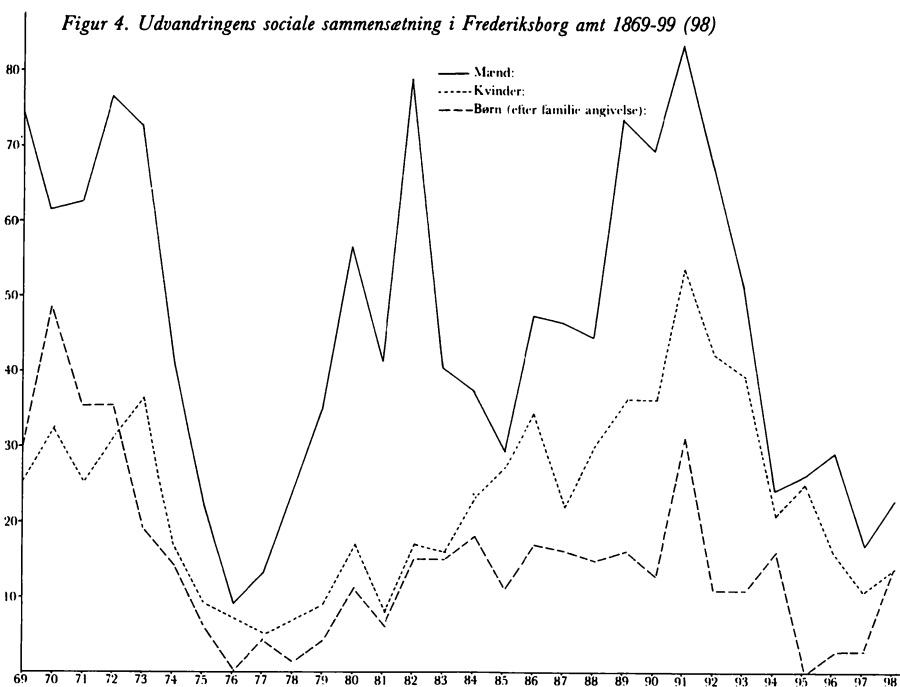
hen. Det vil for Danmark groft skitseret betyde, at udvandringen i den før- og tidligindustrielle periode blev rekrutteret fra landbruget, medens man, efterhånden som de industrielle miljøer og landbrugsomlægningen blev etableret, måtte vente at finde flere og flere industri- og håndværkeremigranter⁶⁹. Lignende udvikling fandt sted i vore nabolande. I Norge havde udvandringen sine rødder i de nord- og midtnorske landdistrikter, til den i løbet af 70'erne skiftede karakter i takt med industriudviklingen til en sydvestnorsk urban betinget udvandring⁷⁰. I kvantitet var den svenske udvandring gennem hele det 19. århundrede præget af landbrugets emigranter; men procentuelt udgjorde industriudvandringen efter 1879 en stadig mere betydningsfuld faktor⁷¹.

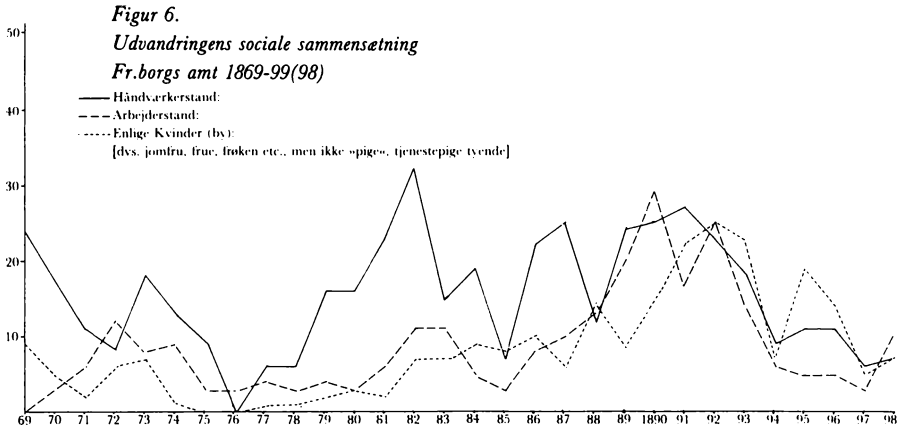
I figurerne 2 og 3 er udvandringens fordeling fra Frederiksborg amts land og byer vist, dels ved kurver over hjemstedsfordelingen – henholdsvis købstad, sogn og uidentificerbare hjemstedsopgivelser – dels efter erhvervsopgivelserne for landbrugssektoren og for de urbane fag- og socialgrupper⁷². Som tidligere nævnt var landboernes udvandring kvantitativt størst, medens byudvandringen i forhold til indbyggertallet procentuelt afgav flest emigranter. På erhvervsfordelingskurverne tegner billedet sig klart. Ikke blot var industri- og håndværkerfagene gennem hele perioden procentuelt størst, men fra 1881 også kvantitativt. Det vil dog ikke på dette grundlag være rimeligt at hævde, at udvandringens årsager var urbant betinget; hertil var skellet og arbejdsdelingen mellem industri og landbrug



i 1800-tallet ikke udtalt nok. Det er derfor relevant nærmere at undersøge hvilke socialgrupper, der deltog i Frederiksborg amts emigration i de forskellige faser, og om de er repræsentative for vort generelle billede.

Temaet »fra familie-udvandring til enkelt-udvandring« har, siden Gustav Sundbärg i »Emigrationsutredningen« fastslog, at den svenske masseudvandring var kendetegnet af familieudvandring i pionerfasen og enkeltudvandring i slutningen af det 19. århundrede, haft en central plads i emigrationsforskningen⁷³. Nu er der grund til at påpege, at familieudvandring kun er en side af sagen. Beregnet ud fra antallet af børn i udvandringen overser denne betragtningsmåde nemlig et andet af masseudvandringens karakteristika: gruppeudvandringen⁷⁴. Mellem 1869 og 1899 rejste således højst 350 personer (14%) fra Frederiksborg amt helt på egen hånd ud af landet. Kr. Hvidt, der jo som nævnt ikke har haft mulighed for at beregne gruppeudvandringen, deler ikke overraskende udvandringen i to faser: 1. fase (1870'erne) karakteriseres som familieudvandring med et højt aldersniveau og mange børn, medens 2. fase består af individuel udvandring, karakteristisk ved lavt aldersgennemsnit, færre familier og børn og flere enlige kvinder⁷⁵. Det væsentlige er dog at fastslå, at udvandring er et socialt fænomen, der som oftest implicerer en lang række personer; og det er netop dette, der gør det så vanskeligt at arbejde med årsagerne til





emigrationen, når udvandringsbeslutningen er et samspil af egen og andres påvirkning plus de omgivende strukturers indflydelse.

Figurerne 4, 5 og 6 viser den sociale sammensætning i udvandringen fra amtet 1869-99⁷⁶. Udvandringsprotokollernes »landmand« er den største usikkerhedsfaktor ved den foretagne fordeling. Regner man »landmændene« til husmandsstanden får man et fordrejet billede. Af de 226 enlige landmænd/husmænd, der emigrerede i disse 30 år, var de 175 koncentreret i de fire år mellem 1869 og 1873. At »landmand« var en massebetegnelse, der vel nærmere dækkede tyendeklassen, bekræftes af deres generelle lave alder; der var næppe mange husmænd dengang på 18 år. Derimod bør de gifte »landmænd« regnes til husmandsstanden; af de 281 mandlige tyende, der udvandrede i de undersøgte år, var således kun to gifte. Det er derfor ikke rimeligt at lægge 40 gifte landmænd fra tiden mellem 1869-73 dertil. Som et forsøg er opstillet en revideret kurve (stiplet), hvor de enlige »landmænd« mellem 1869-1873 er lagt til tyendekurven og naturligvis fratrukket husmandsstanden.

Af tabel 1 fremgår kurvernes grundlag. I figurerne 5 og 6 er dog kun de væsentlige socialgrupper blevet inddraget, nemlig husmandsstanden: 407 personer (16%), revideret 232 personer (9%), tyendestanden: 466 personer (18%), revideret 641 personer (25%), håndværkere: 473 personer (19%), arbejderstanden: 264 personer (10%) og enlige kvinder (tyende undtaget): 255 personer (10%). Derimod er de 19 personer af gårdejerstanden (0,7%), de selvstændige erhvervs 90 personer (4%) og »forpagtergruppen« 122 personer (5%) blevet udeladt fra figurerne, dels fordi grupperne er for små til at registreres, dels fordi de selvstændige, og forpagtergruppen (hvorunder er medregnet møllere og mejerister) udgør for sammensatte socialgrupper til at blive regnet for et hele.

Tabel 1. Udvandringens social-økonomiske sammensætning 1869-1899. Frederiksborg amt.

	Direkte udv.	Mormoner	Indirekte udv.	Selvstændige landmd. M - K	Forpagter, etc. M - K	Husmd. alene	Husmd. + Hustru/kone M - K	Børn landbrug dr. - pi.	Tyende Mænd	Tyende Kvinder	Håndv. alene	Håndv. + hustru M - K	Ind.Arb. M - K	Selvstændige By erhv. M - K	Børn By dr. - pi.	Frøken Jomfru etc. by	Ialt
1869	65		63		2	38	9-9	12-15	2	4	20	2-2		1-1	0-2	9	128
1870	13		120			31	9-12	20-20	2	4	11	3-3	3	2	5-3	5	133
1871	26		96		1	35	8-10	11-10	5	9	5	3-3	5-1		4-10	2	122
1872	15		127		2	37	11-14	11-16	7	7	8		9-3	2-1	6-2	6	142
1873	7		120		3-2	34	5-6	5-3	6	15	12	3-3	6-2	3-1	7-4	7	127
1874	2	11	60		4-1		2-4	2-4	16	7	10	1-2	8-1	1-1	4-4	1	73
1875	-	5	32		2		2	4-1	10	5	5	2-2	3		1		37
1876	-	1	15	1-1	1	1			3	6			3				16
1877	-	4	20	1	1	2			4	1	4	2	3-1		2-2	1	24
1878	-	1	31		1	2	1	1	13	4	5	1	3			1	32
1879	-	2	48	1	5-1	1	1	4-1	8	3	13	1-2	4	1	2	2	50
1880	18		66	1	3		3-4	3-7	31	6	13	1-2	3	1-2	1	3	84
1881	23		32		5		1-1		9	1	20	1-2	4-2	1	3-3	2	55
1882	39	8	63	2-1	6	9	1-1	4-1	18	4	26	3-3	10-1	3	1-9	7	110
1883	36		35		4	2	2	4-2	9	3	13	1-1	8-3	3	6-3	7	71
1884	44	9	25	1	2-1	1	1-2	4-1	12	5	9	4-6	5	2	7-6	9	78
1885	17	8	42		4	1	3-4	4-4	11(1)	12	6	1	2-1	2	2-1	8	67
1886	29	15	54	1	2-1	3	4-9	3	13	5	14	3-5	6-2	1-2	8-6	10	98
1887	34		50		3	4	2-3	4-4	6	8	21	1-3	8-2	1	2-6	6	84
1888	41		48		3	5	4	3-2	9	10	11	1	12-1	4	6-4	14	89
1889	26	6	93	2	9-2	4	2-2	2-3	11	15	21	1-2	17-3	6-3	(2)6-3	9	125
1890	32	1	85	1	6-1	3	2-7	(4)3-1	5	6	21	1-3	25-4	5	(2)3-0	15	118
1891	60	7	100	2	9-2	4	2-5	(6)3-7	26	16	20	3-4	15-2	2-2	8-7	22	167
1892	60	3	57	1	10-1	1	1-2		9	6	18	2-3	21-4	4-1	7-4	25	120
1893	48		53	1	5-1		.3	(2)2-0	10	7	18		11-3	6-2	(4)1-2	23	101
1894	30	4	27		4		1-2	3-1	6(1)	6	6	1-2	5-1	1-2	(3)3-6	7	61
1895	32		19		3	3	2		5	1	8	1-2	4-1	2		19	51
1896	23		25		1	1		1	8		10	1	4-1	5	1-1	14	48
1897	17		13	1	3	2	1	2	2	2	5	1	3	2	1	5	30
1898	16		34		3	2		1	2	2	5	1-1	7-3	3-1	7-5	7	50
1899	28		26	1	2		1		3	3	11	2	3-2	4-3	4-6	9	54
781	85	1679	16-3	109-13	226	67-114	112-107	281-(2)	183	369	39-65	220-44	68-22	106-101	255	2545	
							(12)								(11)		

Kilde: Kbh.'s politis udvandringssager, - Registre over udvandrere [UP]. Direkte bd. 21-31 (1869-1900) - Indirekte bd. 198-218 (1869-1901). (Mormoner: Kr.Hvidt data).

Mændene dominerede udvandringen fra amtet; ialt udvandrede 1377 mænd (54%) – et tal der svarer nøje til landsgennemsnittet⁷⁷. Kvinderne udgjorde kun 28% af udvandringen, 709 personer, medens de 459 børn (218 drenge og 208 piger plus 23, hvis køn ikke kunne bestemmes) repræsenterede 18%. Det ses tydeligt, hvordan kvindernes kurve i løbet af 1880'erne mere og mere nærmer sig mændenes, hvorimod børnene væsentlig præger de første år 1869-73 med et enkelt opsving i begyndelsen af 1890'erne. Det viser, hvordan kvindernes rolle i emigrationen skifter fra hustru til enlig.

Vender man sig til de enkelte socialgrupper, ses det, at husmandsudvandringen – på trods af revideringen af de 175 »landmænd« – har sit højdepunkt i de første 4 år samtidig med, at de fleste børn og et forholdsvis stort antal kvinder udvandrer. Der er med andre ord tale om landbofamilieudvandring, som i høj grad minder om den svenske husmandsudvandring, hvis højdepunkt også ligger i disse år⁷⁸. Husmandstanden udgør siden en ganske lille gruppe med enkelte opsving i 1880'erne.

Tyendestanden udgjorde et sted mellem 20 og 25% af udvandrerne. Det er en smule lavere end landet som helhed; men de er alligevel klart den dominerende udvandrergruppe i amtet indtil 1891⁷⁹. Der er dog i denne forbindelse ikke skelnet mellem by- og landtyendet. Det vil bero på tilfældigheder at skille dem efter hjemstedsopgivelserne, der i realiteten ikke siger noget om erhvervets karakter.

Der er en helt utrolig overensstemmelse mellem håndværkerkurvens forløb for Frederiksborg amt og Kr. Hvidts kurve for den samlede håndværkeremigration fra Danmark⁸⁰. Deres andel i amtets udvandring på 19% er lidt højere end landsgennemsnittet; det hænger rimeligvis sammen med amtets erhvervsstruktur, samt at der her er tale om håndværkerstanden, altså også håndværkernes hustruer. Efter en ret stor udvandring i periodens begyndelse, bl.a. som deltagere i familieudvandringen, falder deres andel i midten af 1870'erne for fra 1879 og frem til 1891 med 263 udvandrere at udgøre 56% af standens emigration. Håndværkerudvandringen er frem for alt en gruppeudvandring, højst 16 personer rejste ud på egen hånd.

Industriarbejder-udvandringen var ikke af større betydning i Frederiksborg amt; dens højdepunkt ligger mellem 1887 og 1893. Det antyder, at amtets ret store industrier har kunnet holde på deres arbejdsstyrke.

Endelig udgør udvandringen af enlige kvinder, tyende undtaget, først i periodens sidste del fra 1889 en betydelig faktor – en så betydelig faktor at den samlede kvindeudvandring fra 1895 og frem væsentlig udgøres af

enlige kvinder. De deltog dog som oftest i gruppeudvandringen, og heri ligger vel mange »skjulte« ægteskaber.

I en vurdering af helhedsbillede af udvandringens sociale sammensætning fra Frederiksborg amt synes det rimeligt at tale om en »gammel« udvandring før faldet i midten af 70'erne og en »ny« bølge fra 1880 og frem. Med træk pegende bagud mod pionerudvandringens sammensætning repræsenterer den »gamle« udvandring slutfasen i denne udvikling. Dens karakteristika er husmandsfamilierne med de mange børn, endvidere det store antal tyende, der gør, at landbrugssektoren præger billedet. I løbet af 1870'erne foregår et skifte: det bliver nu gruppeudvandringen inden for de uselvstændige erhverv, der dominerer. Op mod 80% består efter 1880 af håndværkere, tyende og et stadig stigende antal kvinder, mens børnenes og husmændenes andel er tydeligt faldende.

Denne tendens kan uddybes nærmere. Ved historikerkongressen i København 1971 opstillede Sune Åkerman en model over emigrationsudviklingen på basis af de empiriske dataer⁸¹. Han regnede her med 6 emigrationsfaser, som han dog senere har begrænset til en 4-faset model⁸². Det er ikke her pladsen at komme ind på den omfattende teoridannelse bag modellen, men i stedet at afprøve den på emigrationsudviklingen i Frederiksborg amt. I den første fase, »introduktionsfasen«, var de typiske emigranter de få bedreuddannede, ofte fra bymiljøer, der havde en mere udadvendt kontakt, dvs. købmænd, intellektuelle, militærpersoner, søfolk og mere mobile håndværkergrupper. Vi må antage, at det er den udvikling, der ligger forud for den her undersøgte. Næste fase, »vækstfasen«, førte over i stigende udvandring, rekrutteret hovedsageligt fra landmiljøerne og bestående af familie- og gruppeudvandring blandt de pressede i socialstrukturen, men ikke de allerringest stillede, ofte veltilrettelagt emigration af en lederpersonlighed. Med henblik på føromtalt 2-deling af beslutningsprocessen (jvf. side 114) må det her fremhæves, at det er den første type, den ikke-påtvungede emigration, der her er karakteristisk, måske som et resultat af et »pull« fra fase 1. Tredje fase er så toppen af udvandringsskurven. Det er stadig familierne, der præger udvandringen, med en jævn kønsfordeling. Hovedparten af emigranterne er nu rekrutteret fra de laveste sociale grupper, den store mængde af uselvstændige. Endelig fase 4, »nedgangsfasen«, som er karakteristisk ved det begyndende fald i udvandringen: arbejdsvandring, udpræget bestående af enlige udvandrere fra lavtlønsgrupperne i byerne, og endelig en stadig stigende kvindeudvandring.

At Frederiksborg amt falder godt ind i denne model turde være åbenlyst.

Vi kan således opstille 3 faser i udvandringen herfra. Fase 1: 1870'erne. Familie- og gruppeudvandring, kvinder som oftest i følgeskab med mænd, mange børn (familien), væsentlig rural udvandring, men også en vis håndværkerudvandring, ialt 884 emigranter mellem 1869-79 = 35%. Fase 2: 1880'erne. Højdepunktet i udvandringen fra amtet. Åkermans familieudvandring i hans fase 3 er her afløst af gruppeudvandring blandt uetablerede håndværkere og landbrugsmedhjælpere, herunder kvindeligt tyende, et stærkere push på de laveste socialgrupper, ialt 979 emigranter mellem 1880-90 = 38%. Fase 3: 1890'erne. Enkeltudvandring bestående af flere forskellige socialgrupper, foruden håndværkere nu også mange industriarbejdere og enlige kvinder, væsentligst fra bymiljøerne, eftervirkningerne af masseudvandringen, push-pull påvirkning, ialt 682 emigranter mellem 1891-99 = 26%.

Dette er naturligvis en meget skematisk opstilling; men det generelle billede er, at udvandringen fra amtet socialt set er repræsentativ for det øvrige land. 81% af udvandringen fra amtet udgjordes af de 4 lavest stillede sociale klasser, nemlig husmands-, tyende-, håndværker- og arbejderstanden, medens 10% udgjordes af ikke nærmere socialt definerbare kvinder fra bymiljøerne, og 4,7% rekrutteredes fra de selvstændige erhverv. De sidste 5% bestod af de landbrugsbeslægtede mere eller mindre selvstændige erhverv, f.eks. forpagtere, møllere og mejerister. Det er altså rimeligt at fastslå, at hovedparten af amtets udvandring, ligesom den samlede danske udvandring, var en social bestemt vandring afhængig af klassetilhørsforholdet.

Vandringsmønsteret 1880-1890

Et meget diskuteret spørgsmål inden for udvandringsforskningen er sammenhængen mellem intern og ekstern vandring⁸³. Det er endnu umuligt, når det gælder større populationer, at arbejde ud fra det primære kildemateriale: de for hvert 10-år tilbagevendende folketællinger. De indeholder et sådan væld af befolkningsmæssige oplysninger, at historikeren først kan udnytte dem i større målestok den dag, de foreligger på magnetbånd⁸⁴. I stedet må man ty til den mere utilfredsstillende løsning at benytte de statistiske oversigter, der blev udfærdiget på grundlag af folketællingerne. På basis af nettovandringstallene⁸⁵ kan der kastes lys over spørgsmålet, om Frederiksborg amts lave emigration eventuelt hænger sammen med byer-

Tabel 2: A: Vandringer i Svendborg amts landdistrikter 1880-1890

Herred.	Tilvækst (flere fødte)	Befolk- nings- ovr.	Netto- vandring	Udv.	Indre vandring	Udvan- dring i % af netto- vandring	Nettovand- ring i % af befolk- ning 1890
! Vindinge:	+ 1.330	÷ 48	÷ 1.378	298	÷ 1.080	21,6%	9,9%
Gudme:	+ 1.213	+ 536	÷ 677	477	÷ 200	70,5%	5,1%
! Sunds:	+ 2.450	÷ 843	÷ 1.607	374	÷ 1.233	23,3%	8,2%
Tåsinge:	+ 418	÷ 185	÷ 603	203	÷ 400	33,7%	13,9%
! Salling:	+ 1.978	÷ 178	÷ 2.156	471	÷ 1.685	21,8%	9,0%
! Ærø:	+ 1.456	+ 370	÷ 886	193	÷ 693	21,8%	8,3%
! Langeland N.	+ 817	+ 82	÷ 735	475	÷ 260	64,6%	9,8%
Langel. Sønder H.	+ 963	÷ 957	÷ 1.920	978	÷ 942	50,9%	23,5%

B: Vandringer i Frederiksborg amts landdistrikter 1880-1890

! I Lynge-K.	+ 1.907	+ 455	÷ 1.452	190	÷ 1.262	13,1%	7,1%
II Holbo	+ 1.436	÷ 733	÷ 2.169	117	÷ 1.052	5,4%	16,0%
! III Strø	+ 1.314	+ 8	÷ 1.306	63	÷ 1.243	4,8%	12,6%
IV Horns	+ 986	÷ 578	÷ 1.564	207	÷ 1.357	13,2%	18,0%
! V Lynge-Fr.	+ 937	÷ 610	÷ 1.547	66	÷ 1.481	4,3%	16,5%
VI Ølstykke	+ 468	÷ 297	÷ 765	39	÷ 726	5,1%	13,5%

! = herred med købstad (tallene dækker kun landdistrikterne)

Kilde: Se note 87.

nes tiltrækningskraft, eller om amtet generelt havde en mere statisk struktur. Det vil i denne forbindelse være relevant at drage en sammenligning mellem Frederiksborg amt og et amt med stor udvandring. Den mulighed er tilstede gennem Kr. Hvidts undersøgelse af vandringerne i Svendborg amt 1880-90⁸⁶. Tabel 2 og 3 illustrerer med baggrund i befolkningsudviklingen 1880-90 forholdet mellem intern- og ekstern vandring i de 2 amters landdistrikter og købstæder⁸⁷.

Tabel 2 A og B (vandringerne i landdistrikterne) er langt fra entydige; men visse tendenser kan dog blotlægges. Det fremgår, at udvandringen i Svendborg amt i forhold til nettovandringen var størst i de 3 herreder uden købstad samt fra Langelands Nørre herred (Rudkøbing). Amtet havde dog – Tåsinge og Sønder herred undtaget – ikke nogen stor vandrende befolkning (under 10% af befolkningen 1890), til gengæld emigrerede op mod 50% af de vandrende. Vender man sig mod Frederiksborg amt, ser vi et noget andet billede. Udvandringen i forhold til nettovandringen er også her generelt størst i herrederne uden købstad (Lynge Kronborg herred

Tabel 3: A: Vandringer i Svendborg amts købstæder 1880-1890

	Tilvækst	Befolknings- overskud	Netto- vandring	Ud- vandring	Indre vandring
Nyborg:	+ 834	+ 647	÷ 187	114	÷ 73
Svendborg:	+ 1.067	+ 1.571	+ 504	478	+ 982
Fåborg:	+ 441	+ 201	÷ 240	140	÷ 100
Rudkøbing:	+ 578	+ 305	÷ 273	290	+ 17
Ærøskøbing:	+ 121	÷ 78	÷ 199	54	÷ 145
Marstal:	+ 397	+ 283	÷ 114	72	÷ 42

B: Vandringer i Frederiksborg amts købstæder 1880-1890

Helsingør:	+ 1.068	+ 2.098	+ 1.030	141	+ 1.171
Hillerød:	+ 285	+ 672	+ 387	61	+ 448
Fr.sund:	+ 102	+ 322	+ 220	54	+ 274
Fr.værk:	+ 88	+ 219	+ 13	26	+ 157

Kilde: Se note 87.

undtaget). Derimod var den interne vandring generelt betydelig højere end Svendborg amts, og det er værd at bemærke, at den højeste nettovandring på henholdsvis 16% og 18% i Holbo og Horns herreder falder sammen med de store udvandringsområder, medens de 2 købstadsherreder Strø og Lyngø Kronborg havde den laveste nettovandring. Konklusionen bliver altså, at amtets befolkning ikke generelt havde en lav mobilitet, tværtimod begav op imod $\frac{1}{3}$ af befolkningen sig på vandring, medens Sydfyn sjældent nåede op på 10%. Modsat Svendborg blev hovedparten af Frederiksborgvandlerne inden for landets grænser. Havde de 2 herreder med den højeste udvandring (Holbo og specielt Horns herred) ikke også haft den højeste nettovandring, ville det have været rimeligt at fastslå Brinley Thomas' teori om, at høj udvandring medfører lav intern vandring og omvendt (jvf. Svendborg amt)⁸⁸. Her må vi i stedet konstatere, at det ikke er så enkelt at sondre mellem den interne og eksterne vandring⁸⁹. Retningen og omfanget er tilsyneladende bestemt af mere komplicerede faktorer.

Tabel 3 A og B belyser en væsentlig faktor, der med den markante forskel på tallene fra Frederiksborg amts og Svendborg amts købstæder peger på en af årsagerne til Frederiksborg amts lave udvandring. Hvor de fynske købstæder i befolkningsmæssig henseende, Svendborg undtaget, har været totalt stagnerende med større afvandring end tilvandring, viser tabellen for Frederiksborg klart, at de ekspanderende industribyer i Nordsjælland har suget en stor befolkningsstrøm til sig.

Sammenfattende kan konstateres, at Frederiksborg amts befolkning havde en høj mobilitet, men at amtets byer modsat Svendborg amts havde kapacitet til at opsluge en stor del af landdistrikternes befolkningsoverskud. At købstadsherrederne generelt havde den laveste vandring gør det aktuelt at fremhæve, at funktionen af arbejdsdelingen mellem by og omliggende land kunne holde på landsognets fødevareproducerende befolkning, der kunne profitere af byens ekspansion. Endelig viser sammenfaldet mellem høj ekstern og intern vandring hen mod Hans Norman og Sune Åkermans påvisning af, at vandringstraditionen fra tidligt i århundredet tilsyneladende ofte har været bestemmende for den senere vandrings retning og omfang⁹⁰. Man kan således også se Danmarks generelt lave udvandring som et resultat af landets tidlige store interne vandring, især hvad angår de sjællandske amters kraftige interne mobilitet⁹¹. Nu skal man naturligvis være varsom med at konkludere for meget på basis af nettovandringstallene, der jo ikke kan sige noget om den specifikke flytningsstruktur – hvem det var, der vandrede, og hvordan den enkelte vandrede. Konklusionen skal derfor opfattes som en antydning af tendenserne og et forsøg på forklaring ud fra dem. Men under alle omstændigheder bør det understreges, at de følgende forklaringsvariabler angående emigrationsårsagerne stort set også kan dække den interne vandring mod købstadens tillokkelser.

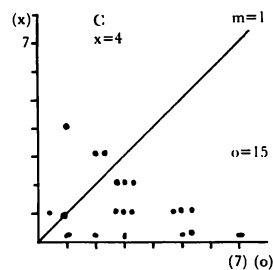
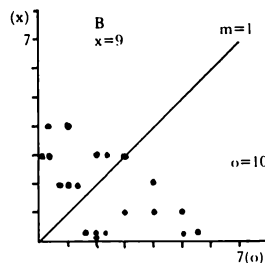
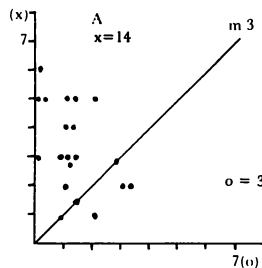
Udvandringens socio-økonomiske årsager

Af de mange generelle årsagsforklaringer nævnes befolkningstilvæksten i Europa i det 19. årh. ofte i første række⁹². Her havde Danmark næst efter Rusland den højeste tilvækst, nemlig 164% fra en befolkning år 1800 på 929.000 til år 1900 2.450.000⁹³. Landet havde imidlertid ikke en udvandring, der svarede til denne tilvækst, og det hævdes almindeligvis, at det skyldtes vor relativt høje urbaniserings- og industrialiseringsgrad i det 19. årh.⁹⁴. Danmark var med andre ord i stand til at beskæftige overskudsbefolkningen; men hvad der er årsag og virkning, har historikerne i høj grad formået at gøre uklart.

Her skal forsøges at opstille en række mere specifikke årsagsforklaringer, der tilsammen eller alene må anses for at udgøre variabler i den omgivne socio-økonomiske og geografiske struktur, der kunne betinge en større eller mindre afvandring. Det vil sige, at der med basis i udvandringssprednin-

Tabel 4: Variabler, der kan have øvet indflydelse på udvandringen fra Frederiksborg amt

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A. 1. Skibby	IV	9,00		x	x	x	x	x	x
2. Kyndby	IV	7,91		x	x	x	o		
3. Krogstrup	IV	7,66	o	x	o	x			o
4. Orå	IV	7,36			o	o	o	x	x
5. Hørsholm	I	6,92	x	x	x	o	x	x	
6. Selsø	IV	6,31	x	x	o	o	x	x	x
7. Dråby	IV	5,78	x	x	x		x	x	x
8. Tibirke	II	5,48	x	x	x	o	x		x
9. Skuldelev	IV	5,26	o	x	x		x		
10. Ferslev	IV	5,20		x	x	x	x	x	x
11. Valby	II	3,59	x	o	x	--		x	
12. Lillerød	VI	3,27		o		--	x		x
13. Gerlev	IV	3,11			x			o	
14. Vejby	II	2,67	o					x	
15. Slangstrup	VI	2,67		x	x	--	x	o	
16. Mårum	II	2,48	x		x	--			x
17. Græsted	II	2,41		o	x	x	x	x	
18. Gilleleje	II	2,40		x	x	o	x	x	
19. Uvelse	VI	2,30		x	o	--			o
20. Grønholt	I	2,21	x	o	x	--	x	o	o
B. 21. Helsingø	II	2,11	o			--	x		x
22. Karlebo	I	2,10		x			x	x	x
23. Asminderød	I	1,96	x		o	o	x		x
24. Veksø	V	1,88		x	x	--		x	
25. Ll. Lyngby	III	1,81	x	o		--			x
26. Søborg	II	1,77			x	x	o	x	x
27. Melby	III	1,76	x	o	x	o		o	o
28. Nødebo	II	1,75	x	o	x	--	o	o	x
29. Jørlunde	VI	1,69	o	x	o	--	o	o	o
30. Oppe Sundby	VI	1,64	o		o		o	o	o
31. Skævinge	III	1,59	o		x	--			x
32. Slagslunde	V	1,57	x	o	o	--	o		o
33. Annisse	II	1,55	o	x	o	--	o		o
34. Birkerød	I	1,43	x	o	o	--	x	x	o
35. Alsønderup	III	1,43		o		--	o		
36. Lyngø	VI	1,41	o			--			o
37. Esbønderup	II	1,40	x				x		x
38. Stenløse	V	1,34		o	o	--			
39. Farum	V	1,29	o			--			o
40. Ølstykke	V	1,25	o	o	o	--	o		o
C. 41. Ganløse	V	1,21	x	o	x	--		x	x
42. Græse	VI	1,14	o	o			x	o	o
43. Blistrup	II	1,13						x	
44. Vellerup	IV	1,11	o	o				x	o
49. Ramløse	II	1,08		o		--	o		o
46. Bløvsrød	I	1,08	x	x	o	--	x		o
47. Tikøb	I	1,04		x	o	o		o	
48. Gørløse	VI	0,92	o	x	o	--	o		x
49. Nr. Herlev	VI	0,89	x			--	o	o	o
50. Torup	III	0,87	x	o	o	o	o	o	o
51. Vinderød	III	0,80	x	o	o		x	o	
52. Uggeleøse	VI	0,78				--			o
53. Tjæreby	III	0,69	o	x		--	o	o	x
54. Ude Sundby	VI	0,67	o	o	o	o	o	o	o
55. Siggerslevvester	VI	0,51	o		o	x	o	o	o
56. Snøstrup	V	0,42	o	o				o	o
57. Fr.borg Slots-s.	II	0,32	x	x		--	x	o	o
58. Strø	III	0,30	o	o	o	--	o	o	
59. Ølsted	III	0,00	o					o	
60. Kregme	III	0,00					x	o	



gen fra Frederiksborg amts landdistrikter søges efter årsagerne til emigrationen og den store forskel på sognenes udvandringsintensitet. Det skal understreges, at det er tænkt som en art basisundersøgelse for en mikroanalyse, hvor de forskellige bortstødningsfaktorer kan afprøves i forhold til udvandringens sociale sammensætning og fluktuationer i det enkelte sogn. Dette er forsøgt i tabel 4.

Der kan rejses adskillige indvendinger mod at uddrage generelle konklusioner af tabel 4. De kildekritiske problemer, der tidligere er nævnt, har naturligvis også relevans her. Derudover må peges på, at beregningsgrundlaget for variablerne er forskellige »undersøgelsesår« omkring 1890. Det er beklageligt, at tabellen ikke kan vise samfundsudviklingen fra 1870'erne og frem. Det er dog ikke muligt med en metode som denne. Formålet er at fremdrage specielle og generelle træk i de enkelte sognes socio-økonomiske struktur; med Birgitta Odéns ord er hensigten ikke at fastslå »den avgörande orsaken till utvandringen« eller »orsaken till varför emigration över huvud taget kom till stand ...«; men »på makroplanet ... fästställa vilka faktorer som haft störst inflytande på emigrationens marginella ändringar. Översatt till mikroplanet betyder det, att man söker fastställa, vilka faktorer som främst påverkade valet ... för emigration«, og det kan tilføjes, hvilke faktorer der modvirkede emigration⁹⁵.

I tabel 4 er 7 socio-økonomiske hypoteser opstillet. Tabellen er opbygget efter rangkorrelationsmetoden, der betyder, at den registrerer den $\frac{1}{3}$ af sognene, hvor der efter respektive hypotese skulle være størst tilbøjelighed til at udvandre (= x), og den $\frac{1}{3}$ hvor der skulle være mindst ansporing til emigration (= 0)⁹⁶.

Kolonne 1 viser Frederiksborg amts 60 sogne pr. 1890 opstillet efter udvandringsintensiteten i procent af folketallet 1890⁹⁷. Romertal I-VI svarer til herredernes numre angivet på amtskortet side 111. *Kolonne 2* angiver udvandringen i procent af folketallet 1890⁹⁸. De følgende kolonner dækker de forskellige afprøvede hypoteser:

Kolonne 3: Besået areal i forhold til det samlede areal. Hypotese: Der er en negativ korrelation mellem størrelsen af udvandringen og respektive sogns udnyttelse af jordarealet. (x): lav arealudnyttelse fra 16% (Tibirke) til 40% (Grønholt). (0): stor arealudnyttelse fra 51% (Ølstykke) til 57% (Oppe Sundby)⁹⁹.

Kolonne 4: Gårdstruktur. Hypotese: Der er en positiv korrelation mellem ejendommenes størrelse og respektive sogns udvandring, dvs. at centralisering af jordbesiddelsen skulle medføre større udvandring. (x): store gårde

(12 tdr. hartkorn og derover) i besiddelse af fra 20% af jorden (Tjæreby) til 55% (Hørsholm). (0): ingen gårde med over 4% af jorden¹⁰⁰.

Kolonne 5: Moderniseringsgrad. Hypotese: Der er en negativ korrelation mellem animalsk landbrug og respektive sogns udvandring, dvs. større dyrisk produktion = mindre udvandring. (x): lav moderniseringsgrad fra gennemsnitlig 5 stk. kreaturer pr. gård (Nødebo) til gennemsnitlig 10 stk. (flere sogne). (0): større moderniseringsgrad fra gennemsnitlig 15 stk. pr. gård (Gørløse) til 35 stk. (Tikøb)¹⁰¹.

Kolonne 6: Fiskeristruktur. Hypotese: Jo større andel af befolkningen, der kan finde beskæftigelse ved bierhverv, jo mindre udvandring. (x): få fiskeribeskæftigede fra 0 til 1% af befolkningen. (0): stor fiskeribeskæftigelse fra 6% af befolkningen (Hørsholm) til 41% (Gilleleje). (– –): sogne der ikke er medtaget i undersøgelsen, da man ikke her kan regne med fiskeri som alternativ beskæftigelse¹⁰².

Kolonne 7: Industrialiseringsgrad. Hypotese: Der er en positiv korrelation mellem graden af industrialisering og respektive sogns udvandring. (x): stor industribeskæftigelse fra 25% af befolkningen (Tibirke) til 39% (Hørsholm). (0): lav industribeskæftigelse fra 8% af befolkningen (Ude Sundby) til 15% (Søborg)¹⁰³.

Kolonne 8: Geografisk struktur (urbant influensfelt). Hypotese: Der er en positiv sammenhæng mellem sognets afstand fra de urbane centre og størrelsen af udvandringen. (x): sogne hvor mere end halvdelen af arealet ligger 10 km fra købstadscentrum (15 sogne). (0): sogne hvor mere end halvdelen af arealet ligger inden for 5 km fra købstadscentrum (20 sogne)¹⁰⁴.

Kolonne 9: Social struktur. Hypotese: Der er en negativ korrelation mellem sognets sociale sammensætning og udvandringens omfang, dvs. »skæv« social struktur = større udvandring. (x): fra 4% af befolkningen under fattigvæsenet og offentlig forsorg (Tjæreby) til 16% (Dråby). (0): fra 0,5% af befolkningen under forsorg (Vellerup) til 1,5% (flere sogne)¹⁰⁵.

Den første forklaringsvariabel, der er undersøgt, er udnyttelsen af jorden (kol. 3). Det er en noget usikker måleenhed, da den jo ikke siger noget om jordens kvalitet og altså heller ikke registrerer udbyttet. På den anden side er det klart, at sogne med decideret dårlig jord, som f.eks. Dråby, Tibirke, Melby og Torup, også vil have et ringe dyrket areal.

Hans Norman har med tilsvarende udgangspunkt og metode undersøgt det dyrkede areals størrelse i Örebro lens sogne; hans resultat viser klart en større tilbøjelighed til at udvandre, hvor jorden er mindst udnyttet og

altså med Normans antagelse er dårligst. Han formår dog ikke at begrunde, hvorfor det forholder sig således uden at kombinere forklaringen med flere variabler¹⁰⁶. Billedet for Frederiksborg amt er langt fra så klart som i det af Norman undersøgte tilfælde. Det vil derfor heller ikke være rimeligt at gisne om, hvor væsentlig en bortstødningsfaktor dårlige vilkår for jordforbruget er, hvis vi ikke kender til alternativerne. Kr. Hvidt har i sin disputats hævdet, at størrelsen af jordudbyttet positivt korrelerede med udvandringsintensiteten, således at f.eks. Langeland og Lolland-Falster, der i 1880 havde det største udbytte pr. tønde land, også havde en meget høj udvandring¹⁰⁷. Lignende resultat kan overføres til Frederiksborg amt, hvor Horns herred (med den store udvandring) i kraft af den meget frugtbare centrale del af halvøen ved hartkornsansættelsen 1895 blev sat til 1 td. hartkorn pr. 10½ tdr. land, mens der i Strø herred (med den ekstrem lave emigration) pr. td. hartkorn i gennemsnit gik 13¼ tdr. land¹⁰⁸.

Dette paradoksale forhold gør det derfor relevant at søge efter andre landbrugsøkonomiske forklaringsfaktorer, f.eks. om jordens beskaffenhed afspejler sig i gårdstrukturen, således at de største og rigeste gårde var koncentreret der, hvor jorden var bedst (kol. 4), og om jordens ringe frugtbarhed har betydet, at produktionen her blev omlagt fra vegetabilsk til animalsk produktion, da tiden blev gunstig over for kødproducenterne (kol. 5). Kr. Hvidt har i konsekvens af teorien om udvandringens sammenhæng med jordens værdi konkluderet, at den store udvandring fra de frugtbare områder dels og væsentligst skyldtes gårdstrukturen: de største godser var koncentreret der, hvor jorden var bedst og derfor dyrest, således at muligheden for at blive selvstændig med eget husmandbrug dér var ringest, dels (og mindre relevant i denne sammenhæng) skyldtes løntrykket på landbrugsmedhjælperne i de egne, hvor importeret og kvindeligt arbejdskraft udgjorde en stor del af godsernes arbejdsstyrke (roedyrknin-gen)¹⁰⁹.

At centralisering af jordbesiddelsen har medført en større udvandring fra Frederiksborg amts sogne, synes kol. 4 at vise, især for Horns herreds vedkommende. Her har den værdifulde jord sandsynligvis været en af faktorerne bag den store godskoncentration. Således besad (i 1895) 3 gårde på over 12 tdr. hartkorn 52% af jorden i Dråby sogn (med Jægerspris slot som den største jordbesidder). I Krogstrup besad 4 gårde 54% af jorden (Svanholm med den største jordbesiddelse). En gård i Kyndby besad 28% af jorden, medens i Selsø sogn 2 gårde delte 30% af jorden¹¹⁰. Også for Hørsholm sognets store og vanskeligt forklarlige udvandring i forhold til sognets geografiske placering (jvf. kortet side 111) synes gårdstrukturen at

være medvirkende årsag til afvandringen. Her delte 4 gårde 55% af jorden mellem sig (Rungstedlund, Kokkedal, Smidstrupgård og Sophienberg)¹¹¹.

Erik Helmer Pedersen har med rette påpeget det usikre i at drage vidtgående konklusioner på baggrund af gårdstrukturen og jordens beskaffenhed, der jo reelt ikke siger noget om vilkårene for den enkelte implicerede i produktionen¹¹². Det er her spørgsmålet om mikroundersøgelsens fortrin for makroanalysen. På basis af Helmer Pedersens artikel skal en sidste landbrugsøkonomisk forklaringsvariabel undersøges, nemlig omlægningen fra vegetabilsk produktion (mindre arbejdsstyrke) til animalsk (større arbejdsstyrke)¹¹³. Helmer Pedersen har i konsekvens af sin kritik af Kr. Hvidts førnævnte forklaring på landbrugsudvandringens årsager opstillet en landbrugsmæssig udviklingslinje som korrelation til udvandringen – en hypotese der svarer til kolonne 5: Udvandringskurvens forløb svarer nøje til moderniseringsgraden inden for landbruget, som igen er et led i den almindelige teknisk/industrielle udvikling og samfundets generelle modernisering. Denne fase, ca. 1860-90, er kendetegnet af stor udvandring forårsaget af nedbrydelsen af »tilværelsesmønstrene i landdistrikterne« og skabelsen af det mobile miljø (som jo også kendetegner industrien). De alternative landbrugsmæssige beskæftigelsesmuligheder – og i mange sogne manglen på samme – lå i hård konkurrence med erhvervene »hinsides landsbyens grænser«¹¹⁴. I kol. 5 ses en klar forskydning i retning af stor udvandring fra de mindst moderniserede sogne. Det er måske ikke så underligt, at Horns herred her igen får en afgørende indflydelse på billedet. I denne delvis isolerede landsdel, hvor man sad på den mest givtige jord, var der givetvis mindst tilskyndelse til at omlægge produktionen efter tidens tekniske krav. I Holbo herred synes omlægningen heller ikke at være slået igennem. Alle de største udvandringssogne i dette herred har således et meget lille gennemsnitlig husdyrhold pr. gård. Ingen af sognene i dette herred hørte til i »omlægningsgruppen« (0). Modsat hører 12 af de 13 sogne i Lyng-Frederiksborg herred til enten de »omlagte« sogne (7) eller den uregistrerede middelgruppe (6), medens kun Slingerup med en for herredet høj udvandring hører hjemme i »x«-gruppen. Der kan således peges på en klar forbindelse mellem det mandskabskrævende husdyrbrug og lav udvandring, medens omvendt den mindre arbejdskraftforbrugende vegetabiliske produktion var centreret i områder med høj udvandring.

Læser man tabellen vandret fremstår der ikke noget entydigt billede: Kombination af opgivelserne med moderniseringsgraden (kol. 5) som konstant viser, at den mest forekommende sammensætning for de 20 sogne

med det største kreaturhold (moderniseret brug) er centraliseret gårdstruktur og stor jordudnyttelse. De 20 mindst moderniserede sogne var også præget af store gårde, men havde til gengæld en ringe udnyttelse af jorden. Dvs. at den største udvandring kom fra de egne, hvor landbrugsproduktionen generelt var lavest; derimod betød gårdstrukturen tilsyneladende ikke ret meget i udvandringssammenhæng. Dette sidste indtryk forstærkes yderligere, når man kombinerer centraliseret gårdstruktur (kol. 4) med jordudnyttelsen (kol. 3). Her er den mest gennemgående kombination »x« i kol. 4 og »blank« i kol. 3 (8 sogne), medens de øvrige 12 sogne med store gårde fordeles lige på høj og lav jordudnyttelse. Der er altså ingen åbenlys forbindelse mellem besiddelsesforhold, produktionsomfang og udvandring. Kombinerer man slutteligt med udgangspunkt i »lav jordudnyttelse« (kol. 3) bliver resultatet – ikke overraskende – en sammenstilling med små gårde og umoderne brug. En ringe vegetabilsk produktion og umoderne landbrug udgør altså væsentlige bortstødningselementer; medens gårdstrukturen kun isoleret synes at tyde på en større udvandring fra de centraliserede områder.

Da Frederiksborg amt traditionelt har haft et betydeligt fiskeri, forekommer det relevant at undersøge, om fiskerimulighederne i sognene ved vandet har betydet mindre udvandring. Kol. 6 viser – på trods af en svag forskydning i retning af lav fiskeribeskæftigelse (x) = større udvandring – at det vil være urimeligt at tale om bierhvervsmuligheder som alternativ til udvandring. Man kan jo også vende kol. 6's hypotese om og med lige så stor ret hævde, at bierhverv er basis for et mobilt miljø, især kunne sæson- og konjunkturbestemt fiskeri tænkes at medføre en svingende udvandring af en vis størrelse.

Hermed er vi ovre i kol. 7, hvor industrialiseringsgraden er udnyttet som forklaringsvariabel. Bedømmelseskriteriet er industribeskæftigelsen pr. sogn (ikke antallet af industrivirksomheder) – således skylder f.eks. Kregme og Vinderød deres »x« til Frederiksværk (krudtværket og maskinfabrikkerne). Hypotesen om følgeskabet mellem industrialisering og udvandring hænger sammen med den almindelige antagelse inden for emigrationsforskningen, at der er en tydelig forbindelse mellem den urbaniserede udvandring og industrierhvervenes mere mobile karakter¹¹⁵. Det er tidligere konstateret, at Frederiksborg amt ligesom Danmark generelt procentvis afgav flest byudvandrere (jvf. fig. 2 og 3). Samtidig viste undersøgelsen af vandringsmønsteret, hvordan de 4 købstæder havde en stor tilvandring i forhold til afvandringen (tabel 3). Kol. 7 viser en klar tendens mod en større udvandring fra de mest industri- og håndværkpræ-

gede sogne. Der er derfor grund til at sætte dette i forbindelse med påvisningen i fig. 3 af, at udvandringen fra amtet for en stor del var bestående af de urbane socialgrupper, og at det også fremgik, at størsteparten heraf var håndværkere. Det tyder på, at det var denne del af sognenes industribefolkning, der blev presset i den stadige konkurrence med amtets ekspanderende industrier, hvor tilvandringen har betydet en yderligere skærpelse af industricentraliseringen. Kombinerer man industrigraden med jordudnyttelsen (kol. 3), viser det sig, at den mest forekommende kombination er høj industribeskæftigelse – lav jordudnyttelse, hvilket har svækket sognets alternative tilbud¹¹⁶.

Disse betragtninger har relation til teorien om det urbane influensfelt, der for Frederiksborg amt synes at have særlig aktualitet (jvf. kortet side 111). De 4 købstæders omgivelser er tydeligvis lavudvandringsområder (Frederiksunds forhold til Horns herred er af mere speciel karakter; ganske vist betød åbningen af Kronprins Frederiks Bro (1868), at herredet blev mindre afsondret i forhold til amtet, men der skulle dog indtil 1888 betales bropenge ved overgang)¹¹⁷. Tesen om det urbane influensfelt blev oprindeligt fremsat af den svenske geograf Eric de Geer, der undersøgte udvandringen omkring Göteborg. Han fastslog her, at »Emigrationsintensiteten är omvänt proportionell till något eller några centres attraktionskraft«¹¹⁸. Denne tese, der hverken udmærker sig ved klarhed eller entydighed, består både af sociale og økonomiske forklaringsfaktorer: Udfra den betragtning, at de indre og ydre vandringer i 1800-tallet var beslægtede fænomener, hævdede han, at byerne generelt (og Göteborg i særdeleshed) havde en vis ikke nærmere angivet social tiltrækningskraft på de omliggende sognes befolkning. Det skulle betyde, at et oprud fra et nær ved byen beliggende sogn snarere ville føre til indvandring i købstaden end til udvandring, medens forskellen på at flytte til den »fjerne« købstad eller at udvandre til det »lovene land« ikke var stor i den afsides landsby. Samtidig skulle styrken i købstadens tiltrækningskraft være afhængig af dens økonomiske formåen, dvs. industriens ekspansionsevne.

Kr. Hvidt har i sit afsnit om udvandring og indre vandringer undersøgt denne teori for 2 danske amter (Hjørring og Svendborg), men når ikke til noget entydigt resultat¹¹⁹. Udfra en sammenligning med det svenske udvandringsmønster fremhæver han dog som den væsentlige årsag til forskellen på omfanget af den svenske og danske udvandring, at den lave danske udvandring skyldes, »at de danske byer lå tættere«. Dvs. at den sociale forklaringsfaktor, den »fjerne« købstad, ikke var aktuel for Danmark; men hvor langt skulle en by da være væk, før den var ligeså fjern i



Den Militære Klædefabrik ved Usserød å, bygningerne er opført mellem 1790 og 1887. Ved Øresundskystens åløb opstod i 1800-tallet adskillige industrielle miljøer, der beskæftigede den lokale befolkningsreserve, men samtidig forstyrrede de århundrede gamle tilværelsesmønstre.

horisonten som Amerika? Økonomisk skulle de danske byer også være »bedre i stand til at opsuge afvandringen fra landbruget«¹²⁰; men hvor god skulle denne økonomi være, før folk blev i byen?

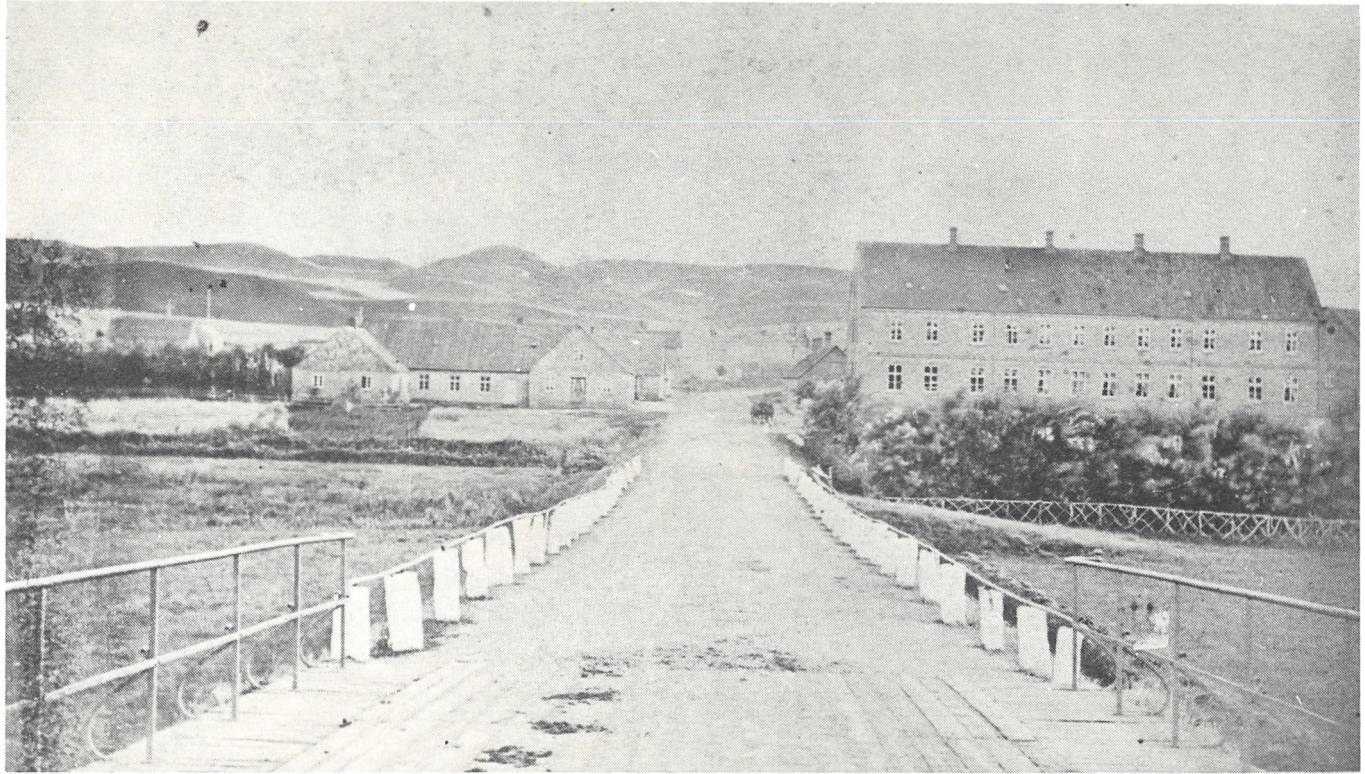
Et punkt er især problematisk ved tesen og den deraf afledte konklusion om størrelsen af den danske udvandring: hvorfor var byernes udvandringsprocent større end landets, når det netop hævdes, at byernes industri kunne optage overskudsbefolkningen? Er tesens præmisser rigtige, når vi ved, at det 19. århundredes industri ikke ensidigt var koncentreret i byerne, men tværtimod ofte lå i de landlige omgivelser, dér hvor befolknings- og især vandressourcerne var til stede (jvf. tekstilindustrien i Brede, Hørsholm og Skibby)? Den lave udvandring omkring byerne sat i forhold til deres høje udvandring viser nærmere noget om arbejdsdelingen mellem land og by og det industrielle gennembruds evne (eller mangel på samme) til at opsuge befolkningsoverskuddet. Fred Nilssons påvisning af byudvandringens rurale baggrund er – på trods af den rejste kritik mod hans resultaters generelle udsagnskraft – aktuel i denne forbindelse¹²¹. Han fremhævede på basis af sin punktundersøgelse over dele af den Stockholmske udvandring, at ca. $\frac{3}{4}$ af udvandrerne i de undersøgte år ikke var født i byen, og at en væsentlig del af disse – udfra nogle af Nilsson opstillede kriterier – kunne betegnes som etape-udvandrere, hvis baggrund for udvandringen var at finde i deres oprindelige rurale miljø¹²². Også Eric de Geer har i sin undersøgelse af Göteborg bekræftiget Gustav Sundbärgs ord om, »att befolkningen icke gärna utvandrar direkt utan först under någat år sökar finna sin utkomst i staden eller dess förstäder«¹²³.

Omkring København synes et lignende billede at tegne sig. Hvidts Danmarkskort over udvandringsfordelingen viser klart, hvordan den største udvandring fra det østlige Danmark er centreret i områderne fjernest fra København; derimod ligger Frederiksborg amt og det af Hvidt skabte Roskilde amt tilsyneladende inden for Københavns influensfelt¹²⁴. Undersøgelsen af Frederiksborg amt har jo tilmed vist, at sognene fjernest fra storbyen generelt havde den største udvandring, medens amtets sydligste del – nærmest København – havde en meget lav udvandring. Eric de Geers social-psykologiske forklaring på dette faktum slår ikke til her. De to alternativer: »staden« (for nærved bosatte) og »Amerika« (for de fjernere boende) er – udover at være et vanskeligt måleligt kriterium – ikke logiske kontraster; man skulle tværtimod, hvis vi bliver i den mere psykologiske argumentation, med fuld ret kunne hævde, at der i bymiljøet og dets indflydelsesfelt var grundlag for bedre oplysning om Amerika; medens forestillingerne om byen i den mere afsondrede landsby almindeligvis

måtte antages at være klarere end om det fjerne Amerikas tilbud. Forklaringen skal snarere søges på det økonomiske plan, nemlig dels at landbruget nær byen med den hastigt voksende befolkning dér lettere og mere profitabelt kunne afsætte sit overskudsprodukt end det fjernere liggende sogn, dels at byen i det omliggende land kunne hente sin arbejdskraftreserve, hvad den store industribeskæftigelse i Frederiksborg slotsogn, Kregme og Vinderød er eksempler på¹²⁵. Den første del af denne forklaring synes en sammenligning mellem industribeskæftigelsen (kol. 7) og det urbane influensfelt (kol. 8) at kunne bekræftige: medens 13 af de 15 sogne uden for købstædernes influensfelt (x) havde en høj eller middelstor industribeskæftigelse ($x = 7$, blank = 6), gør det modsatte sig gældende, når vi kommer inden for byernes 5 km-radius. Her var 15 af de 20 sogne identiske med små ($0 = 11$) eller mellemstore (blank = 4) industrisogne, og hovedparten af disse sogne udnyttede – ikke overraskende – jorden i større målestok. Endelig er det betegnende, at kombinationen stor industribeskæftigelse (x , kol. 7) – uden for influensfelt (x , kol. 8) er koncentreret øverst på tabellen = høj-udvandringssognene, medens lav industrialisering (0 , kol. 7) – inden for influensfelt (0 , kol. 8) er typisk for lav-udvandringssognene¹²⁶.

Der er således grund til at fastslå, at det urbane influensfelts betydning må vurderes i lyset af den økonomiske arbejdsdeling mellem sogn og købstad mere end gennem psykologiske gisninger. Det er med andre ord heller ikke rimeligt at hævde, at byernes etapeudvandring væsentligst skulle have sine rødder i omliggende sogne, hvad Nilssons resultater jo også viste¹²⁷. Derimod er det indlysende, at det umiddelbare billede, som kildernes hjemstedsopgivelser giver af emigrationsspredningen, og på hvilke flere forskere har søgt at skelne mellem rurale og urbane bortstødningsfaktorer, ikke er det korrekte, men at en stor del af byudvandringen i virkeligheden havde rurale årsager.

For ikke helt at ignorere de sociale forklaringsvariabler er det i kol. 9 undersøgt hvor stor en del af befolkningen, der var under fattigforsorg i 1890. Erik Helmer Pedersen har som hypotese fremhævet, at omdannelsen af fattigforsorgen til et kommunalt anliggende i slutningen af forrige århundrede »i en vis forstand har skærpet modtagernes følelse af at blive offentligt ydmyget« og således har kunnet medvirke som bortstødningsfaktor¹²⁸. Som isoleret forklaring siger kol. 9 næppe meget; der må f.eks. regnes med store forskelle i behandlingen fra sogn til sogn, og i hvilken kategori skal børne- og arbejdsløshedshjem regnes? Men netop omdannelsen af fattigforsorgen hænger sammen med samfundets omdannelse og



»Kassen« – Horns herreds Arbejds- og Forsørgelsesanstalt ved Skibby. Henrik Pontoppidans novelle Nådensbrød (Fra Hytterne, 1887) giver med social indlevelse en grupvækkende skildring af dette fattiglemmernes Palads. Det var naturligvis ikke folk som Stine Bødker, der udvandrede; men det skræmmebillede af sociale foranstaltninger, som Kassen repræsenterede for den lokale befolkning, kunne nok få en og anden til at overveje hvilke muligheder, der var for at ende sine dage andetsteds end på Barmhertighedsasylet.

Kgl. Bibliotek

industrialisering. Det er derfor betegnende, at 9 af sognene med en stor procentdel af befolkningen under forsorg er identiske med industrisogne, og det er alle sogne med en høj udvandring (sogn nr. 1, 6, 7, 8, 10, 12, 21, 22, 23,), medens 5 er identiske med middelindustrisogne. Omvendt ses, at 16 af sognene med ubetydelig registreret fattigdom hører til blandt de ikke-industrielle eller middelindustrielle sogne. Hvad denne sidste forklaringsvariabel ret beset antyder er en vis sammenhæng mellem industri, flere fattige og flere udvandrere, hvad der ikke er overraskende. Den siger derimod naturligvis intet om en direkte forbindelse mellem udviklingen inden for fattigforsorgen og emigrationen.

Det kan da sammenfattende konstateres, at det ikke er muligt at sætte fingeren på pulsen og sige: »Det var det – her er årsagen til emigrationen«. Det var jo imidlertid ikke formålet med undersøgelsen, og et entydigt billede ville heller ikke være at vente. Hensigten med skemaet var at vise hvilke baggrundsfaktorer, der kunne tænkes at have indflydelse på individets beslutning, og hvilke faktorer, der modvirkede dette for verdenshistorien så betydningsfulde valg. Det er gennemført ud fra den grundlæggende betragtning, at før der overhovedet kunne blive tale om en overvejelse af udvandring/flytning, måtte der foreligge bestemte social-økonomiske forhold i individets omgivende »samfund«.

Tabel 4 synes at vise, at arbejdsdelingen mellem by og land, mellem industri og landbrug, mellem teknik og råstofproduktion har betydet meget. Hvor den fungerede godt, var der lav udvandring, hvor samarbejdet ikke fungerede, var der høj udvandring. Der er grund til at slå fast, at det såkaldte »urbane influensfelt« og flytningsmønsteret ikke nødvendigvis har noget med hinanden at gøre. Urbant influensfelt kan opfattes som et begreb, der dækker arbejdsdelingen mellem land og by, medens flytningsmønsteret (jvf. side 122ff) tilsyneladende var afhængigt af dels vandringstraditionen, dels (og især) af områdets – respektiv byernes – evne til at opsuge overskudsbefolkningen.

Ser man på gruppe A (de store udvandringsogne), ses, hvordan umoderne landbrug (14 af de 20 sogne) og industrimiljøet (12 sogne) har præget sognene med høj udvandring, medens »lang vej« til bycenterne (9 af 15 sogne), store landbrugsenheder (11 af 20 sogne) og større registreret fattigdom har været sekundære, men ikke ubetydelige faktorer i højudvandringsogne. Omvendt for gruppe C (sogne med en ringe udvandring): her synes bycenternes nærhed (13 sogne inden for 5 km's grænsen), lille industribeskæftigelse (10 sogne) og et moderne landbrug (8 sogne) at være faktorer, der har kunnet begrænse udvandringen.

På basis af disse betragtninger kan da opstilles følgende hypotese til forklaring af udvandringsspredningen i Frederiksborg amt: et sogns høje udvandring skyldes et samspil af forskellige samfundsmæssige variabler. Jo længere væk et sogn var placeret fra byen med dens krav på befolknings- og råstofressourcer, jo færre muligheder for beskæftigelse for befolkningsoverskuddet. Det vil sige den befolkningsgruppe, der kom socialt i klemme, hvor landbruget ikke havde arbejde eller jord til dem, eller hvor den lokale småindustri – i en stadig kamp med centraliseringstendenserne – skabte mobile miljøer for lavtlønsgrupperne. Dette måtte bringe den unge generation inden for de dårligst stillede klasser i et dilemma, når *valget* stod mellem at være lavtlønnet i sit hjem sogn eller »hinsides sognets grænser«, hvor der måske trods alt fandtes bedre muligheder. Især har alternativerne i hjem sognet været mørke for husmandsbørnene; her var valget, hvis man overhovedet kan tale om valg, at tjene som tyende uden udsigt til eget brug, eller at gå ind i lokalindustrien som ufaglært arbejder til en ussel løn; endelig var der jo også kommunens fattigkasse. Disse alternativer måtte i sig selv skabe en afvandring, stærkest der hvor sognet ikke kunne profitere af byens økonomiske ekspansion. Denne afvandring karakteriseres bedst som en »overlevelseshandling«.

Modvirningen mod denne tendens kunne være skabelsen af et mere rentabelt landbrug, der var istand til at beskæftige en større del af husmands ungdommen; samtidig krævede dette dog også en mere decentraliseret jordbesiddelse, der gjorde det muligt for den yngre generation at »få foden under eget bord«. Det var vel især opnåeligt i sognene nær købstæderne, hvortil landbruget lettere kunne afsætte sit overskudsprodukt og købstaden kunne beskæftige overskudsbefolkningen. I stedet for at skabe et på industri baseret sogn kunne landbruget her følge byens tekniske udvikling gennem en produktionsomlægning indrettet efter tidens krav. At udvandringen fra Danmark, på trods af at landet synes at indeholde faktorer, der kunne betinge en stor udvandring, blev så meget mindre end nabolandenes kan da forklares ved, at byen og landets tekniske, økonomiske og sociale udvikling trods alt generelt gjorde hinanden positivt følgeskab.

På det relativt spinkle kvantitative grundlag kan denne hypotese forekomme noget drastisk. Der er dog en så tydelig tendens at spore i tabel 4, at det på trods af de tidligere nævnte usikkerhedsfaktorer synes rimeligt at opstille dette generelle udgangspunkt for en mikroanalyse af udvalgte sognes specifikke sociale forhold. Det er da også åbenlyst, at hypotesen ikke

på afgørende punkter bryder med den almindelige opfattelse af den socio-økonomiske udvikling efter 1850.

Sammenfatning og perspektiver

At udvandringen har sine rødder i 1800-tallets udvikling fra det rurale samfund til det urbane er et erkendt faktum. Befolkningsforøgelsen, urbaniseringen og industrialiseringen, som jo bl.a. medførte udbygning af transportsektoren og moderniseringen inden for landbruget i anden halvdel af det 19. århundrede, betød så småt en omdannelse af det økonomiske fundament med sociale og politiske konsekvenser, en omdannelse, som krævede og medførte befolkningens økonomiske og sociale mobilitet, og som afspejlede sig i de indre og ydre vandringer¹²⁹. Men endnu ved vi for lidt om »rødderne« til at kunne fastslå den nærmere sammenhæng mellem udvandringen og samfundsomskabelsen.

Denne artikel er et forsøg på at nå frem til roden ved at belyse forskellige angrebsvinkler, der kan benyttes i konfrontationen mellem mikro- og makroplanet. Det kildemæssige og metodiske grundlag for analysen af Frederiksborg amt er blevet indrømmet en central plads i dette arbejde ud fra den betragtning, at udvandringsforskningen herhjemme – på trods af Kr. Hvidts omfattende makroundersøgelse – endnu bevæger sig på så jomfruelig jord, at det er af afgørende betydning at have basis for hypoteserne nøje fastlagt.

Ved udnyttelse af Birgitta Odéns 3-punktsmetode blev delstrømmens udvandringsforløb sat i forhold til hovedstrømmens, ligesom analysen af delpopulationens sammensætning belyste nogle generelle tendenser, og endelig pegede den komparative analyse af flytningsmønstret på nogle vandringsforhold, der synes at kunne forklare, hvorfor udvandringens omfang var så varierende i de forskellige landsdele. På dette grundlag kunne det konstateres, at Frederiksborg amts udvandring var repræsentativ for den danske emigrationsudvikling og som sådan kunne tjene som udgangspunkt for en nærmere analyse af de social-økonomiske bortstødningsfaktorer i amtets struktur.

Det er dog evident, at undersøgelsen kun belyste dele af det samlede årsagskompleks bag udvandringsbeslutningen. Udover en vis udvandring af religiøse, militære og politiske årsager¹³⁰ må man se udvandringsbeslut-

ningen på baggrund af et samspil mellem de her behandlede »push«-faktorer og et »pull« fra den anden side af Atlanten. Nu er dette »pull« et noget svævende begreb. Der er tidligere anført enkelte kritiske betragtninger om økonomernes (B. Thomas) pull-begreb (jvf. side 114). Der er imidlertid god grund til at regne med et »socialt pull« på befolkningen, som på afgørende punkter kan rokke ved det her opstillede billede baseret på »push«-faktorerne. Her tænkes i første række på brevene hjem, der, selvom deres indhold langt fra altid var rosenrøde historier om Amerikas lyksaligheder, talte deres tydelige sprog om en verden på godt og ondt uden for det lille landsbysamfund. Læseren dengang som i dag kunne næppe undgå at blive berørt af disse beretninger. Når der så tilmed fandtes et veludviklet net af foretagender baseret på emigrationen, der gjorde, at disse breve af og til indeholdt forudbetalte billetter til Amerika, er det klart, at fjernt fra kommende faktorer kunne medvirke til den store beslutning, det var at udvandre¹³¹.

Men mennesket flytter ikke, uden at de hjemlige forhold i større eller mindre grad gør det aktuelt. Det var disse forhold, der eftersøgte i Frederiksborg amts sogne. Når det var den laveste del af samfundspyramiden, der udgjorde hovedbestanddelen af emigrationen, måtte dette skyldes nogle generelle samfundsmæssige betingelser, socialøkonomiske betingelser, der varierede fra lokalsamfund til lokalsamfund, og som nogle steder resulterede i en stor afvandring, andre steder førte til en mere statisk struktur.

I realiteten stiller sagen sig dog ikke så enkelt. Odéns metoder åbner muligheder for den kvantitative historie, men hvad med den kvalitative? Det »unikke« vil, som det ligger i ordet, sjældent kunne forenes med »mængden«, og heri ligger vanskeligheden ved at forene den kvantitative historie med den »individuelle historie«. Hvad Odéns metode her ret beset kunne vise var en vis sammenhæng mellem delpopulationens specifikke forhold og hovedstrømmens generelle tendenser. Derimod giver metoden, hvad den jo heller ikke foregiver, nogen muligheder for at svare direkte på, hvorfor netop tjenestekarlen Anders Andersen fra Helsingør udvandrede i 1879 til Waupaca i Wisconsin, eller sagt med andre ord, hvilken direkte sammenhæng der var mellem hans individuelle beslutning og hans omgivende sociale og økonomiske forhold¹³². Metoden giver kun mulighed for at pege på nogle generelle træk, der måske har forbindelse med Anders' udvandring; men hans personlige motiver behøver langt fra at stemme med del- og hovedstrømmens sammensatte billede.



Amsterdam-kro 1888, Hørsholm. I 1800-tallets lokal-samfund fungerede kroerne ofte som informationscentre, hvor sognets bønder kunne hente den nyeste viden om verden uden for landsbyen. Kroejerne var indflydelsesrige og velinformerede folk. Når f.eks. udvandringen fra Stokkemarke på Lolland blev så kolosal, var en medvirkende årsag, at kroejeren dér i 1846 udvandrede og tilsyneladende siden trak en stor del af befolkningen (over 1.000) omkring Stokkemarke til det sydlige Wisconsin. Kroejeren på Amsterdam udvandrede ikke selv, men derimod med jævne mellemrum hans tjenestefolk: 1883, 1885, 1886, 1890 og 1896. Det er specielle forhold som disse, der gør det vanskeligt at tale om den samfundsmæssige baggrund for den enkelte udvandringsbeslutning. Hvordan bedømmes samspillet mellem den fra kroen stammende ansporing og sognets generelle socio-økonomiske forhold?

Hørsholm Egnsmuseum

Kilder

Landsarkivet for Sjælland m.m.

Københavns politis udvandringssager:

Registre over udvandrere, direkte, 1869-1900, bd. 21-31.

Registre over udvandrere, indirekte, 1869-1900, bd. 198-218.

Skibsekspeditioner vedr. direkte udvandring 1869-1900, pk. 59-96.

Protokoller over agenter og underagenter, bd. 249-250.

Databehandling;:

»Kr. Hvidt data« for Frederiksborg amt (og Præstø amt). Udkørsel på NEUCC 1977, program: SAS.

A. Höskuldsson: Uddata fra SAS procedurer på pladelager. NEUCC nyt 110, 1977, 10-13.

Kodeinstruks for udvandringsundersøgelse, 1966.

Systematisk og alfabetisk stillingsfortegnelse med fagkode, 1963

Statistiske bearbejdelser:

International Migrations 1, 1929.

Statistiske Meddelelser 3. rk. 4. bd., 1882: Folkemængden i købstæderne og i landsognene i kongeriget Danmark efter tællingen den 1. februar 1880.

Statistiske Meddelelser 3. rk. 12. bd., 1892: Folkemængden i købstæderne og i landsognene i kongeriget Danmark efter tællingen den 1. februar 1890.

Statistisk Tabelværk, 4. rk. Litra A, nr. 5, 1886: Vielser, fødsler og dødsfald i årene 1880-1884.

Statistisk Tabelværk, 4. rk. Litra A, nr. 7, 1893: Vielser, fødsler og dødsfald 1885-1889.

Statistisk Tabelværk, 4. rk. Litra C, nr. 7, 1892: Arealets og størrelsen af udsæden den 16. juli 1888.

Statistisk Tabelværk, 4. rk. Litra C, nr. 8, 1894: Kreaturholdet den 15. juli 1893.

Statistisk Tabelværk, 4. rk. Litra C, nr. 9, 1896: Danmarks jordbrug, ordnede efter størrelsen af deres hartkorn den 1. januar 1895.

Statistisk Tabelværk, 5. rk. Litra A, nr. 5, 1905: Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede.

Trap, J. P. Danmark, 3. udg., 2. bd., 1898, og 5. udg., 6. bd., 1953. Frederiksborg amt.

Litteratur

William O. Aydelotte, Allan G. Bogue, Robert W. Fogel (eds.): *The Dimensions of Quantitative Research in History*, 1972.

Berit Brattne: *Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrantagentverksamhet under 1880-talet*, 1973.

Sten Carlsson: *Från familjeutvandring till ensamhetutvandring*, i *Emigrationer: En bok till Vilhelm Moberg* 1968, 101-122.

Sten Carlsson: *Chronology and Composition of Swedish Emigration to America*, i H. Rundblom, H. Norman (eds.): *From Sweden to America*, 1976, 114-148.

Thomas Peter Christensen: *Dansk amerikansk historie*, 1927.

Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 (i det følgende forkortet: Emigrationen 1971) + beretning fra samme, 1971.

Ingrid Eriksson: *Passenger Lists and Annual Parish Reports as Sources for the Study of Emigration from Sweden*, i *Nordic Emigration*, 1969, 1-9.

Henrik Fode: *Ny og gammel økonomisk historie*, i *Erhvervshistorisk Årbog* 26, 1975, 106-123.

Eric de Geer: *Emigrationen från Västsverige i slutet av 1800-talet*, i *Ymer*, 59/1, 1959, 194-223.

Arne Hall-Jensen: *Den dansk amerikanske historie*, 1937.

Eva M. Hamberg: *Studier i internationell migration*, 1976.

- Erik Helmer Pedersen: Udvandring fra de danske landdistrikter, i 1066, nr. 4, 1975, 3-19.
- Ane Dorthe Holt: Udvandringen til Amerika fra Humble sogn, i Hans Chr. Johansen (ed.): Studier i dansk befolknings historie 1750-1890, 1976, 76-120.
- Kr. Hvidt: American and Nordic Source Material, i Nordic Emigration, 1969, 10-12.
- Kr. Hvidt: Informationsspredning og emigration med særligt henblik på det atlantiske transportsystem, i Emigrationen 1971, 129-158.
- Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914, 1971.
- Kr. Hvidt: Danske veje vestpå, 1976.
- Adolph Jensen, H. Koefoed: Befolkningsforholdene i det 19. årh., i Det nittende århundrede, bd. 8, 1919.
- Adolph Jensen: Udvandring i vor tid, i Socialt Tidsskrift, 1927, 225-243.
- Adolph Jensen: Befolkningspørgsmålet i Danmark, 1937.
- Hans Jensen: Landarbejderspørgsmålets udvikling i Danmark fra ca. 1870 til ca. 1900, i Povl Engelstoft & Hans Jensen (red.): Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålet historie i Danmark fra 1864 til 1900, 1931, 13-58.
- Harry Jerome: Migration and Business Cycles, 1926.
- Maldwyn Allan Jones: American Immigration, 1960.
- A. Kamp: De rejste ud og gjorde Danmark større, 1943.
- A. Kamp, Gunnar Hansen, Aage Heinberg: De danskes vej, bd. 1-3, 1950.
- Bo Kronborg, Thomas Nilsson: Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870-1910, 1975.
- Ann-Sofie Källemark: Fear of Military Service. A Cause of Emigration?, i H. Rundblom, H. Norman (eds): From Sweden to America, 1976, 164-175.
- Emmanuel le Roy Ladurie: La territoire de l'histoire, 1973.
- Karl Larsen: De, der tog hjemmefra, bd. 1-4, 1912-14.
- Benedicte Mahler: Cathrine og Valdemar. Et udvandrerpar's skæbne skildret gennem breve, 1975.
- Vilhelm Moberg: Utvandrarne, bd. 1-4, 1949-1959.
- Vilhelm Moberg: Folkevandringen som historikerne glemte, i Vantro artikler, 1974, 25-34.
- Holger Munchaus Petersen, Jens Lorentzen: Rejsen til Amerika med Thingvalla liniens udvandrer-skibe før 1898, 1977.
- Fred Nilsson: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-93, 1970.
- Hans Norman: Från Bergslagen till Nordamerika, 1974.
- Birgitta Odén: Emigrationen från Norden till Nordamerika under 1800-talet. Aktuella forskningsuppgifter, i Svensk Historisk tidskrift, 1963, 261-277.
- Birgitta Odén, Bernt Schiller: Statistik för historiker, 1970.
- Birgitta Odén: Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning, i Scandia, 37, 1971, 1-70.
- Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1962.
- Erling Olsen: Statistik for historikere, 1976.
- Björn Rondahl: Emigration, folkomflytning och säsongarbete i et sagverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910, 1972.
- Björn Rondahl: Ljusne, 1906 – en politiskt motiverat utvandring, i Ann-Sofie Källemark (ed): Utvandring ... En antologi, 1973, 119-129.
- Harald Rundblom: A Brief History of a Research Project, i H. Rundblom, H. Norman (eds): From Sweden to America, 1976, 11-18.
- Ingrid Semmingsen: Veien mot Vest, bd. 1-2, 1942, 1950.
- Ingrid Semmingsen: Nordisk utvandringforskning, i Norsk Historisk tidskrift, 1977, nr. 2, 143-172.
- Edward Shorter: The Historian and the Computer, 1971.
- Gustav Sundbärg: Emigrationsutredningen 1908-1913, Vol. 4: Utvandringstatistik, 1910.
- Andres A. Svaltestuen: Nordisk Emigrasjon, en komparativ oversikt, i Emigrationen 1971, 9-60.

- Lars-Göran Tedebrand: Sources for the History of Swedish Emigration, i H. Rundblom, H. Norman (eds): From Sweden to America, 1976, 76-93.
- Frank Thistlethwaite: Migration from Europe Overseas in the 19th. and 20th. Centuries, i XI. Congrès International des Sciences Historiques, vol. V, 1960, 32-60.
- Brinley Thomas: Migration and Economic Growth, 1954, 2. ed. 1973.
- Brinley Thomas: Migration and Urban Development, 1972.
- Dorothy S. Thomas: Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750-1933, 1941.
- Peter Thonning Olesen: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850, i Bol og By, 2. rk. 1, 1977, 10-36.
- Rolf Torstendahl: Emigration och intern migration, i Svensk Historisk tidskrift 1971, 97-109.
- P.S. Vig (ed): Dansk i Amerika, bd. 1, 1908.
- Sune Åkerman: Intern befolkningsomflytning och emigration, i Emigrationen 1971, 61-107.
- Sune Åkerman: Theories and Methods of Migration Research, i H. Rundblom, H. Norman (eds.): From Sweden to America, 1976, 19-75.

Noter og henvisninger

1. Se f.eks. P.S. Vig, Thomas Peter Christensen, Arne Hall-Jensen, A. Kamp og A. Kamp, G. Hansen, Aa. Heinberg.
2. Adolph Jensen, 1919, 1927 og 1937. En undtagelse er dog socialhistorikeren Hans Jensen, der under sin behandling af landarbejderspørgsmålet i det 19. årh.s anden halvdel, ganske kort berører det sociale aspekt i udvandringen. Hans Jensen, 45-46.
3. Vilhelm Moberg, 1949-1959. Mobergs materiale indsamlet i USA mellem 1948-1955 dannede grundlag for oprettelsen af »Emigrant-institutet i Växjö«.
4. Ingrid Semmingsen, 1977, giver en oversigt over de større undersøgelser efter 1960.
5. På det Kgl. Bibliotek ligger således mindst 8.000 uregistrerede breve og adskillige dagbøger. Karl Larsen udgav 1912-14 en lille del af denne samling i kraftig bearbejdet form. Af udgivne emigrantbreve findes derudover foreløbig kun Benedicte Mahler, 1975.
6. Kr. Hvidt, 1971.
7. Vilh. Moberg, 1974, 25-34.
8. Ingrid Semmingsen, 1942, 50.
9. Således B. Odén, 1963, 261, Sune Åkerman, 1969, III Harald Rundblom, 14. Kr. Hvidt, 1971, 14-15, og Ingrid Semmingsen, 1977, 143, nævner dog i anden række også Vilh. Moberg som inspirationskilde.
10. Andres A. Svalestuen, 12.
11. G. Sundbärg, er dog ikke noget historisk værk i egentlig forstand, men en statistisk bearbejdning af et enormt registreringsmateriale.
12. E.. Helmer Pedersen, 3-19. Ane Dorthe Holt, 76-120.
13. Kr. Hvidt, 1971, 9.
14. Jvf. Ingrid Semmingsens og B. Odéns kritik af rapporterne, »Beretning« 1971, 37-58.
15. Andres A. Svalestuen, 25.
16. Københavns politis udvandringssager: Registre over udvandrere (up), Direkte udvandring, bd. 21-31 (1869-1900). Indirekte udvandring, bd. 198-218 (1869-1901).
17. Rigsdagslov af 1/5 1868.
18. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 65-75.
19. Samme, 69-71.

20. Det fremgår af de to bevarede »Protokoller over Agenter og Underagenter«, Københavns politis udvandringssager, bd. 249-250.
21. Midt i 1899 er man gået over til at anføre både fødested og sidste opholdssted (Kgl. anordning af 21/7 1899). Hvidt, 1971, 70, har som skæringsdato valgt 1. juli 1899; anordningen ses dog ingen steder at have slået igennem før 9/8 1899.
22. Kr. Hvidt, 1971, 77 og 127-30. Af »Cirkulære fra Politimesteren i København« 30/6 1873 fremgår, at politiet har været tilfreds med oplysning om sidste opholdssted.
23. Stikprøver for et par enkelte år, 1870, 1886-88 og 1899 viste en ret nøje overensstemmelse mellem skibslisterne og udvandningsprotokollerne. Skibslisterne dækker dog kun den direkte udv. og har derfor som kontrolmiddel begrænset værdi. Kbh.'s politis udvandringssager: Skibsekspeditionssager, pk. nr. 60, 71-76 og 95-96.
24. Jvf. B. Odén, 1971, 33-47. For alternative metoder se nærv. undersøgelse side 103ff.
25. Lars-Göran Tedebrand, 88-91. Berit Brattne, 72-92.
26. Lars-Göran Tedebrand, 85-87. Jvf. Sten Carlsson, 1976, 124.
27. Kr. Hvidt, 1971, 97. Databehandlingen dækker juni 1868 – juli 1899. Andre tal, 70:165.401, og 107: 172.000.
28. International Migrations, 384-389.
29. Samme, 670.
30. Stat. Tab., 5. rk. A, nr. 5, 42.
31. Kr. Hvidt, 1971, 80-88.
32. Ane Dorthe Holt, 80 og 120.
33. Ingrid Eriksson, 1-9. Kr. Hvidt, 1969, 10-12.
34. Brinley Thomas' teori om »the Atlantic Economy«, d.v.s. vekselvirkningen mellem amerikanske konjunktursvingninger og de europæiske og deres afspejling i folkebevægelserne, blev særlig kritiseret for teoriens statistiske grundlag. Se også nærv. art side xx. Opgøret kan opfattes som en skandinavisk parallel til den internationale debat mellem den ældre, mere kvalitativt orienterede økonomiske historie og den nyere, mere kvantitativt orienterede øko. historie. Jvf. Henrik Fode, 106-123. Mellem 1969 og Kr. Hvidts disputats 1971 er der tydeligvis sket en ændring i Hvidts syn. Hans tillid i 1971 (59-79) til det kvantitative materiales udagskraft står i kontrast til hans negative vurdering af udv. statistikken på konferencen 1969.
35. Fred Nilsson, 22-29 og 253-260. Jvf. hans bidrag til »Nordic Emigration« 1969, 37-41.
36. B. Odén, 1971, 36-42.
37. B. Odén, 1971, 43-46.
38. Om EDBs værdi for historikere, se f.eks. Edward Shorter, især 1-27 og 121-126. E. le Roy Ladurie, 11-14.
39. Kodeinstruks for Udvandningsundersøgelse dat. 12/5 1966. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 9.
40. Udvandningsprotokoller, indirekte, bd. 211, 1887-88, H 38. For en ordens skyld skal nævnes at Montana-koden er 25, ikke 26 (= Nebraska).
41. Skibsekspeditionssager 1869-1900, pk. 59-96.
42. Desværre har Kr. Hvidt ikke søgt efter svar på dette spørgsmål i sin ellers så grundige redegørelse for transportproblematikken, 1971, 353-480. Jvf. i øvrigt Kr. Hvidt, Informationsspredning ... 1971, 129-158.
43. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 76.
44. Kr. Hvidt, 1971, 77.
45. Udvandningsprotokoller, indirekte, bd. 214, 1891-92, F 6, G 6, 0 13. og A 28 (4 søskende), K 12, N 32, J 64 og H 32.
46. Systematisk og alfabetisk stillingsfortegnelse, 1963. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 75-77.
47. Se Kr. Hvidt, 1971, 210-12. Jvf. Systematisk og alfabetisk stillingsfortegnelse, 1963, 7-42.
48. Ane Dorthe Holt, 76-120.

49. Jvf. Henrik Fode, der giver en oversigt over den kvantitative økonomiske historie. Se også E. le Roy Ladurie, 15-22, og W. O. Aydelotte, A. G. Bogue, R. W. Fogel. Herhjemme var Aksel E. Christensen en af de første til at lancere metoden i disputatsen fra 1941.
50. Edward Shorter, 5.
51. Jvf. B. Odén, 1971, 41ff.
52. Jvf. Trap, 1898, 1-182. Stat. Tab. 5. rk. A, nr. 5, 1905.
53. Folketallet: Stat. Med. 3. rk. 12. bd. nr. 1, 1892. Udvandringen: Udvandringsprotokoller, bd. 21-31 (1869-1900) og bd. 198-218 (1869-1901).
54. Sammenlign Kr. Hvidt, 1971, 135-138. Kort over Hjørring og Svendborg amts udvandringsfordeling.
55. Det drejer sig om 85 mormoner, der imodsætning til de øvrige Fr.borg-emigranter er udtaget af Kr. Hvidts data. Mormonerne hyrede selv deres skibe uden om agenterne, og registreredes derfor ikke i udvandringsprotokollerne. For årene 1872-94 er bevaret en række »mormon-skibslister«, hvori hjemstedsangivelserne dog er usikre. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 70-71 og 107.
56. B. Odén, 1971, 43.
57. Kr. Hvidt, 1971, 97, angiver Fr.borg amts udv. til 2.492. Samme tal som fandtes ved udkørsel fra Kr. Hvidts data.
58. Hvidts data for Præstø amt.
59. Jvf. Kr. Hvidt, 67.
60. Det skal i denne forbindelse nævnes, at det naturligvis ikke er problemfrit at sammenligne 2 grafiske størrelser efter Odéns metode. Hovedstrømmen indeholder en sådan mængde sammenfattede data, at en sammenligning med delstrømmen altid vil have en generel karakter – afvigelse vil tendere mod at udjævne sig. Metoden skal her som i det følgende tjene som udgangspunkt for en nærmere analyse.
61. Sten Carlsson, 1976, 120-123.
62. H. Munchaus Petersen, J. Lorentzen, 13-14. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 362-363.
63. Den snævre sammenhæng mellem de forskellige dele af transportsystemet viste sig tydeligt i kriseårene 1874-79, hvor også en række amerikanske jernbaneinitiativer baseret på udv. standse, se Kr. Hvidt, 1971, 372-373.
64. Hans Norman, 148 og 185, jvf. 206-210.
65. Hans Norman, fig. 25, 177 og tabel 46, 183.
66. Teorien om den positive korrelation mellem U.S.A.'s økonomiske højkonjunktur og »udvandringshøjkonjunktoren« og omvendt = lavkonjunktur = ringe udvandring. Teorien indebærer med sine økonomiske forudsætninger dog i realiteten (hvis man da ikke anskuer emigrationen som en folkevandring i traditionel forstand), at den lille landmand i sit lille husmandssted skulle sidde og planlægge sin udvandring efter det fjerne lands økonomiske svingninger. Vigtigste bidrag til teorien, der naturligvis er betydeligt mere sammensat, end det her er muligt at komme ind på, er: H. Jerome, D. S. Thomas, B. Thomas, 1954 og 1972, M. A. Jones. Også tesen om det Urbane influensfelt (se side 132ff) indebærer, at vandringsmønsteret er bestemt af en målrettet beslutning.
67. Kr. Hvidt, 1976, 165.
68. E. Helmer Pedersen, 18.
69. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 237-240.
70. Ingrid Semmingsen, bd. 1, 237-248, og bd. 2, 193-238.
71. Sten Carlsson, 1976, 114-148. Jvf. Hans Norman, 101-210.
72. Det beror naturligvis på et skøn at fordele emigranterne på denne måde. Jvf. tabel 1.
73. G. Sundbärg, bd. 4, 50, jvf. 166.
Sten Carlsson, 1968, 101-122.
Sten Carlsson, 1976, 130-132.
Björn Rondahl, 1972, 47-48.
Kr. Hvidt, 1971, 192-209.

74. Således Andres A. Svalestuen, 43-45. Jvf. Sten Carlsson 1968, 104-108.
75. Kr. Hvidt, 1971, 483-84, jvf. 201-204.
76. Der er grund til at fremhæve, at kurver som disse altid vil være følsomme over for tilfældigheder i basismaterialet, jvf. de generelle kildeproblemer side 99ff. Bemærkelsesværdigt er dog kurvernes følgeskab med landskurven.
77. Kr. Hvidt, 1971, 188-191.
78. Sten Carlsson, 1976, 121-123.
79. Kr. Hvidt, 1971, 212-214.
80. Samme, 223.
81. Sune Åkerman, 1971, 62-67. Ligesom det forholder sig med Odéns metodemodel, gælder det også her, at modellen er opbygget omkring nogen hovedtendenser, som ikke uden videre kan overføres til mikroplanets mere sammensatte delpopulation. Jvf. note 60.
82. Sune Åkerman, 1976, 25-32.
83. F.eks. Sune Åkerman, 1971, 61-107, og Eva Hamberg, 1-20, der behandler forholdet ud fra forskellige matematisk teoretiske angrebsvinkler. Mere konkrete studier er: Björn Rondahl, 53-68, og Bo Kronborg & Thomas Nilsson. De fleste nyere emigrationsstudier har dog mere eller mindre grundigt behandlet spørgsmålet.
84. Dele af det Københavnske folketællingsmateriale er således ved at blive indkodet på hulkort under projektet Industrialismens bygninger og boliger.
85. Dvs. forholdet mellem fødselsoverskuddet og befolkningstallet.
86. Kr. Hvidt, 1971, 140-143.
87. Tabel 2's tal er uddraget fra: Stat.Med. 3. rk. 4. bd. (Folkemængden i købstæderne og i landsognene 1880). Stat. Med. 3. rk. 12. bd. (Folkemængden ... 1890). Stat. Tab. 4. rk. A, nr. 5 (Vielser, fødsler og dødsfald i årene 1880-1884). Stat.Tab. 4. rk. A, nr. 7 (Vielser ... 1885-1889), samt Hvidts udvandringstal for Svendborg amt og udvandringsprotokollernes tal for Fr.borg amt. Sammenlign Hvidts tabeller, 1971, 141f. Det er ikke lykkedes, at få tallene for Nyborg, Svendborg og Ærøskøbing til at stemme med de af Hvidt anførte tal side 142, tendensen er dog den samme i de her benyttede tal.
88. Se f.eks. B. Thomas, 1954, 129.
89. Jvf. Sune Åkerman, 1971, 104-05.
90. Hans Norman, 142-146. Sune Åkerman, 1971, 98-103.
91. Jvf. Stat.Tab. 5. rk. A, nr. 5, 29-42.
92. F.eks. Kr. Hvidt, 1971, 21-22. M. A. Jones, 80.
93. Stat.Tab. 5. rk. A, nr. 5, 11.
94. Kr. Hvidt, 1971, 334-335, Andres A. Svalestuen, 16-24.
95. B. Odén, 1971, 51.
96. Om metoden, se B. Odén, B. Schiller 1970, 136-155. Erling Olsen, 1976, 61-79 og 105-113. Edward Shorter, 103-121. Se også Hans Norman, 102-108.
97. Udvandringstal fra udvandringsprotokoller, bd. 21-31 og bd. 198-218.
98. Stat.Med. 3. rk. 12. bd.
99. Stat.Tab. 4. rk. C, nr. 7. Jvf. Hans Norman, tab. 27, 104.
100. Stat.Tab. 4. rk. C, nr. 9.
101. Stat.Tab. 4. rk. C, nr. 8 og Stat.Tab. 4. rk. C, nr. 9.
102. Antal beskæftigede ved fiskeri 1/2 1890 (Trap, Danmark 3. udg. 2, bd., 51-182) i forhold til befolkningen i de 31 sogne i amtet med adgang til havet, Stat.Med. 3. rk. 12. bd.
103. Folkemængde og erhvervsfordeling 1/2 1890. Samme kilder som note 102. Jvf. Hans Norman, tabel 27, 104.
104. Beregnet efter Trap, Danmark 5. udg. 6. bd.
105. Befolkningstal 1/2 1890, se note 102.
106. Hans Norman, 104-108 og 146-147.
107. Kr. Hvidt, 1971, 252-253. Jvf. E. Helmer Pedersen, 4-6.

-
108. Stat. Tab. 4. rk. C, nr. 9. Jvf. Trap, Danmark 3. udg. 2. bd., 161 og 99.
 109. Kr. Hvidt, 1971, 253-262.
 110. Trap, Danmark 3. udg. 2. bd., 163-179.
 111. Samme, 72-75.
 112. E. Helmer Pedersen, 3-12.
 113. Om` denne vigtige produktionsomlægning, se Peter Thonning Olesen, 11-35, jvf. også hans kildekritiske betragtninger om areal- og kreaturtællingerne, der jo ret beset ikke siger noget om kvaliteten af produktionen.
 114. E. Helmer Pedersen, 12.
 115. F.eks. Kr. Hvidt, 1971, p. 30-40, og Ingrid Semmingsen, »Beretning« 1971, 49-50.
 116. Jvf. Hans Normans tilsvarende resultat for 3 svenske »læns« sogne, 147.
 117. Trap, Danmark 5. udg. 6. bd. 92-93.
 118. Eric de Geer, 203.
 119. Kr. Hvidt, 1971, 124-147.
 120. Samme, 334.
 121. Fred Nilsson, 61-90, jvf. 241-42. For kritikken, se Rolf Torstendahl, 97-109, og B. Odén, 1971, især 47-59.
 122. Fred Nilsson, 70-87.
 123. Eric de Geer, 207.
 124. Kr. Hvidt, 1971, 100.
 125. Jvf. Trap, Danmark 3. udg. 2. bd., 106-111.
 126. Hans Norman, kap. V, har haft noget lettere ved at give et entydigt billede af forholdet mellem det urbane influensfelt og industrien i Örebro län. Industrien var her koncentreret i mineområdet »Bergslagen«, et område med høj udvandring og beliggende fjernt fra metropolen Örebro. Det er her et spørgsmål om økonomisk-geografiske forhold.
 127. Fred Nilsson, 73-90, jvf. tab. 24-25, 312-313.
 128. E. Helmer Pedersen, 18.
 129. Se f.eks. Erling Olsen, 1962, 54-65 og 117-131.
 130. Jvf. Kr. Hvidt, 1971, 280-300.
Ann-Sofie Kälvelemark, 164-175.
Kr. Hvidt, 1971, 263-280, og Björn Rondahl, 119-29.
 131. Kr. Hvidt, 1971, 353-480, og Berit Brattne, 122-154.
 132. Udvandringsprotokoller, bd. 205, A 1.

Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929

AF JOHN SKONBERG

Det sønderjyske erhvervsliv gennemgik i årene efter genforeningen en vanskelig omstillingsproces. Landbruget havde hidtil som helhed været drevet mindre intensivt end i Danmark, og dertil kom, at krigsårene og det derpå følgende marksammenbrud havde tæret stærkt på erhvervenes værdier. I løbet af 1920'erne gennemførtes derfor af regering og rigsdag en række støtteforanstaltninger for at bringe de økonomiske forhold i Sønderjylland på højde med det øvrige lands. Støttelovgivningen var dog ikke udelukkende præget af økonomiske, men også i høj grad af nationalpolitiske hensyn.

Mens støtteforanstaltningerne i 1920'ernes første år var blevet gennemført i enighed mellem partierne, opstod der i sidste halvdel af 1920'erne mellem Socialdemokratiet og Venstre afvigende opfattelser af nødvendigheden af en fortsat støttelovgivning. Denne uenighed – der kom markant til udtryk gennem nedsættelsen af og arbejdet i det sønderjyske erhvervsudvalg (1928-29) – og dens betydning for støttelovgivningen i disse år er emnet for cand.mag. John Skonbergs artikel, der bygger på et omfattende, ikke hidtil udnyttet kildemateriale fra bl.a. det sønderjyske erhvervsudvalg og rigsdagsgruppernes arkiver.

Indledning

Da Sønderjylland i 1920 genforenedes med Danmark, forestod der en integrationsproces, som alle politiske partier var enige om at fremme. Netop fordi målet var ensartethed mellem forholdene nord og syd for Kongeåen, blev det nødvendigt i et vist omfang at etablere midlertidige særordninger for Sønderjylland. Dette gjaldt ikke mindst erhvervslivet, som havde vanskeligt ved at omstille sig til kongerigske forhold, og som følte disse vanskeligheder så meget stærkere, da deflationskrisen satte ind i midten af 1920'erne. Som følge heraf iværksattes i perioden 1925-29 en række særforanstaltninger, som er af særlig interesse, fordi der udover de økonomisk betingede motiver til disse særforanstaltninger tillige forekom motiver, som var snævert forbundet med Sønderjyllands beliggenhed ved en nylig fastlagt og af visse tyske kredse ikke fuldt ud accepteret grænse.

Dette dobbeltmotiv ses ikke blot ved tilblivelsen af støttelovene, men træder også klart frem i forbindelse med det i foråret 1928 nedsatte sønderjyske erhvervsudvalg, hvis opgave netop var at undersøge, om der fortsat bestod forskelle mellem erhvervslivets forhold nord og syd for Kongeåen, og om sådanne eventuelle forskelle berettigede til fortsatte særforanstaltninger.

Mens der hidtil havde været enighed mellem de politiske partier om, at en særlig støttelovgivning var den bedste fremgangsmåde over for såvel de økonomiske som de nationale problemer i Sønderjylland, bestod der – især mellem Socialdemokratiet og Venstre – afvigende opfattelser af, hvor betimeligt det var at nedsætte et sønderjysk erhvervsudvalg med nævnte opgaver. I sidste ende måtte venstreregeringen bøje sig og gå med til udvalgets nedsættelse; men dens modstand gav sig udslag i bestræbelser på at binde udvalgets undersøgelse til en given opfattelse af problemet og dets løsning.

At et udvalgs arbejde er behæftet med en vis tendens, er ganske vist ikke noget særsyn, især ikke når arbejdet angår et kontroversielt emne. Derimod forekommer det ikke ofte, at et udvalgs arkiv muliggør en dokumentation af, på hvilke punkter og på hvilken måde det publicerede materiale er tilpasset et overordnet hensyn; en sådan dokumentation lader sig i en vis udstrækning gennemføre for det sønderjyske erhvervsudvalgs vedkommende.

De to ovenfor beskrevne motivers betydning for den sønderjyske støttelovgivning i almindelighed og for det sønderjyske erhvervsudvalgs nedsættelse og arbejde i særdeleshed er emnet for denne artikel.

Økonomiske hensyn

Ved genforeningen stod det sønderjyske erhvervsliv væsentligt svagere end det kongerigske. Krigsårene havde tæret stærkere på erhvervslivets værdier, og den umiddelbare gevinst, der bestod i, at den påtvungne rovdrift og tvangsafleveringerne af besætninger og afgrøder frigjorde kapital, tilintetgjordes stort set ved det efterfølgende marksammenbrud. I det hele indebar markederouten en mangel på egenkapital i landsdelen, som blev så meget mere følelig, som det sønderjyske landbrug, der hidtil havde produceret for et beskyttet tysk marked og delvis som følge heraf var langt mindre intensivt, måtte ind i en kapitalkrævende driftsomlægning, hvis det skulle klare sig under danske forhold. Dertil kom visse strukturelt betin-

gede hindringer for en effektiv drift. Som hovedregel var jordtilliggendet for stort i forhold til avlsbygningerne, hvis disse skulle anvendes til intensiv drift. Desuden var ejendommene ofte slet arronderet, hvilket indebar, at tilliggendet kunne være spredt på 20-30 forskellige parceller med betydelig afstand til de yderste¹.

Som en del af det i juni 1920 gennemførte lovkompleks, hvorved Sønderjylland retligt indlemmedes i Danmark, vedtoges en række støtte-love, som søgte at afhjælpe landsdelens kapitalmangel og dermed fremme erhvervslivets omstilling.

Ved lov nr. 297 af 28. juni 1920 oprettedes der en Udligningskasse for Sønderjylland, hvis formål var at afbøde virkningerne af marksammenbruddet; det blev dog på grund af den til rådighed stillede sum i højere grad en social foranstaltning end en egentlig kapitalerstatning.

Ved lov nr. 296 af 28. juni 1920 oprettedes en Lånekasse for Sønderjylland, hvis formål var at yde mindre lån fortrinsvis til de næringsdrivende og landbrugere, som ikke kunne opnå driftslån ad normal vej, fordi de ikke kunne stille tilstrækkelig sikkerhed for lånet.

Ved lov nr. 301 af 28. juni 1920 bemyndigedes indenrigsministeren til at meddele Sønderjyllands Kreditforening stadfæstelse på foreningens statutter. For at sikre kreditforeningens første år iværksatte staten og Nationalbanken kurshævende foranstaltninger, som omfattede salgsregulering, belåning og støtteopkøb.

Ovennævnte støtteforanstaltninger var tænkt som midlertidige ordninger. Udligningskassen afsluttede således sin virksomhed i 1922, Lånekassen sin med udgangen af finansåret 1921/22, og de kurshævende foranstaltninger for Sønderjyllands Kreditforening ophørte gradvist i 1921.

Det blev imidlertid nødvendigt fra 1925 at genoptage og supplere støtteforanstaltningerne, hvilket hang sammen med de valutariske fluktuationer i første halvdel af 1920'erne og den stramme pengepolitik, som førtes i forbindelse med paribestræbelserne. Nationalbankens kreditindskrænkninger i begyndelsen af 1924 afstedkom et betydeligt røre i det kapitalfattede Sønderjylland, pengeinstitutterne indsendte andragender om dispensation, og der afholdtes protestmøder og fremsattes forslag om massiv udenlandsk kapitaltilførsel til Sønderjylland og om, at staten stillede et beløb til rådighed for Lånekassen, så den kunne genoptage sin lånevirk-somhed².

Bortset fra, at de sønderjyske pengeinstitutters andragende til en vis grad blev imødekommet, blev alene forslaget om en genåbning af Lånekassen realiseret i form af lov nr. 60 af 18. marts 1925. I bemærkningerne til

lovforslaget motiveredes dette med, at »der gentagne gange fra sønderjysk side har været peget på de ekstraordinære vanskeligheder, som gør sig gældende i denne landsdel med hensyn til opnåelse af kredit. Under hensyn til, at de sønderjyske landsdele således i særlig grad er ramt af de for tiden herskende økonomiske vanskeligheder, fremsættes nærværende lovforslag«³.

En lige så klar begrundelse i de økonomiske vanskeligheder findes ikke i motiveringen for lovforslaget vedr. den under 18. april 1925 stadfæstede lov om statsgaranti for forrentningen af Sønderjyllands Kreditforenings obligationer: »Det har af forskellige årsager vist sig vanskeligt at holde de af Sønderjyllands Kreditforening udstedte 4½ pct. kasseobligationer i en i forhold til de øvrige danske kreditforeningsobligationer rimelig kurs ... Da dette forhold vanskeliggør optagelsen af lån i kreditforeningen og i det hele hæmmer dennes virksomhed, har man fra direktionen og repræsentantskabet modtaget et andragende om at opnå statsgaranti for forrentningen af kasseobligationerne, hvorved man mener at kunne fremme omsætningen af disse til bedre og mere stabile kurser«⁴.

Fra oppositionens side blev der imidlertid under debatten udtrykt skepsis over for regeringens begrundelse for fremsættelsen af lovforslaget, idet man mente, at kursfaldet ikke skulle henføres til »forskellige årsager«, men til den enkle kendsgerning, at der var tale om en kreditforening med et stort udbud af obligationer, hvilket i en situation med et mættet obligationsmarked naturligt måtte give sig udslag i relativt lavere kurser. I udvalgsbetænkningen henstillede flertallet derfor, at regeringen nedsatte et udvalg, som skulle undersøge, om »støtten til de sønderjyske låntagere ikke kunne ydes på anden måde og navnlig ved ophævelse af Sønderjyllands Kreditforenings monopolstilling og udvidelse af dens område«⁵.

Henstillingen blev taget til følge, idet den sønderjyske realkreditkommission blev nedsat den 16. juli 1925. Kommissionen fandt i sin betænkning, som blev afgivet den 4. marts 1926, støtten til Sønderjyllands Kreditforening fuldt berettiget og mente ikke, at den eksisterende struktur for lån på 1. prioritet burde ændres. Derimod fandt den, at »betingelserne for opnåelse af 2. prioritetslån og driftskredit er væsentlig ugunstigere i de sønderjyske landsdele end i det øvrige land«, hvilket hang sammen med en forvriddning i den sønderjyske kreditstruktur, idet sparekasserne på grund af kapitalmangel ikke kunne opfylde deres traditionelle rolle. Kommissionen indstillede derfor, at staten skulle tilvejebringe kapitalindskud til de sønderjyske sparekasser, som skulle genudlåne på 2. prioritet. Samtidig skulle denne kapitaltilførsel medvirke til at sænke det høje renteniveau i

Cornelius Petersen (1882-1935).

På baggrund af deflationskrisen 1926-27 vandt den frisiske bonde Cornelius Petersen et vist gehør for sin kritik af dansk styre. På fotografiet, som er fra denne periode, taler han ved et af de utallige protestmøder, som den af ham grundlagte og ledede selvstyrebevægelse arrangerede. Typisk for hans stil er udtalelsen: »Tyskerne tog vort blod og vore penge, danskerne tager vore ejendomme. Det er ligrøvere, der bor i København, og ligrøvere plejer vi at hænge!«

Foto, Kgl. Bibliotek



Sønderjylland. Forslaget blev imødekommet, idet finansministeren bemyndigedes til at yde garanti for forrentning og tilbagebetaling af indtil 10 mill. kr., som de sønderjyske sparekasser lånte i københavnske pengeinstitutter og andre institutioner⁶.

I løbet af 1924 intensiveredes bestræbelserne for at føre kronen i pari, hvilket lykkedes så godt, at guldindløseligheden kunne genindføres 1. januar 1927. Erhvervslivet blev imidlertid derved bragt ind i en deflationskrise, idet pengeindkomsterne faldt betydeligt stærkere end omkostningerne. Statsminister Th. Madsen-Mygdal tilkendegav i sin frontale den 17. december 1926, at nu måtte nedskæringerne vej betrædes, hvilket ikke mindst indebar en nedskæring af statens udgifter. De udgiftskrævende love, som vedtoges under Madsen-Mygdals regering for at hjælpe erhvervslivet ud af krisen, var da også få og lidet omfattende.

Dog var der et enkelt lyspunkt i Madsen-Mygdals dystre tale: »Hvor der af særlige årsager er opstået vanskeligheder af ekstraordinær beskaffenhed, og hvor finansielt overkommelige foranstaltninger kan antages at betyde en effektiv hjælp uden skade for helheden, vil ministeriet tilstræbe, at sådanne foranstaltninger gennemføres. – Herunder vil ministeriet have sin opmærksomhed henvendt på de sønderjyske landsdele og de der herskende overordentlig store økonomiske vanskeligheder«⁷.

Denne beredvillighed til at dispensere fra den almindelige nedskæringspolitik, når det gjaldt Sønderjylland, udmøntedes i lov nr. 33 af 28. februar 1927 om oprettelsen af Sønderjysk Hypoteklånepfond og lov nr. 38 af 2. marts 1927 om oprettelse af en Lånekasse i Sønderjylland. Hypoteklånepfonden kunne indtil 1. juni 1930 udlåne 20 mill. kr. til sønderjyske landejendomme mod 2. prioritet. Staten garanterede for renter og afdrag og indtrådte desuden i det solidariske ansvar. I medfør af loven om Lånekassen stillede staten yderligere 7,8 mill. kr. til rådighed til udlån til alle erhverv, og fortrinsvis til handlende, håndværkere og fiskere.

De to love havde som baggrund et større antal henvendelser fra forskellige kredse i Sønderjylland, bl.a. en parilånbevægelse, de sønderjyske landbo- og husmandsforeninger og Sønderjyllands Kreditforenings direktion. Det blev det af sidstnævnte fremsatte forslag, som realiseredes⁸. Forslaget henviste til den økonomiske situation, således som den var beskrevet i realkreditkommissionens betænkning, og det var da også udelukkende denne, der henvistes til i regeringens forelæggelse af de to lovforslag. Indenrigsminister Kragh konkluderede således: »Der er altså tale om en række samvirkende årsager, for hvilke der udførligt og sagligt er gjort rede i realkreditkommissionens betænkning, og som jeg derfor ikke behøver at komme nærmere ind på, men kun her har villet nævne for at skabe baggrunden for det lovforslag, jeg herved har den ære at fremsætte«. Finansminister Neergård udtalte sig på lignende måde om det af ham fremsatte lovforslag⁹.

Som den sidste særlige sønderjyske støttelov, som vedtoges inden sønderjysk erhvervsudvalgs nedsættelse, skal nævnes lov nr. 120 af 31. marts 1928 om oprettelse af en ny 4. serie under statens rentegaranti i Sønderjyllands Kreditforening. I bemærkningerne til lovforslaget anførtes som årsag til dets fremsættelse alene de herskende økonomiske forhold i Sønderjylland. Efter udvalgsbehandlingen følte indenrigsminister Kragh sig imidlertid foranlediget til yderligere at motivere statsgarantien, og derved kom den anden, hidtil stort set skjulte halvdel af motiveringen for den sønderjyske støttelovgivning frem i dagens lys: »De grunde, som i sin tid medførte, at rigsdagen gik med til at garantere 3. serie i Sønderjyllands Kreditforening, er jo vedvarende til stede ... og derfor har jeg ikke ment det forsvarligt på nærværende tidspunkt at modsætte mig denne statsgarantis fortsættelse ... Jeg nærer det håb, at efterhånden som de statsretlige forholds kontinuitet på grundlag af fredstraktaten fæstner sig i bevidsthederne her i landet og uden for vore grænser, skal årsagerne til, at vi skred til statsgarantien i 1925, afsvækkes og til sidst forsvinde«¹⁰.

Det er givet, at der i Sønderjylland i årene efter genforeningen var et reelt behov for økonomisk støtte. Men det er ligeså klart, at det nationalpolitiske moment indgik i overvejelserne over den sønderjyske støttelovgivnings nødvendighed, og det er tvivlsomt, om støttelovgivningen havde fået det omfang, den fik, hvis der kun havde kunnet henvises til den økonomiske situation. Af indlysende årsager omtales det nationalpolitiske moment med ovennævnte undtagelse ikke i begrundelsen for de fremsatte lovforslag, hvorfor belægget for dette motivs styrke må findes andetsteds. Der skal i det følgende kort redegøres for, hvorledes nationalpolitiske hensyn indgik i de enkelte lovforslags tilblivelse.

Nationalpolitiske hensyn

To af de ovennævnte støtteforanstaltninger: loven af 18. marts 1925 om Lånekassen og de af realkreditkommissionen i foråret 1926 anbefalede realkreditlån kan der kun påvises økonomiske motiver for.

Til gengæld er de nationalpolitiske motiver bag loven af 18. april 1925 om statsgaranti for forrentningen af Sønderjyllands Kreditforenings obligationer som nævnt ganske klare. De i bemærkningerne til lovforslaget anførte »forskellige årsager« til de vigende kurser blev i Sønderjyllands Kreditforenings andragende om statsgaranti ganske entydigt defineret som nationalpolitiske. Der havde i begyndelsen af 1924 rejst sig visse grænserevisionistiske krav fra tysk side, hvilket mentes at have forårsaget nogen usikkerhed hos det kapitalanlæggende publikum, således at en investering i Sønderjyllands Kreditforenings obligationer ønskedes honoreret med en højere effektiv rente. Ved et møde den 22. januar 1925 i Lånekassens bestyrelse, hvor finansminister Bramsnæs var tilstede, anførte P.A. Callø, ledende direktør i kreditforeningen, at »denne kreditforenings kurser jo stadig lå noget under andre kreditforeningers, og han nævnede som grunden hertil navnlig den ret udbredte forkastelige opfattelse, at den nævnte kreditforening frembød særlig risiko ved faren for, at de sønderjyske landsdele atter kunne blive tilbageerobret af Tyskland«. Fra politisk hold accepteredes det af Callø hævdede nationalpolitiske tryk på kreditforeningens kurser; men netop af nationalpolitiske årsager kunne denne motivering for lovforslaget selvsagt ikke udtrykkes eksplicit under rigsdagsdebatten. »Den virkelige grund til lovforslagets fremsættelse blev end ikke nævnt«, skrev Callø senere¹¹. Under landstingsdebatten blev den virkelige

grund dog nævnt en enkelt gang, hvilket formanden prompte reagerede på ved at henstille, at dette ikke skete oftere¹².

Uroen omkring grænsen i 1925 var for intet at regne mod den, som opstod i løbet af efteråret 1926. Det afgørende problem i årene efter genforeningen var, at man ikke fra dansk side var ganske sikker på, at der ikke med tilstrækkelig tysk fremgang i Sønderjylland som baggrund kunne blive rejst krav om en revision af den i 1920 fastlagte grænse. Og der bestod en faktisk mulighed for tysk fremgang; thi foruden de nationalt bevidste på begge sider var der en større gruppe af nationalt indifferente, de såkaldt »blakkede«, som oftere lod deres stemmeafgivning bestemme af økonomiske end af nationale hensyn, hvilket kunne bevirke, at i en situation med økonomisk krise kunne et større antal stemmer bliver flyttet fra den danske til den tyske fløj. Netop i 1926 mærkedes deflationskrisen for alvor, hvilket affødte stigende uro og utilfredshed i Sønderjylland.

Et urocenter var selvstyrebevægelsen, hvis ophavsmand og leder var den friske bonde Cornelius Petersen, for hvem dansk styre var roden til alt ondt. Først med krisen i 1926 blev der sangbund for hans kritik. Selvstyrebevægelsen var dog kun eksponent for den herskende utilfredshed, men den var uden egentlig politisk indflydelse, hvilket viste sig ved folketingsvalget den 2. december 1926, hvor Cornelius Petersen havde opstillet kandidater, men kun opnåede godt 2000 stemmer. Derimod syntes den stemning, som selvstyrebevægelsen havde været med til at rejse, at komme det hjemmetyske parti til gavn, idet dettes stemmetal voksede fra 7715 i 1924 til 10442 i 1926¹³.

Medvirkende årsag til denne fremgang var ganske givet også Kreditanstalt Vogelgesangs virksomhed. På grundlag af tysk kapitaltilførsel påbegyndte Vogelgesang i september 1926 en udlånsvirksomhed med et klart nationalpolitisk sigte. I løbet af et par måneder var der bevilget lån i landejendomme til ca. 1,4 mill. kr. Dette massive lånefremstød indvarslede en national jordkamp, idet en dansk reaktion var en nødvendighed. På et fortroligt møde den 7. januar 1927 på Schackenborg, hvori bl.a. deltog de fleste sønderjyske rigsdagsmænd, besluttedes det som en modaktion at oprette Landeværnet, hvilket skete den 24. januar. Ved frivillige bidrag indsamledes over hele landet et betydeligt beløb, som overvejende udlåntes i de nationalt blandede sogne ned mod grænsen¹⁴.

I denne situation satte også statsmagten ind med støtteaktioner i form af lov af 28. februar 1927 om Hypoteklånefonden og lov af 2. marts 1927 om Lånecassen. Forslaget om en særlig Hypotekfond udarbejdedes først af Orla Buhl, som var medlem af Sønderjyllands Kreditforenings direktion,

og som synes at være blevet inspireret af den sønderjyske folketingsmand Nis Nissen¹⁵. Buhls forslag blev indarbejdet i det bredere kriseforslag, som kreditforeningens direktion fremlagde for den ny venstregering den 20. december 1926. Samme dag drøftedes forslaget af Lånekassens bestyrelse i dens egenskab af sagkyndigt organ i sønderjyske spørgsmål. Først på dette tidspunkt blev forslaget sat ind i en nationalpolitisk sammenhæng, idet det i sig selv intet indeholdt herom¹⁶. Direktør Callø sagde herom på mødet i Lånekassens bestyrelse: »Det er kampen om jorden, der er begyndt. Til en sådan kamp bør man i tide ruste sig. Kreditforeningens forslag tager vel ikke særlig sigte på en sådan kamp, men det kan medvirke direkte og indirekte«. Callø uddybede dette ved at påpege, at det væsentligste var at etablere en alternativ lånemulighed, så Kreditanstalt Vogelgesang ikke fik indflydelse i national henseende, blot fordi den var den eneste udvej på 2. eller efterfølgende prioriteter¹⁷. Under rigsdagsdebatten fulgte finansminister Neergård og ledende politikere fra de øvrige partier denne linie op ved at betone, at såvel Lånekassen som Hypoteklånefonden i modsætning til Landeværnet måtte være forpligtet til at yde lån uden hensyn til nationalt sindelag¹⁸.

Efter Troels Finks vurdering styredes denne kurs med held: »Netop denne ligelige behandling af låneandragender fra både tyske og danske havde nationalpolitisk heldige følger, idet efterspørgslen efter lån fra Vogelgesang gik ned, når man kunne få rimelige lån i en upolitisk låneinstitution ... Også den såkaldte Lånekasse, der ligesom Hypoteklånefonden arbejdede med danske statsmidler, udvidede sin virksomhed med lignende virkninger. – Brodden blev taget af det tyske fremstød«¹⁹. Hvorvidt udlånsvirksomheden faktisk var nationalt neutral får stå hen her, idet en sådan vurdering forudsætter gennemgang af et større antal lånesager. Men det fremgår klart af kildematerialet, at det bag kulisserne ikke netop var en nationalt neutral udlånsvirksomhed, der foresvævede en række af de personer, som havde en afgørende andel i lovforslagenes tilblivelse. Til belysning heraf anføres et par eksempler.

Den 27. januar 1927 afholdtes der et møde mellem statsministeren, de fire partiformænd samt ni sønderjyske rigsdagsmænd. Emnet var lovforslagene om Hypoteklånefonden og Lånekassen²⁰. Dagen efter gennemgik Stauning i den socialdemokratiske gruppe lovforslagene og bemærkede herunder: »Nogen egentlig forbindelse mellem disse love og den ny organisation Landeværnet skal ikke bestå, men anbefaling fra Landeværnet vil være et fortrin«²¹. Dette er ganske vist Staunings fortolkning; men eftersom to af de sønderjyske rigsdagsmænd, som havde deltaget i mødet dagen

forud, også var tilstede ved mødet i den socialdemokratiske gruppe og her ikke kommenterede Staunings bemærkninger, er der næppe grund til at antage, at Staunings fortolkning ikke var dækkende.

Ikke mindst for Lånekassens vedkommende er der udtalelser, som vidner om, at der tilsigtedes en nationalt præget udlånsvirksomhed: Således skrev den sønderjyske landstingsmand Jepsen Christensen, der synes at have været den nye venstregerings mest fremtrædende rådgiver under overvejelserne om kriseforanstaltningerne, til partifællen, finansminister Neergård: »Må jeg ... meget indtrængende bede om, at de penge, der stilles til rådighed for Lånekassen for Sønderjylland, bliver til så fri disposition som vel muligt for kassens bestyrelse ... Jo mere frit stillet Lånekassen kan være i sine dispositioner, med en stiltiende bemyndigelse til at støtte særligt i de nationalt vanskelige egne, des bedre vil det utvivlsomt være«²².

Den tavshed, der hidtil havde været opretholdt udadtil om den nationalpolitiske baggrund for støttelovgivningen, blev som tidligere omtalt brudt et år senere – i februar 1928 – under debatten om lovforslaget vedr. statsgaranti for Sønderjyllands Kreditforenings obligationer. Den nationalpolitiske situation var på dette tidspunkt ikke slet så ophedet, om end den blev fulgt opmærksomt af Madsen-Mygdal selv²³. Med gennemførelsen i februar-marts 1927 af de sønderjyske kriselove var, som påpeget af Troels Fink, brodden taget af Vogelgesangs virksomhed. Cornelius Petersens selvstyrebevægelse ebbede i løbet af 1927 ud, bevægelsens særlige organ ophørte at udkomme, og lederen blev indlagt som sindssyg. Hjemmetyskerne arbejdede endnu i det dulgte, først i april 1928 trådte den af H.C. Lei ledede samlingsbevægelse frem i dagens lys²⁴.

Baggrunden for lovforslaget om statsgarantien var, at Sønderjyllands Kreditforening i oktober 1927 anmodede om tilladelse til at oprette en 5 pct. serie obligationer; men en sådan forudsatte selvsagt ikke den statsgaranti, som kreditforeningen samtidig ansøgte om. I andragendet fremførtes som begrundelse for statsgarantien, at den »har virket efter sit formål og sat Sønderjyllands Kreditforening i stand til at overvinde de vanskeligheder, som den i de foregående år havde at kæmpe med, og som skyldes dens beliggenhed ved grænsen. – Den [statsgarantien] betyder en værdifuld støtte for de sønderjyske låntagere og fortsat arbejdsro for Sønderjyllands Kreditforening«²⁵. Herved havde kreditforeningen i sin argumentation for fornyet statsgaranti indført det nationale moment uden dog at hævde, at dette just da var af alvorlig karakter. Som omtalt følte indenrigsminister Kragh sig imidlertid under 2. behandlingen af lovforslaget foranlediget til at bemærke, at det netop var den fortsatte uro omkring grænsen, som

nødvendigjorde en fornyet statsgaranti. Den politiske forudsætning for en sønderjysk særlovgivning var jo nemlig, at der bestod særlige forhold, hvorfor sådanne måtte anføres. Den egentlige baggrund for statsgarantien synes imidlertid at have været den i kreditforeningens andragende antydede betragtning, at undladelsen af at yde fortsat statsgaranti kunne give rum for fortolkninger af nationalpolitisk karakter, hvilket atter kunne afføde uro. Statsgarantien for 4. serie må således antages primært at have været af præventiv karakter. At dette synes at have været tilfældet, understreges af, at det i realiteten var en yderst beskedent hjælp, som i det fremsatte lovforslag var tiltænkt den nye serie. Fra den endnu åbne 3. serie skulle statsgarantien for det beløb, der endnu ikke var disponeret over, – hvilket udgjorde ca. 7 mill. kr., – overflyttes til den nye serie, således at den nye statsgaranti kun ville komme til at omfatte et nettobeløb på ca. 8 mill. kr. Dette blev under udvalgsbehandlingen ændret, så 3. serie skulle forblive åben indtil den i loven fastsatte grænse, mens statsgarantien for 4. serie kom til at løbe indtil pålydende 15 mill. kr., hvilket dog også må siges at være en snæver ramme for en kreditforeningsserie. Direktør Callø bemærkede herom: »I det karrigt tilmålte beløb har man en gradmåler for regeringens interesse for dette spørgsmål«²⁶.

Støttelovgivningen synes således i vidt omfang at have fulgt den nationalpolitiske konjunktur, som på den anden side ikke var uden sammenhæng med den utilfredshed, der udsprang af den økonomiske situation. Da den nationalpolitiske uro var stærkest i sidste halvdel af 1926 og første halvdel af 1927, gennemførtes en omfattende støttelovgivning, som udadtil alene begrundedes i de økonomiske forhold. Da der i de første måneder af 1928 syntes at herske ro om det nationale spørgsmål, udtaltes der for første gang i folketinget en nationalpolitisk motivering for en støttelov, som i øvrigt, målt i den statsgaranti, den stillede til rådighed, var af beskedent omfang, og som i sit sigte primært synes at have været af præventiv karakter. I begyndelsen af 1928 behandlede tillige et af Socialdemokratiet fremsat lovforslag, som Madsen-Mygdal gik stærkt imod, netop fordi det efter hans opfattelse kun ville tjene til at stimulere den latente nationale uro.

Uenigheden om nedsættelsen af et sønderjysk erhvervsudvalg

Lovforslaget, som var fremsat allerede den 14. oktober 1927 af den sønderjyske folketingsmand I.P. Nielsen på Socialdemokratiets vegne, gik

ud på, at der af rigsdagen skulle nedsættes et udvalg, som over for statsministeren skulle fremsætte forslag til ophjælpning af erhvervsforholdene og til formindskelse af arbejdsløsheden i Sønderjylland. Udvalget skulle særligt beskæftige sig med muligheden for igangsættelse af afvandringsarbejder og vejarbejder, især anlæg af nye veje, som kunne befordre udstykningen af statens jord til husmandsbrug, og desuden fremsætte videregående forslag til fremme af udstykning af jord til husmandsbrug²⁷.

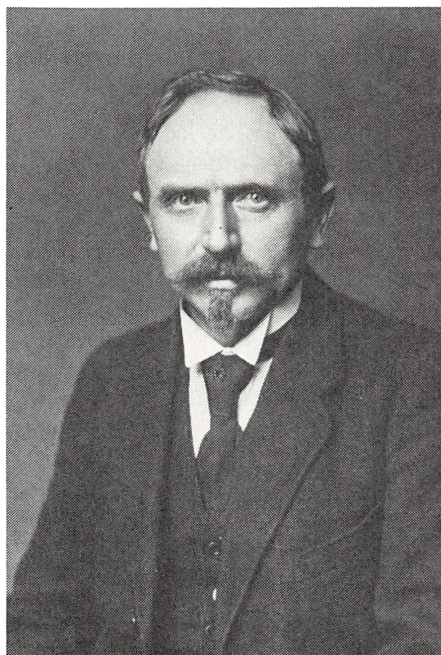
Baggrunden for lovforslagets fremsættelse var en stærk utilfredshed med arbejdernes kår. Arbejdsløsheden var ganske betragtelig, især i grænseegnene, og de sociale hjælpeforanstaltninger var efter I.P. Nielsens opfattelse ringere i de fleste sønderjyske kommuner end i de kongerigske; konsekvenserne var social elendighed og muligheden for national svækkelse, både fordi henvisning til socialhjælp som bekendt indebar fortabelse af stemmeret, og fordi utilfredshed med vilkårene under dansk styre kunne medføre overgang til den tyske fløj. I adskillige resolutioner fra sønderjyske arbejdere til regering og rigsdag anmodedes der om tilførsel af kapital til håndværk, industri, handel og fiskeri samt til igangsættelse af offentligt arbejde, idet landbruget hidtil havde fået langt den største andel – også relativt – af den støttekapital, som var tilflydt Sønderjylland. Her fandtes den dybestliggende årsag til ønsket om at få nedsat et erhvervsudvalg: den undersøgelse, som realkreditkommissionen havde foretaget i 1925-26, og som alene havde omfattet landbruget og pengeinstitutternes forsyning af landbruget, skulle nu udvides til en generel erhvervsundersøgelse, som kunne tilvejebringe en samlet oversigt over de punkter, hvor staten kunne og burde sætte ind med støtte, hvilket da også ville omfatte byerhvervene. En sådan planmæssig indsats ville tillige være den bedste sikring af de nationale interesser²⁸.

I.P. Nielsen havde ved flere lejligheder, både før og efter lovforslagets fremsættelse, arbejdet for nedsættelsen af et sådant udvalg. Første gang synes at have været den 20. december 1926 ved Lånekassens drøftelse af Sønderjyllands kriseforslag; ingen reagerede dog på I.P. Nielsens forslag²⁹. Næste gang var ved et møde den 9. december 1927 mellem statsministeren, indenrigsministeren og flertallet af de sønderjyske rigsdagsmænd til drøftelse af et ønske fra de sønderjyske landbo- og udstykningsforeninger om en særlig lov til fremme af udstykningen. I.P. Nielsen var dog under henvisning til den ovenfor skildrede mangel på lighed i støtten til byerhverv og landbrug noget forbeholden. Til gengæld afvistes hans forslag denne gang klart, både af flere af de øvrige sønderjyske rigsdagsmænd, af indenrigsministeren og af statsministeren. Der henvistes til, at støtten til

Jens Peter Nielsen (1873-1952).

I. P. Nielsen oplærtes i bagerfaget og virkede som bagersvend i København. Samtidig engagerede han sig i fagforeningsarbejde og blev tillige i 1910 medlem af Socialdemokratiets hovedbestyrelse. Efter opfordring fra Stauning opstillede han ved efterårsvalget i 1920 for Socialdemokratiet i Sønderjylland, som han repræsenterede i folketinget i de følgende 23 år, fra 1928 med sæde i finansudvalget.

Foto 1921, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.



landbruget også ville smitte af på beskæftigelsen, idet der skulle bygges veje, huse o.s.v. Og i øvrigt afvistes støtte til erhvervslivet principielt, således sagde indenrigsminister Kragh: »I.P. Niensens mening om statens opgave er en anden end min. Erhvervslivet må efter min opfattelse rette sig selv«. Kragh refererede desuden en uofficiel undersøgelse af indkomst- og skatteforholdene samt arbejdsløsheden m.m. i grænseegnene, som han på foranledning af forskellige rigsdagsmedlemmer havde foretaget. Undersøgelsen viste, at der nok kunne være behov for at igangsætte offentlige arbejder; men i det hele var billedet »ikke så mørkt, som man har villet skildre det ... Helhedsindtrykket er, at er der end vanskeligheder, er de ikke så forfærdelige, som jeg har troet, og jeg tror ikke, at afhjælpningen af dem stiller så store krav«³⁰. Netop en sådan konklusion på en uofficiel undersøgelse har nok bestyrket I.P. Nielsen i troen på, at det ville være nødvendigt med en officiel undersøgelse. I hvert fald foranstaltede Socialdemokratiet afholdt protestmøder over hele Sønderjylland sidst i februar 1928, og de på disse vedtagne enslydende resolutioner indeholdt også kravet om en undersøgelse af det sønderjyske erhvervsliv³¹.

Udover forsøget på ved uofficielle undersøgelser at imødekomme I.P. Nielsen, forsøgte venstre regeringen også på anden vis at tage vinden ud af sejlene på forslaget om et erhvervsudvalg. I.P. Niensens lovforslag fremsat-

tes den 14. oktober 1927, men kom først til 1. behandling den 13. marts 1928. Den lange forsinkelse taler formentlig for sig selv³². Om ikke andet, gør den kendsgerning, at lovforslaget behandledes sammen med et af regeringen fremsat lovforslag om ændringer i loven om husmandsbrug, hvorefter der skulle kunne oprettes mindre gårdbrug i de tyndt befolkede egne af Sønderjylland³³.

Dette lovforslag fremsattes på foranledning af en henvendelse af 21. september 1927 fra Fælleslandboforeningen for Sønderjylland. Hensigten med henvendelsen var at søge udstykningen fremmet, bl.a. ved anlæg af veje til udstykningsarealerne. En halv snes dage efter I.P. Niensens fremsættelse af sit lovforslag afholdtes i landbrugsministeriet et møde om udstykningsspørgsmålet; i dette møde deltog foruden statsministeren repræsentanter for de foreninger, der stod bag henvendelsen. De sønderjyske rigsdagsmænd var ikke indbudt, dem forhandlede der som nævnt med i december.

Udover den taktiske manøvre, der lå i at fremsætte et lovforslag, hvis indhold lå tæt op ad I.P. Niensens lovforslag, var Venstres lovforslag givetvis også efter Madsen-Mygdals mening ønskeligt af andre grunde, hvilket fremgår af hans indlæg på mødet den 24. oktober: »Angående det nationale bemærkes: Fra tysk side gøres der nu angreb, og derfor kan vi også roligt befæste sydgrænsen; men hertil kommer et nationaløkonomisk hensyn, at det er rigtigt særligt at udstykke – som i det øvrige land – de tyndt befolkede dele af landet«³⁴. Derimod bemærkedes intet om, at fremsættelsen af et sådant lovforslag kunne være begrundet i ønsket om at afhjælpe arbejdsløsheden. Dette argument fremførte Madsen-Mygdal først på mødet den 9. december, hvor også I.P. Nielsen var tilstede³⁵.

At hensigten med at fremsætte lovforslaget om udstykning tillige var at overflødiggøre I.P. Niensens lovforslag trådte helt klart frem ved 1. behandlingen af de to lovforslag. Ordføreren for Venstre, Chr. Ernst Christensen, havde følgende kommentar til I.P. Niensens forslag: »Dette lovforslag søger i alt væsentligt at afhjælpe erhvervsvanskelighederne ad de samme veje som det af regeringen forelagte lovforslag ... Jeg vil håbe, at vi kan finde hinanden på regeringsforslagets grund«³⁶. Statsministeren fulgte dette op ved at påpege: »Det forslag, jeg har fremsat her, med tilføjelse af de bestemmelser, som jeg vil søge gennemført med finansudvalgets samtykke, anviser jo den praktiske løsning af de opgaver, som det ærede medlem stiller i sit forslag, mens det ærede medlems forslag egentlig kun gik ud på dette, at der nedsættes en kommission, der skal overveje alle disse forslag«³⁷. I.P. Nielsen var ikke uvidende om hensigten: »Nu var det naturlig-

vis en given sag, at vi ville sluge landbrugsministerens forslag, således som det var fremkommet, uden hensyn til, om den højtærede landbrugsminister som statsminister ville tage hensyn til vore ønsker«³⁸. I.P. Nielsen fastholdt sit lovforslag, vel vidende, at det hidtil havde været en forudsætning for gennemførelsen af særlige sønderjyske støttelove, at partierne som helhed sluttede op herom³⁹: »Vi fra socialdemokratisk side vil forhandle om dette lovforslag, men graden af den forhandlingsvenlighed, den højtærede landbrugsminister kan vente hos os, vil afhænge af den grad af forståelse, som vises fra regeringens side over for det forslag, der er stillet af mig og mine partifæller«⁴⁰.

Det endte da også med, at der under udvalgsbehandlingen af de to lovforslag, som var henvist til samme udvalg, opnåedes enighed om at henstille til regeringen, at der nedsattes et sønderjysk erhvervsudvalg⁴¹. At énstemmighed om denne henstilling ikke nåedes uden kraftig modstand fra Madsen-Mygdal, fremgår trods tekstens lapidariske form klart af udvalgsprotokollen⁴².

Madsen-Mygdals modstand begrundedes først og fremmest i den opfattelse, at en omfattende undersøgelse af den økonomiske situation i Sønderjylland kun ville stimulere den latente nationale uro. På det tidspunkt, da lovforslaget om erhvervsudvalget behandlede i folketingsudvalget, bemærkede han i et gruppemøde i Venstre, at han »troede, at det var dumt at nedsætte en sådan kommission. Det er os og vor presse, der stadig skaber uroen i Sønderjylland«⁴³. Dette uddybede han to dage senere under 2. behandlingen: »Når man taler om uroen i Sønderjylland og de mange forskellige bevægelser i Sønderjylland, er det noget, der mere findes i pressen og i offentlig tale end i virkeligheden«⁴⁴. Især var det skadeligt, når den sønderjyske uro refereredes i hovedstadspressen; thi, som det blev påpeget på et vælgermøde i Gram, »fra hovedstadspressen går det ud til hele den europæiske presse, og der gentages det med større højtidelighed, end emnet i sig selv fortjener. Hvem der kan have interesse i, at dette sker, ja, det vil i hvert fald ingen sønderjyde være i tvivl om«⁴⁵.

Madsen-Mygdal foretrak i det hele, at der kom mindst mulig offentlig debat om de særlige sønderjyske støtteforanstaltninger. Også lovforslaget om oprettelse af mindre gårdmandsbrug havde som nævnt et nationalpolitisk aspekt, hvilket statsministeren under debatten erkendte: udstykningen af de tyndt befolkede sydlige egne var et forsøg på at befæste og fastlægge grænsen ved at lade dansksindede overtage de nyoprettede brug; »men også her tror jeg, det er heldigt, at vi ikke taler for meget derom, men at vi handler på den måde, som det tjener danskhedens interesser bedst«⁴⁶.

Den bedste fremgangsmåde, når man ville undgå offentlig debat og samtidig tilgodese danske interesser, var så vidt muligt at iværksætte støtteforanstaltninger ad administrativ vej, hvilket dog forudsatte, at de kunne finansieres inden for den bestående lovgivnings rammer, eventuelt med finansudvalgets billigelse. Således sluttede statsministeren mødet den 9. december 1927 med følgende kommentar til I.P. Niensens forslag: »Det er rigtigt at undersøge forholdene, men nedsætte en sønderjysk kommission vil jeg være meget betænkelig ved. Vi vil påny i ministeriet overveje forholdene og hvilke forholdsregler, der bør tages ... Jeg vil sætte pris på at finde former, der ligger inden for den gældende lovgivning. Jeg vil bestræbe mig på så lidt som muligt at bruge rigsdagen, men kun henvende mig til finansudvalget«⁴⁷. Da statsministeren var blevet presset til at nedsætte erhvervsudvalget, forbeholdt han sig da også eksplicit muligheden for fortsat at træffe foranstaltninger ad administrativ vej⁴⁸.

Mens det økonomiske motiv for I.P. Niensens ønske om nedsættelsen af udvalget var at få støtte til byerhvervene og dermed til nedbringelse af arbejdsløsheden, var det økonomiske motiv for Madsen-Mygdals modstand hensynet til den nedskæringspolitik, som var Venstres politiske bannermærke. Både indadtil på Venstres gruppemøder og udadtil på vælgermøder og i folketingssalen fremførtes det, at de sønderjyske særforanstaltningers tid måtte være forbi. Madsen-Mygdal henviste under debatten om erhvervsudvalgets nedsættelse netop til, at den sønderjyske befolkning måtte være klar over, at »der ikke vedblivende kan træffes særlige økonomiske foranstaltninger for Sønderjylland alene«⁴⁹.

Når der hidtil var truffet særlige økonomiske foranstaltninger for Sønderjylland alene, var det næsten udelukkende sket, fordi der kunne anføres en særlig nationalpolitisk situation, som gjorde en økonomisk støtte ønskelig. Denne støtte var endvidere i ganske overvejende grad tilflydt landbruget, dels fordi landbruget udgjorde langt det dominerende erhverv i Sønderjylland, dels fordi den nationale kamp i sin mest iøjnefaldende form var en jordkamp. Desuden var det som anført Madsen-Mygdals opfattelse, at det var nationaløkonomisk sundt at oprette nye brug, idet de repræsenterede værdier, som kunne blive stående. De øvrige sønderjyske erhverv måtte derimod tilpasse sig deflationskrisen ved nedskæring. Venstregeringen synes ikke at have opfattet den bl.a. herfra hidrørende arbejdsløshed som nogen synderlig nationalpolitisk risiko, selv om I.P. Nielsen hævdede det. Regeringen igangsatte ganske vist visse, om end af omfang stærkt begrænsede, offentlige arbejder; men den foretrak i det hele at skyde det over til det kommunale initiativ eller ud i fremtiden. Graden af

regeringens imødekommenhed på dette punkt kom til udtryk i et samråd i finansudvalget den 14. december 1928, hvor statsministeren udtalte: »Regeringen vil fremme alle arbejder ved grænsen. Der ligger store opgaver for lange tider i den forsømte landsdel, men det vil kræve år. Ministeriet vil ikke skyde den lokale styrelse til side. Hidtil er sat i gang, hvad der ekstraordinært kan gøres. Vi skal ikke af tyskerfrygt gøre noget, vi senere fortryder. Vi skal rykke frem med noget, som kan blive stående«⁵⁰.

Eftersom det påtænkte udvalg i flere henseender kunne komme til at modvirke Venstres politik, kan det næppe undre, at Madsen-Mygdal søgte at hindre dets nedsættelse, og det er kun en naturlig konsekvens heraf, at han ved udsigten til at måtte bøje sig udtalte i Venstres gruppemøde: »Skal denne kommission nedsættes, må den afsvækkes mest muligt«⁵¹.

Madsen-Mygdal oplyste ikke nærmere, på hvilken måde han tænkte sig at afsvække udvalget. Men i sine kommentarer til folketingsudvalgets henstilling om at nedsætte sønderjysk erhvervsudvalg tilkendegav han dog klart, hvad han forventede af udvalgets arbejde, og hvori dets kommissorium skulle bestå. Disse udtalte forventninger var af en sådan karakter, at de næppe kan forstås på anden måde end som et forsøg på at afsvække udvalget.

Madsen-Mygdal fastslog som grundlæggende princip, at »hvor der på særlige områder er særlige årsager, der fremkalder ekstraordinært vanskelige tilstande, kan der i Sønderjylland ligeså vel som i enhver anden del af landet træffes foranstaltninger«. At han her synes at have tænkt på grænseegnene fremgår af følgende: »Der kan være særlige forhold i grænsekommunerne, jeg tror også, der er sådanne, og disse forhold kan kræve særforanstaltninger, det indrømmer jeg«. Derimod mente han ikke, at de store erhvervsvanskeligheder, som han erkendte bestod i Sønderjylland, var af særlig beskaffenhed: »I almindelighed er erhvervsvanskelighederne de samme i Sønderjylland som i det øvrige land«. Hvor folketingsudvalget kun havde peget på en undersøgelse af de sønderjyske forhold, fastslog Madsen-Mygdal i overensstemmelse med sin opfattelse af erhvervsvanskelighederne i Sønderjylland, at erhvervsudvalgets hovedopgave skulle bestå i at foretage en sammenligning med andre landsdele: »Jeg tænker her på erhvervenes vilkår, på arbejdernes forhold, på arbejdsløshedens størrelse nord og syd for grænsen såvel som sammenlignende oplysninger vedrørende erhvervsvilkårene i Sønderjylland sammenlignet med de amters, der grænser nærmest op til Sønderjylland. Jeg tror, det kan være i alles interesse, både i den sønderjyske og i den øvrige danske befolknings interesser, at sådanne fuldkommen saglige oplysninger fremskaffes«⁵².

Men den minister, der skal nedsætte et udvalg og affatte dets kommissorium, kan næppe udtale som sin opfattelse, at forholdene i den landsdel, som er genstand for undersøgelsen, i almindelighed ikke adskiller sig fra forholdene i det øvrige land, og samtidig fastslå, at udvalgets hovedopgave er at sammenligne forholdene i den pågældende landsdel og det øvrige land, uden at dette må opfattes som et forsøg på at dreje udvalgets arbejde i retning af et forud fastlagt resultat, hvilket indebærer, at de saglige oplysninger, som udvalget skal tilvejebringe, i nogen grad mister deres værdi.

Ydermere var den i folketingssalen udtalte karakteristik af de økonomiske forhold i Sønderjylland mod bedre vidende, idet statsministeren kort tid senere i Venstres gruppe bemærkede: »I Sønderjylland er forholdene selvfølgelig noget sværere end her i landet, fordi man to gange har oplevet inflationen. Ulykken er, at velstanden eller fattigdommen er mere ulige fordelt end her i landet«⁵³.

Inden udvalget blev nedsat, hvilket skete den 3. maj 1928, udviklede situationen i Sønderjylland sig. Der havde på grund af den økonomiske situation længe hersket en udbredt utilfredshed, og denne søgtes udnyttet af hjemmetyskerne, som i en samlingsbevægelse under ledelse af H.C. Lei ville samle utilfredse blandt danske, tyske og blakkede; hensigten var i sidste ende at få ændret Sønderjyllands politiske status. Initiativtagerne arbejdede i nogen tid gennem lukkede møder; men natten mellem den 20. og 21. april 1928 trådte de frem med plakatoptklæbninger over hele landsdelen. På samme tid arbejdede andre bevægelser såsom Hoptrup- og Nustrup-bevægelserne med samme mål, mens den lidt senere opståede Tinglev-bevægelse alene søgte at tilvejebringe et samarbejde til imødegåelse af den økonomiske krise. Den ulmende uro og utilfredshed var således atter slået ud i lys lue⁵⁴. Dette medførte, at hvor Madsen-Mygdal før havde tøvet med at iværksætte en officiel undersøgelse, pressede han nu på for at få erhvervsudvalget officielt nedsat⁵⁵.

I løbet af sommeren svandt samlingsbevægelsens tilhængerskare ind, og da prisforholdene i løbet af 1928 udviklede sig gunstigt for landbruget, faldt der atter ro over landsdelen⁵⁶. At disse konjunkturer ikke synes at have været uden betydning for sønderjysk erhvervsudvalgs arbejde, fremgår af de bemærkninger, hvormed stiftamtmand P. Herschend i sine erindringer karakteriserer sit formandskab for udvalget: »De økonomiske forhold i de sønderjyske landsdele lå på det tidspunkt, da kommissionen blev nedsat – den 3. maj 1928 – meget trykkende, navnlig for landbruget; men det var så heldigt, at vejret sommeren igennem arbejdede for kommis-

Peder Herschend (1881-1963), formand for det sønderjyske erhvervsudvalg. Stiftamtmand i Ribe fra 1921, amtmand i Vejle fra 1937 til 1951. Fra november 1943 til maj 1945 var han desuden centraladministrationens repræsentant i Silkeborg over for den tyske værnemagts generalkommando i Danmark.
Foto 1923, Kgl. Bibliotek.



sionen, således at den utilfredshed, der i stort omfang var til stede i tiden før kommissionens nedsættelse, i det store og hele var borte, da vi den 12. januar 1929 kunne afslutte vort arbejde«⁵⁷.

Den holdning til udvalgets arbejde, der afspejles i ovenstående citat, synes alene at hidrøre fra den gode embedsmands loyalitet over for den opgave, som det var udvalget pålagt at løse. Der kan ikke umiddelbart i Herschends vita knyttes nogen særlig forbindelse til partiet Venstre eller Madsen-Mygdal. Herschend nævner selv i sine erindringer, at valget formentlig faldt på ham, fordi han var amtmand i Ribe, og at det altså var amtets beliggenhed, som var bestemmende⁵⁸.

Erhvervsudvalgets sammensætning, kommissorium og arbejds måde

Udvalgets sekretær blev amtsfuldmægtig i Ribe, P.J. Lærche-Thomsen, der således forud var Herschends medarbejder. Derudover bestod udvalget af 14 medlemmer, hvoraf 4 var udpeget af rigsdagens partier: Johs. Kyed for Venstre, C.N. Hauge for Socialdemokratiet, Charles Tvede for de konservative og Jens Holdgård for de radikale. Forslaget om, at rigsdagens partier skulle repræsenteres i udvalget, fremkom i folketingets betænkning

og begrundedes ved 2. behandlingen af Holdgård: det måtte for det første være rimeligt, at rigsdagen som bevilgende myndighed var repræsenteret i et udvalg, som muligvis ville fremkomme med indstilling om nye udgiftskrævende foranstaltninger; for det andet ville partiernes repræsentanter stå som garanter for et sagligt arbejde, »når udvalgets sammensætning bliver bredere, ser jeg deri en betryggelse for, at dets arbejde, når det engang kommer til at foreligge, vil blive modtaget med den alvor og forståelse, som det selvfølgelig bør modtages med. Når rigsdagen bliver repræsenteret i udvalget, vil man kunne få så alsidig en undersøgelse, at befolkningen kan stole på den«⁵⁹.

Holdgård havde tidligere udtalt sig positivt om erhvervsudvalgets nedsettelse, og for de konservative var Holger Andersen trådt frem som en varm fortaler for I.P. Niensens forslag⁶⁰. Det er derfor tænkeligt, at de tre oppositionspartier under indtryk af Madsen-Mygdals modstand mod den officielle undersøgelse havde ønsket repræsentation i udvalget for at sikre, at dets arbejde blev så vidt muligt sagligt. I hvert fald fortsatte Holdgård sit indlæg med direkte adresse til Madsen-Mygdal, som netop havde udtalt sine formodninger om det resultat, udvalget ville komme til: »Hvilket resultat, der kan komme ud af det, er det unødvendigt at drøfte her ... Jeg tror ikke, man på forhånd skal udtale noget om det resultat, udvalget vil komme til«⁶¹.

Endnu en bestemmelse vedrørende udvalgets sammensætning havde til formål at sikre et sagligt arbejde. Partiernes repræsentanter kunne ikke vælges blandt de sønderjyske rigsdagsmedlemmer, hvilket skulle tjene til at give udvalget et mindre ensidigt sønderjysk præg, idet de øvrige medlemmer, som skulle udpeges af erhvervsorganisationerne inden for landbrug, fiskeri, handel, håndværk og industri, fortrinsvis skulle være sønderjyder. Også I.P. Nielsen gik ind for dette synspunkt⁶².

Blandt udvalgets medlemmer må interessen særligt samle sig om Johs. Kyed og dennes placering inden for partiet Venstre. Han var bosat på Fyn, men siden 1924 valgt i Skanderborg amtskreds. Han markerede sig snart i partiet og blev allerede efter tre år medlem af finansudvalget. Han havde tidligere på partiets vegne beskæftiget sig med sønderjyske problemer og valgte énstemmigt til Venstres repræsentant i erhvervsudvalget. Kyed og Madsen-Mygdal må formodes at have kendt hinanden ganske godt, idet Kyed var lærer på Dalum landbrugsskole i perioden 1906-1917, mens Madsen-Mygdal var forstander for samme skole i perioden 1908-1920. Af drøftelserne på Venstres gruppemøder fremgår desuden, at Kyeds syns-

punkter, ikke mindst på sønderjyske forhold, i reglen lå tæt op ad Madsen-Mygdals⁶³.

Det var tanken, at udvalget skulle afslutte sit arbejde inden den 1. oktober 1928, men betænkningen blev først afgivet den 12. januar 1929. Der afholdtes i alt 14 møder; til halvdelen af disse var der indkaldt repræsentanter for det sønderjyske erhvervsliv og offentlige institutioner. Delvis på grundlag af sådanne samtaler med sagkyndige iværksattes statistiske undersøgelser enten af Statistisk Departement eller af udvalget selv. En del af det tilvejebragte materiale bearbejdedes af underudvalg, hvilket gjaldt landbrugsstatistikken og det af konsulatet i Flensborg indsamlede materiale om forholdene syd for grænsen; desuden nedsattes der et særligt redaktionsudvalg, bestående af Herschend, Kyed og Hauge⁶⁴. For så vidt som det indhentede materiale ikke behandlede i underudvalg, blev det »kritisk gennemgået og statistisk behandlet af sekretæren og mig [Herschend]«⁶⁵. Til belysning af drøftelserne inden for udvalget findes der fyldige mødereferater af alle møder med undtagelse af de to sidste; referaterne nærmer sig en replikgengivelse, men er ikke stenografisk optaget og ej heller godkendt af de enkelte medlemmer⁶⁶.

Udvalgets kommissorium blev af statsministeriet angivet som en »undersøgelse af erhvervsforholdene og arbejdsløsheden i de sønderjyske landsdele, særlig i grænseegnene, og sammenligning af disse forhold dels med tilsvarende forhold syd for grænsen, dels med forholdene i de til de sønderjyske landsdele grænsende nørrejyske amter«⁶⁷. Dette ganske kortfattede kommissorium indeholder således det, som Madsen-Mygdal i folketinget angav som det kommende udvalgs hovedopgave: de sammenlignende oplysninger vedrørende erhvervsvilkårene og arbejdsløsheden.

Men i de retningslinier, som Herschend styrede udvalgets arbejde efter, indgik tillige den vurdering af de almindelige erhvervsvilkår i Sønderjylland, som Madsen-Mygdal i sin tale i folketinget havde fremført som sin opfattelse. I en midtvejsrapport til statsministeren opsummerede Herschend udvalgets hidtidige arbejde; ligheden med den af statsministeren udtalte opfattelse er iøjnefaldende: »Mit personlige indtryk på det nuværende tidspunkt ... er imidlertid, at »krisen«, om jeg må bruge dette udtryk, i Sønderjylland næppe er af anden art end i det øvrige land, selv om dens virkninger måske er eller navnlig hidtil har været mere udtalte end i det øvrige land, og at forholdene for erhvervslivet i Sønderjylland (herunder også arbejdsløshedsforholdene) næppe er ringere, endsige væsentlig ringere end i det øvrige land, selv om der på specielle områder kan gøre sig

særlige »sønderjyske« forhold gældende«. En lignende holdning gav Herschend gentagne gange udtryk for på udvalgs møderne⁶⁸.

Erhvervsudvalgets arbejde

Det vil herefter med et par korte eksempler blive belyst, hvorledes erhvervsudvalgets arbejde påvirkedes af statsministerens bemærkninger i kraft af Herschends og Kyeds vilje til at lade disse være retningsgivende.

Der herskede betydelig uro i Sønderjylland i forbindelse med det stærkt stigende antal tvangsauktioner; således havde et af samlingsbevægelsens krav været, at tvangsauktionerne skulle standses ved regeringsindgreb. For at kunne sammenligne tvangsauktionsfrekvensen i Sønderjylland og i Ribe og Vejle amter rekvirerede Herschend gennem justitsministeriet en af Statistisk Departement udarbejdet statistik, som var opgjort på grundlag af indberetninger fra dommerkontorerne. Denne opgørelse viste, at der i perioden 1. januar 1926 til 30. april 1928 var gennemført ialt 607 tvangsauktioner over landejendomme i Sønderjylland, mens det tilsvarende tal for Ribe og Vejle amter tilsammen var 242; disse tal må desuden ses i forhold til befolkningstallene, som var henholdsvis ca. 176.400 og ca. 300.400. Herschend fandt denne statistik uheldig, hvilket han nævnte i et brev af 1. juni til Kyed: »Det rent umiddelbare indtryk, oplysningerne efterlader, er jo ikke godt, og det vil efter mit skøn være ganske nødvendigt gennem en dyberegående undersøgelse at søge forholdene for de enkelte tvangssolgte ejendomme nærmere belyst for – om jeg så må sige – at tage brodden af den officielle statistik ... Tvangsauktionsspørgsmålet forekommer mig vigtigt, og jeg ville sætte pris på, om De ville overtænke det nærmere og sige mig Deres mening, inden vi drøfter det i samlet møde«. Kyeds svar var, at han var enig med Herschend i, at der burde foretages en dyberegående undersøgelse⁶⁹.

At Herschend og Kyed lagde vægt på dette spørgsmål fremgår af, at udvalget selv foranstaltede den omfattende undersøgelse ved at udsende skemaer til de berørte retskredses dommerkontorer; de returnerede skemaer bearbejdedes af Herschend og sekretæren. Et af de spørgsmål, undersøgelsen skulle søge at besvare, var, om der i Sønderjylland havde fundet særlig mange ejendoms køb sted i årene efter genforeningen, idet ejendomspriserne i denne periode havde ligget højt, hvilket ville »være en naturlig forklaring på« de uforholdsmæssigt mange tvangsauktioner i

Sønderjylland⁷⁰. Hensigten synes her at have været at påpege, at de pågældende købere blot havde delt kår med købere andre steder i landet. Men dette ville være at skyde en forklaring ind, som ikke angav de reelle årsager. På grund af marksammenbruddet havde manglen på egenkapital i Sønderjylland været særdeles følelig i årene efter genforeningen, og da kapitalbehovet samtidig var stærkt, fordi produktionen skulle omlægges efter danske forhold, blev gældsætningen for mange danske betydelig og skete desuden til en høj rente. Hele dette mønster, som indebar en forringet økonomisk modstandskraft i det sønderjyske landbrug, var blevet klarlagt ved realkreditkommissionens undersøgelse, og at Herschend ikke var uvidende om det reelle forhold kommer til udtryk i hans brev af 21. september, hvori han redegør for tvangsauktionstallene og tilføjer: »Dette forhold kunne tyde på, at »krisens« virkninger først har vist sig i Sønderjylland med den mindre modstandskraft«⁷¹. Det er da også ganske betegnende, at oplysningerne om købstidspunktet i kommentaren til statistikken drejedes hen på, i hvilket omfang de afholdte tvangsauktioner angik egentlige slægtsejendomme, hvor Sønderjylland i mindre grad var ramt; thi analysen af de tilvejebragte oplysninger viste, at af de tvangssolgte ejendomme var nøjagtig den samme andel i Sønderjylland og i de nørrejske amter købt i perioden 1920-25: købstidspunktet kunne altså ikke give nogen forklaring på det relativt større antal tvangsauktioner i Sønderjylland⁷².

Et andet af de spørgsmål, som Herschend og Kyed ønskede belyst ved en dyberegående undersøgelse, var, om »den realiserede ejendom ved tvangssalget forblev i den tidligere ejers, hans hustru eller børns besiddelse«⁷³. Her kunne der forventes en klar overvægt for Sønderjylland; thi delvis som et levn fra jordkampens dage under tysk styre var der en stærk tradition for sammenhold inden for slægten, hvilket udmøntedes i kautionering og andre former for støtte. Tallene viste da også en markant forskel, som blev understreget i kommentaren til statistikken⁷⁴. Det måtte selvsagt betragtes som en betydelig fordel, at ejeren kunne blive siddende på gården på trods af tvangsauktionen, og de af udvalget tilvejebragte oplysninger om Sønderjyllands fortrinstillig på dette punkt bidrog vel som tilsigtet til at tage brodden af den officielle statistik. Men i realiteten anfægtede disse oplysninger jo ikke det vidnesbyrd, som tvangsauktionernes antal og tempo gav om det sønderjyske landbrugs tilstand.

Som et andet eksempel kan nævnes oplysningerne om de af staten til fremme af erhvervslivet i Sønderjylland bevilgede tilskud, ydede lån og

givne garantier. Disse oplysninger publiceredes i beretningen som en skrivelse fra statsministeriet af 9. januar 1929⁷⁵. Men denne skrivelse havde en ganske interessant forhistorie.

Det lå tilsyneladende Herschend stærkt på sinde, at udvalgets beretning skulle indeholde en samlet oversigt over de foranstaltninger, der i tidens løb fra regeringens side var truffet for at ophjælpe forholdene i Sønderjylland; thi han åbnede det første møde med at foreslå en sådan oversigt tilvejebragt⁷⁶. Allerede dagen efter henvendte Herschend sig til indenrigsministeriet herom, og indenrigsministeriet svarede med at fremsende en trykt, upubliceret oversigt, som af ministeriets 1. kontor var afgivet til indenrigsministeren den 5. maj til brug for dennes forhandlinger senere samme måned om beskæftigelsesforholdene i Sønderjylland. Fremsendelsen af oversigten var imidlertid ledsaget af en anmodning om, at den videre forarbejdning af materialet blev foretaget af udvalget. Denne anmodning forekom Herschend ejendommeligt, eftersom indenrigsministeriet ville have langt lettere ved at foretage en sådan forarbejdning. Han forelagde derfor Kyed problemet, og denne svarede: »Jeg er klar over, at indenrigsministeren gerne ser materialet bearbejdet, næppe med særligt henblik på erhvervsforholdene i Sønderjylland, men mere for derigennem at give den sønderjyske opposition yderligere, slående beviser for, at moderlandet har bragt betydelige ofre til den genvundne landsdel. Ministeriet vil temmelig sikkert benytte anledningen til dette materiales bearbejdning og offentliggørelse, men for ikke at vække kritik i retning af, at ministeriet søger anledningen, er det formentlig kærkomment, om udvalget fremsætter begæringen ... En stærkere drøftelse inden for udvalget vil næppe være påkrævet, ej heller formålstjenlig, med andre ord opfatter jeg det personligt således, at det mere er for modagationen end påkrævet til dokumentation af erhvervsforholdene; men heller ikke den side af sagen er jo overflødig«. Da Herschend påny rettede henvendelse til indenrigsministeriet, svarede dette med atter at anmode udvalget om selv at foretage bearbejdelsen. – En korrespondance mellem fuldmægtig Stemann, som havde udarbejdet oversigten for indenrigsministeriet, og de sønderjyske amtmænd viser klart, at netop de af Kyed antydede motiver lå bag ministeriets modvilje mod selv at publicere materialet; og denne frygt for at udæske kritik rakte åbenbart så langt, at ministeriet ikke ønskede materialet publiceret under eget navn, selv om der forelå en formel anmodning fra udvalget⁷⁷.

Det kan næppe undre, at heller ikke udvalget ønskede at lægge navn til et materiale, der kunne opfattes som en åbenlyst ensidig kommentar til visse sønderjyske kredses krav om yderligere særforanstaltninger, eftersom

Johs. Carl Chr. Kyed (1878-1967), ledende medlem af det sønderjyske erhvervsudvalg.

Efter at være blevet landbrugskandidat i 1901 var Kyed lærer ved forskellige landbrugsskoler, kontorchef for mejeristatistikkontoret, leder af smørekseksportudvalgets kontor m.m., indtil han i 1917 købte en gård ved Beldringe samt mejeriet Nordfyn. I perioden 1924 til 1939 var han folketingsmand for Venstre, fra 1927 medlem af finansudvalget.

Foto 1933, Kgl. Bibliotek.



Madsen-Mygdal stærkt havde modsat sig udvalgets nedsættelse netop ud fra den betragtning, at det kun ville stimulere den latente uro, hvilket kunne få nationalpolitiske konsekvenser. På den anden side måtte beretningen indeholde et bilagsmateriale, som kunne danne udgangspunkt for en redegørelse for den hidtidige kapitaltilførsel til Sønderjylland. Den ovenfor nævnte af statsministeriet tilvejebragte oversigt var netop så summarisk i modsætning til indenrigsministeriets detaljerede, at den ikke kunne give anledning til kritik på noget enkelt punkt og derfor heller ikke til uro.

Når Herschend prioriterede dette materiale så højt, var det utvivlsomt med henblik på den af statsministeren fastslåede politik, at der ikke længere kunne iværksættes særforanstaltninger for Sønderjylland. Udvalgets beretning kunne da også efter en detaljeret gennemgang af de foranstaltninger, som staten havde iværksat for at imødekomme det sønderjyske kapitalbehov, konkludere, at »betingelserne for den almindelige adgang til kredit i det hele må karakteriseres som ikke væsentligt afvigende fra, hvad der gælder andetsteds i landet, ja, organisationen af ydelsen af realkredit er vel endog i de sønderjyske landsdele gunstigst, når henses til den rentegaranti, der fra statens side ydes for obligationer af Sønderjyllands Kredit-

forenings 3. og 4. serie, og den fordelagtige ordning af 2. prioritets lån, der ydes landbruget gennem Sønderjydske Hypoteklånefond«⁷⁸.

Dette eksempel illustrerer således den sejlads mellem de af statsministeren angivne nationalpolitiske og økonomiske hensyn, som i øvrigt karakteriserede udvalgets arbejde, og som i dette tilfælde medførte, at et omfattende og detaljeret materiale måtte udskydes til fordel for et mere summarisk materiale, som til gengæld tillod den konklusion, at der ikke behøvedes yderligere indsats på realkreditområdet.

Som yderligere eksempel kan nævnes statistikken vedrørende det sønderjyske skatteniveau. Der var i udvalget blevet fremsat ønske om at få belyst den samlede skattebyrde i de sønderjyske og de nørrejyske amter; men eftersom Herschend havde en ganske klar fornemmelse af, at denne lå væsentlig højere i de sønderjyske amter, henstillede han til Kyed, om ikke statistikken i stedet burde udformes som oversigter over den kommunale ejendomsskat for sig og den kommunale indkomstskat for sig, hvorved beløbene altså ikke omsattes til gennemsnitsskattebyrde pr. skatteyder. Herschend udtalte ganske utvetydigt sin hensigt hermed: »Hvis udvalget imidlertid giver disse tal fra sig, vil sønderjyderne jo nok vide at gøre dem gældende, og selv om der faktisk intet kan bygges på dem, tjener tallene i hvert fald ikke til at skabe ro«. Og det er helt i overensstemmelse med dette princip, at udvalgsberetningens tekstdel i sin kommentar til skattestatistikken citerer Statistisk Departements følgeskrivelse, men netop ikke medtager denne skrivelser slutafsnit, hvor skattebyrden relateres til den enkelte skatteyder⁷⁹.

Der kunne nævnes flere eksempler, hvilket pladsen dog ikke tillader. Fælles for dem alle er, at de ud fra de i forbindelse med Madsen-Mygdals modstand mod erhvervsudvalgets nedsættelse påpegede motiver søgte at sløre forskelle og fremhæve ligheder. Fremgangsmåden var i reglen at tilbageholde oplysninger eller – som for tvangsauktionernes vedkommende – at indlægge en fortolkning i tallene, som gav dem en delvis anden værdi; det forekom også, at Herschend omvendt pressede på for at få publiceret et materiale, fordi det underbyggede den linie, han fulgte, mens Statistisk Departement af forskellige årsager vægrede sig ved at publicere det⁸⁰. Et andet fællestræk er, at denne tilpasning af materialet ikke i almindelighed kom til udvalgets kendskab, men skete efter aftale mellem Herschend og Kyed; en enkelt gang hændte det dog, at Hauge blev inddraget, hvilket skete i den ovenfor beskrevne sag om skattestatistikken.

Udvalgsarbejdets resultater

Madsen-Mygdals forventninger til udvalget havde været, at det mindst muligt pustede til den latente nationale uro, og at det både af hensyn hertil og til den almindelige nedskæringspolitik i mindst muligt omfang henstillede, at der iværksattes særforanstaltninger; skulle sådanne iværksættes, måtte de fortrinsvis omfatte grænseegnene. Socialdemokratiet betragtede derimod nedsættelsen af erhvervsudvalget som en vej til at lindre nøden blandt arbejderne og dermed dæmpe en latent national uro blandt dem, idet udvalget kunne forventes at indstille, at byerhvervene fik den økonomiske støtte, som de hidtil kun i ringe omfang havde fået.

Det blev statsministerens forventninger, udvalget levede op til, og han kunne derfor i marts 1929 fra folketingets talerstol med fuld ret udtale sin påskønnelse af den udmærkede måde, hvorpå sønderjysk erhvervsudvalg havde løst sin opgave. »Med særlig tilfredshed er der grund til at bemærke den kendsgerning, der er et hovedresultat af udvalgets undersøgelser, at den økonomiske tilpasning af de sønderjyske erhvervsforhold i virkeligheden er meget langt fremskreden. Mens de økonomiske forhold ved genforeningen for 9 år siden i væsentlig grad afveg fra tilstanden i det øvrige land, mærkes det nu, at det store genrejningsarbejde, som den sønderjyske befolkning selv har udført i de år, der er gået, i forbindelse med de betydelige hjælpeforanstaltninger, som den danske stat har gennemført, i løbet af denne forholdsvis korte tid har tilvejebragt overensstemmelse mellem erhvervsforholdene i Sønderjylland og i det øvrige land, således som udvalgets undersøgelser på en række vigtige områder fastslår«⁸¹.

I overensstemmelse hermed var udvalgets henstillinger til regeringen vedrørende yderligere særforanstaltninger få og lidet omfattende. Det væsentligste punkt var en yderligere indsats for udstykning i de tyndt befolkede egne af Sønderjylland; selve udstykningen skulle følges op af grundforbedring og etablering af vejforbindelser. Madsen-Mygdal fremsatte som landbrugsminister lovforslag herom den 13. marts 1929, og det fremgår ganske klart af Venstres forhandlingsprotokol, at også her var det nationalpolitiske motiv fremme i forgrunden⁸². På grund af folketingets opløsning blev lovforslaget imidlertid ikke færdigbehandlet; men det genfremsattes i let ændret skikkelse af regeringen Stauning og stadfæstedes som lov nr. 137 af 1. juni 1929 om foranstaltninger til fremme af udstykningen i de sønderjyske landsdele.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Statsministeriet. Journaler 1924-29.

Finansministeriet, statsgældskontoret. Pk: Div. vedr. sønderjyske kreditforhold 1920-27.

Indenrigsministeriet, 1. kontor. Journaler 1924-29.

Landbrugsministeriet, landvæsenkontoret. Journaler 1924-29.

Sønderjysk erhvervsudvalgs arkiv 1928-29.

Sønderjysk realkreditkommissions arkiv 1925-26.

Partiet Venstres arkiv. Rigsdagsgruppens forhandlingsprotokol 1926-29.

Socialdemokratiets arkiv. Rigsdagsgruppens forhandlingsprotokol 1926-29.

Orla Buhls privatarkiv.

Peder Herschends privatarkiv.

Martin Hammerichs privatarkiv.

Folketingets arkiv.

Folketingets finansudvalg. Forhandlingsprotokol 1924-29.

Udvalg ang. forslag til lov om oprettelse af husmandsbrug m.m. Forhandlingsprotokol 1928.

Trykte kilder

Rigsdagstidende.

Sønderjysk realkreditkommissions betænkning 1926.

Sønderjysk erhvervsudvalgs beretning 1929.

Valutacentralens forhandlinger 1924-26.

Nationalbankens årsberetning 1923/24.

Hejmdal.

Litteratur

H. Andersen: Landeværnet – et tilbageblik, 1970.

P. A. Callø: Den økonomiske udvikling, i Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900-37, bd. III, 1938.

P. A. Callø: Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 år, 1945.

V. Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år, bd. III, 1950.

T. Fink: De politiske bevægelser i Nordslesvig i 1920'erne, i Lausten-Thomsen (red.): Nordslesvig efter genforeningen, 1951.

T. Fink: Jordkampen efter genforeningen, i samme.

M. Hammerich: Jordens udstykning og nye brugs oprettelse, i Jessen, a. a.

M. Iversen: Den økonomiske udvikling i Nordslesvig 1864-1920, i V. la Cour m.fl. (red.): Sønderjyllands historie, bd. V, 1933.

Noter og henvisninger

1. Den økonomiske udvikling i Sønderjylland er bedst skildret i de i litteraturlisten anførte arbejder af M. Iversen, P. A. Callø og M. Hammerich.
2. Statsmin., 597/1926. – Statsgældskont. – Nationalbanken, 5. – Valutacentralen, bd. I, 91-98 og bilag 27.

3. RT 1924/25, Till. A, sp. 6057.
4. Sst., sp. 6835.
5. Sst., FT, sp. 7129 og 7143; LT, sp. 1655; Till. B, sp. 2369 ff.
6. Realkreditkommissionens betænkning, 3 ff. – Tillægsbevillingslov 1926/27, tekstanmærkning til § 26 II. D.
7. RT 1926/27, FT, sp. 1512 ff.
8. Callø: Sønderjyllands Kreditforening, 145 ff., 157 f., 160 ff. – Indenrigsmin., 755/1925. – Statsgældskont.
9. RT 1926/27, FT, sp. 2118 f., 2185 f. og 2203 f.
10. RT 1927/28, Till. A, sp. 3125 f; FT, sp. 4452 f.
11. Callø: Sønderjyllands Kreditforening, 111 ff. og bilag 18-19. – Hammerichs privatarkiv, pk. 25.
12. RT 1924/25, LT, sp. 1655.
13. Fink: De politiske bevægelser, 15 ff.
14. Fink: Jordkampen, 22 ff.
15. Utrykt manuskript: Ti år under genforeningens statsstøttede låneforanstaltninger, 1930 i Buhls privatarkiv, pk. 6.
16. Årsagen er formentlig, at forslaget blev udsendt til pressen 16. december.
17. Statsgældskont.
18. RT 1926/27, FT, sp. 2160 f., 2170 og 2205; LT, sp. 658 f.
19. Fink: Jordkampen, 26 f.
20. Statsmin., 95/1927. Referat af dette møde ses ikke.
21. Soc.dem., forhandlingsprotokol.
22. Statsgældskont., brev af 14.1.1927. – Vedr. en vurdering af Jepsen Christensens stilling, se f.eks. Andersen, 20.
23. Statsmin., 13/1927 og 13/1928. Næsten alle indberetninger fra gesandtskabet i Berlin og general-konsulatet i Hamborg vedr. den nationalpolitiske situation blev forelagt statsministeren.
24. Fink: De politiske bevægelser, 19 ff. – Hejmdal 2.1.1929, leder af H. P. Hanssen.
25. Indenrigsmin., 1276. 3/1927.
26. RT 1927/28, Till. A, sp. 3123 ff.; Till. B, sp. 581. – Callø: Sønderjyllands Kreditforening, 167.
27. RT 1927/28, Till. A, sp. 2353; FT, sp. 150.
28. Sst., FT, sp. 150 ff, 5217 ff og 5252. – Landbrugsmin., LJ 904/1927, resolution af 9.1.1927. – Statsgældskont., resolution af 13.2.1927. – Finansudvalgets forhandlingsprotokol, 14.3.1928, resolution af 26.2.1928.
29. Statsgældskont.
30. Statsmin., 775/1927.
31. Finansudvalgets forhandlingsprotokol, 14.3.1928 med bilag. – Hejmdal 27.2.1928.
32. Forsinkelsen kommenteret af den konservative folketingsmand Ulrich, RT 1927/28, FT, sp. 5228.
33. Lov nr. 107 af 4.4.1928 om tillæg til og ændringer i lov nr. 81 af 29.3.1924 om oprettelse af husmandsbrug og lov nr. 149 af 1.7.1927 om tillæg til og ændringer i nævnte lov.
34. For dette og foregående afsnit: referat af møde 24.10.1927, landbrugsmin., LJ 1741/1927.
35. Statsmin., 775/1927.
36. RT 1927/28, FT, sp. 5214.
37. Sst., sp. 5238, jvf. sp. 4980. Regeringen ønskede, at der af Jordfondens midler skulle kunne ydes statsgaranti for den Sønderjyske Udstykningsforening, og at der af Jordlovsudvalgets midler skulle kunne gives lån til kommuner, som i udstykningsøjemed agtede at anlægge veje.
38. Sst., sp. 5222.
39. Jvf. Venstres forhandlingsprotokol, 9.2.1927.
40. RT 1927/28, FT, sp. 5219.
41. Sst., Till. B, sp. 3136 f.
42. Udvalg ang. forslag til lov.

43. Venstres forhandlingsprotokol, 28.3.1928. Synspunktet gentaget på et møde med Venstres rigsdagsmedlemmer, redaktører, kredsformænd m.fl., sst., 11.5.1928.
44. RT 1927/28, FT, sp. 6093.
45. Hejmdal 24.5.1928, referat af møde 23.5.
46. RT 1927/28, FT, sp. 5241 og 5245.
47. Statsmin., 775/1927.
48. RT 1927/28, FT, sp. 6092 og 6094.
49. Venstres forhandlingsprotokol, 12.10.1926 – 3.2.1927. – Hejmdal 24.5.1928. – RT 1927/28, FT, sp. 6093 f.
50. Finansudvalgets forhandlingsprotokol, samråd om arbejdsforholdene i Sønderjylland, 14.12.1928. Under samrådet pegede I. P. Nielsen på Augustenborg slots omdannelse, støtte til oliefabrikken i Sønderborg og »hjælp til julen«. Lovforslaget om Augustenborg slots omdannelse til sindssygehospital fremsattes først 6.2.1929. Derimod ydedes der flere gange over indenrigsministeriets administrationskonto »julehjælp« til nødlidende arbejdere i grænseeegnene, sst., 14.12. og 19.12.1928, 9.1., 11.3. og 15.3.1929.
51. Venstres forhandlingsprotokol, 28.3.1928.
52. RT 1927/28, Till. B, sp. 3185 ff.; FT, sp. 6093 f.
53. Venstres forhandlingsprotokol, 11.5.1928.
54. Fink: De politiske bevægelser, 19 f. – Hejmdal 2.1.1929, leder af H. P. Hanssen.
55. Notits til statsministeriets departementschef, statsmin., 59/1929.
56. Fink: De politiske bevægelser, 20 f.
57. Utrykte erindringer i Herschends privatarkiv, 88.
58. Sst.
59. RT 1927/28, FT, sp. 6097. – Soc.dem., forhandlingsprotokol, 3.4.1928.
60. RT 1927/28, FT, sp. 5233, 5354 og 6098 ff.
61. Sst., sp. 6097 f.
62. Sst., sp. 6097. – Statsmin., 59/1929. – Hejmdal 30.3.1928.
63. Elberling. – Venstres forhandlingsprotokol, 31.3.1928. – Kyed ses ikke at have efterladt sig noget privatarkiv.
64. RT 1927/28, Till. B, sp. 3136. – Erhvervsudvalgets beretning, 6. – Erhvervsudvalgets forhandlingsprotokol, 23.8.1928, 30.
65. Som note 57.
66. Brev af 28.1.1929 fra Herschend til statsmin., statsmin. 59/1929.
67. Erhvervsudvalgets beretning, 6.
68. Brev af 21.9.1928, statsmin., 59/1929. – Erhvervsudvalgets forhandlingsprotokol, f.eks. 13.6., 23.8. og 4.12.1928.
69. Erhvervsudvalgets arkiv, 8/28.
70. Brev af 1.6.1928 fra Herschend til Kyed, erhvervsudvalgets arkiv, 8/28.
71. Statsmin., 59/1929.
72. Erhvervsudvalgets beretning, bilag 24.
73. Som note 70.
74. Som note 72.
75. Erhvervsudvalgets beretning, bilag 1.
76. Erhvervsudvalgets forhandlingsprotokol, 15.5.1928.
77. Erhvervsudvalgets arkiv, 6/28. – Indenrigsmin., 669/1928.
78. Erhvervsudvalgets beretning, 16 f.
79. Sst., 17 f. og bilag 8. – Erhvervsudvalgets arkiv, 24/28.
80. Erhvervsudvalgets arkiv, 12/28 vedr. det sønderjyske detailprinsniveau.
81. RT 1927/28, FT, sp. 5029.
82. Sst., Till. A, sp. 5137 og 6575; FT, sp. 5028 ff. og 5537. – Venstres forhandlingsprotokol, 16.3.1929.

En international komité for erhvervsarkiver

AF FINN H. LAURIDSEN

I 1973 sendte det engelske »Business Archives Council« følgende henvendelse til »The International Council on Archives«:

Erhvervsarkiver – et internationalt arbejdsområde

»The Business Archives Council« i Storbritannien blev grundlagt 1934 med det formål at opmuntre til bevarelse af arkivalier fra industri, handel og bankvæsen som dokumentationsbasis for den økonomiske og teknologiske udvikling.

Da rådet blev oprettet, havde den økonomiske historie endnu ikke nået den fremtrædende plads i historieforskningen, som den har i dag. Arkivarer beskæftigede sig i 1934 i højere grad med ordening og registrering af ældre administrations- og godsarkiver end med arkivalier vedrørende økonomisk politik og erhvervsvirksomheder.

Denne situation er nu ændret. Der er mellem historikerne en stor og voksende interesse for alle sider af den økonomiske historie, og arkivarer er meget optaget af arbejdet med moderne arkiver.

Rådet tror, at der hos erhvervslederne er en stigende forståelse for, hvor vigtige deres arkiver er, og hvor vigtigt det er at administrere dem efter sunde arkivprincipper. Og det modtager mange vidnesbyrd om, at problemerne omkring erhvervsarkiverne ikke er begrænset til Storbritannien alene, men deles af mange andre nationer.

Rådet vil gerne henlede ICA's opmærksomhed på dette spørgsmål og anmoder ærbødigst ICA om at overveje oprettelsen af en underkomité for erhvervsarkiver, hvor de, som i de respektive lande har ansvaret for administration og bevarelse af disse, kan mødes og udveksle ideer – og generelt overvåge udviklingen for denne gren af arkivvidenskaben«.

Henvendelsen kom også Erhvervsarkivet i hænde – fra den engelske rigsarkivar Ede via rigsarkivar Johan Hvidtfeldt – og nogle uger senere, i

juli 1973, skrev jeg til Business Archives Council og anbefalede, at man der fulgte sagen op – for det tilfælde, at ICA ikke selv gik videre med den. Hvilken betydning, dette brev har haft for det videre forløb, ved jeg ikke; men i al fald satte BAC's sekretær, major T. L. Ingram, sig straks i forbindelse med Charles Kecskemeti, ICA's generalsekretær, og aftalte med denne, at der skulle finde et orienterende møde sted i London »før årets udgang«.

Så hurtigt kom det nu ikke til at gå; men i sommeren 1974 var planen klar til et *møde i slutningen af oktober på Public Record Office*. I mødet deltog arkivar D. Boer fra Philips i Holland, der samtidig var formand for den hollandske forening af erhvervsarkivarer, dr. Ottfried Dascher, leder af Stiftung Westfälisches Wirtschaftsarchiv i Dortmund, professor François Jequier, generalsekretær for den schweiziske forening for økonomisk og social historie, Charles Kecskemeti, arkivar Finn. H. Lauridsen, Erhvervsarkivet, arkivar Peter E. Rider fra det canadiske arkivvæsens afdeling for erhvervsarkiver samt en fyldig repræsentation for BAC og det engelske arkivvæsen. De udenlandske deltagere redegjorde for situationen i deres respektive lande, og det kunne konstateres, at Danmark var det eneste land, hvor man havde haft held til at løse problemerne omkring erhvervsarkiverne på statsbasis – og dermed på en fuldt tilfredsstillende måde. Mødet mandede ud i nedsættelsen af en foreløbig komité, hvis formand blev dr. Charles Thompson fra B. P. i England, og hvis sekretær blev dr. Ottfried Dascher. Erhvervsarkivets repræsentant blev medlem af komiteen.

På den 8. *internationale arkivkongres i Washington* i 1976 blev komiteen konfirmeret som en officiel underkomité af ICA. Til formand valgtes Ottfried Dascher (Charles Thompson var blevet syg) og til sekretær dr. Hilda Coppejans-Desmedt fra det belgiske rigsarkiv i Bruxelles. Til øvrige medlemmer valgtes for en fireårs-periode Maurice Hamon, Compagnie de Saint-Gobain-Pont-a-Mousson, Paris, Finn H. Lauridsen, Robert W. Lovett, Harvard Business School, Boston, Claude Mentha, Archives économiques suisses, Basel, James W. H. Moore, Roan Consolidated Mines Ltd., Ndola, Zambia, Kresimir Nemeth, Arkiv Hrvatske, Zagreb, W. B. Romanow, Moskva og Raymond P. Tonkin, Lloyd's Register of Shipping, London. Hertil såkaldte korresponderende medlemmer fra Australien, Brasilien, Canada, Finland, Holland, Indien, Irland, Israel, Italien, Luxemburg, New Zealand, Polen, Rumænien, Skotland, Spanien, Sverige og Tjekkoslaviet.

Den nye komité's første møde blev holdt i *Dortmund 26.-28. september 1977*.

Her fortsatte man de situationsberetninger, der var påbegyndt i London, idet Erhvervsarkivets repræsentant på opfordring gentog sin.

Fra *Italien* fortalte lederen af det italienske arkivvæsens sektion for ikkestatslige arkiver, *Elvira Gencarelli*, om den voksende interesse for økonomihistorie, og af gamle samlinger fremhævede hun den meget betydelige efter handelsmanden Marco Datini, der virkede i 1300-tallets Prato, Pisa og Firenze. Af vigtige bankarkiver nævnedes hun Banco di Napolis, der var overordentlig velbevaret, og som – også for det nyeste materiale – blev passet forbilligt. Fru Gencarelli bebudede en italiensk guide for statsarkiver af særlig interesse for økonomihistorie.

Robert Lovett, Boston, skildrede forholdene omkring *Harvard Business School*, hvor The Business Historical Society 1926 begyndte at udgive sin *Bulletin*, der 1954 blev ændret til den mere videnskabelige *Business History Review*, som med fire numre om året stadig kommer. Sideløbende hermed udsendte professorerne Gras og Gay i årene 1928-32 *Journal of Economic and Business History*. I 1931 påbegyndtes en skriferække *Harvard Studies in Business History*, hvis seneste bind kom i 1975. Hovedparten har været firmahistorier – fortrinsvis fordi Business School særlig har interesseret sig for administration og beslutningsproces.

Værkerne har ofte været økonomisk baseret på tilskud fra de firmaer og virksomheder, man har beskrevet, et forhold, der dog ikke har haft nogen betydning for forskernes objektivitet over for deres stof. I 1947 blev i New York oprettet The Business History Foundation, der særligt tog sig af det store manglebindsværk om Standard Oil Company. Til Harvards Baker Library blev i forbindelse med udarbejdelsen af firmahistorierne afleveret adskillige ikke-aktuelle arkiver fra de respektive virksomheder, ligesom biblioteket også modtog ret store samlinger fra ophørte virksomheder.

I 1948 oprettedes ved Harvard et forskningscenter for Entrepreneurial History, der særlig skulle tage sig af handels- og industrimanden og hans placering i historien. Centeret udgav til 1958 *Explorations in Entrepreneurial History*, et tidsskrift, der som *Explorations in Economic History* efter centerets lukning blev overtaget af Academic Press.

Business Historical Society blev ophævet 1953; men dets plads blev til en vis grad overtaget af The American Newcomen Society (oprettet 1923). Selskabet bekoster en stipendiat i erhvervshistorie på Harvard, men udsender også i tvangfri følge foredrag om forretningsmænd og firmaer, som afholdes på særlige middagsmøder. Endelig driver Newcomen Society et bibliotek i Downington, Pennsylvania. En tilsvarende organisation, men for akademikere, er The Business History Conference (1954), der samles

en gang om året, og hvis forhandlinger nu udgives. Endelig er der i de senere år opstået private foretagender, som rådgiver i arkivspørgsmål og forbereder jubilæer og dermed også jubilæumsskrifter.

Der har i USA været udfoldet et betydeligt arbejde for at skaffe bibliografisk dækning for studiet af erhvervshistorien. Hovedværket er Henrietta M. Larsons Guide to Business History (1948), der 1971 blev ført up to date af Robert Lovett. 1957 kom Lorna M. Daniells' Studies in Enterprise – med årlige supplementer til 1964 i Business History Review. Også andre tidsskrifter og bøger har bragt oversigter, almene og mere specielle (regnskabsvæsen og forsikring f.eks.).

De professionelle historikers interesse for erhvervshistorien har i nogen grad haft til følge, at der ikke mere kommer så mange af de klassiske firmabeskrivelser, som kun har reklameformål, og selv hvor reklamefolk eller journalister har været sat på som forfattere, har man kunnet spore en tydelig bedring i kvaliteten.

Foruden Baker Library modtager små 100 andre institutioner i USA erhvervsarkivalier. De fleste samlinger er ret små; men f.eks. Minnesota Historical Society har dog måttet skaffe betydelig magasinplads, da man fik arkiverne fra Great Northern og Northern Pacific Railroads. Nogle biblioteker dækker større områder som f.eks. Eleutherian Mills Historical Library i Granville, Dalaware, der samler for alle egne omkring Delaware River; andre tager sig af særlige brancher som The Merrimack Valley Textile Museum i North Andover, Massachusetts, der modtager tekstilar-kiver, og G. W. Blunt Library, Mystic, Connecticut, der interesserer sig for skibsbygning og søfart.

Et hovedproblem for historikerne med de arkivmasser, der *er* skabt og stadig skabes, er at nå frem til, *hvilke* arkivtyper der skal bevares, og *hvad* der skal bevares af dem. Forhandlingsreferater, korrespondance og papirer efter ledende personligheder er der ingen tvivl om; det er værre, når man når til det, som afkastes i det daglige rutinearbejde? Det spørgsmål blev stående ubesvaret i Lovetts redegørelse – vel som en indirekte opfordring til, at problemet tages op. Personlig var Lovett tilhænger af, at eksisterende firmaer og virksomheder beholder deres arkiver; men om han dermed mente, at de også selv skulle afgøre i hvilket omfang, de skulle bevares, fremgik ikke af hans indlæg.

I Schweiz, fortalte lederen af Archives économiques suisses, *Claude Mentha*, begyndte indsamlingsarbejdet allerede i slutningen af forrige århundrede under ledelse af en arkivar ved cantonialarkivet for Basel. Denne blev i 1910 medlem af et udvalg for oprettelse af et økonomisk arkiv,

en institution, der efter en omtumlet tilværelse i 1976 – dog som et i nogen grad selvstyrende foretagende – blev underlagt universitetet i Basel. Med sin statslige baggrund har arkivet aldrig haft nogen nær kontakt med det lokale handelskammer.

Arkivet har i dag ca. 300 samlinger, der belyser den erhvervmæssige udvikling i Schweiz i fortrinsvis 18. og 19. århundrede. På grund af mangel på erfarent personale, på plads, tid og penge er det ret tilfældigt, hvad der er taget ind. Et selskab for økonomisk og social historie, oprettet 1974, havde blandt sine vigtigste formålsparagraffer at medvirke til sikring af erhvervsarkivalier; men der er endnu ikke kommet væsentlige resultater ud af det. Det er ganske svært at få arkiver afleverede og forholdsvis lige så svært mange steder at få lov til at se arkiverne og skabe sig et indtryk af dem.

Det sidste har nok været baggrunden for, at man i Basel i høj grad har koncentreret sig om indsamling af trykt materiale. Man har en bog- og småtrykssamling om schweizisk og internationalt erhvervsliv, der tæller ikke mindre end 350.000 numre samt et tidsskriftshold på 1.000 titler.

For *Jugoslaviens* vedkommende erklærede *Kresimir Nemeth* kort, at dette lands arkivvæsen før 2. verdenskrig overhovedet ikke havde interesseret sig for det private erhvervslivs arkiver, og størstedelen måtte derfor anses for tabt gået. Selv om der spores en voksende interesse, er endnu i dag intet statsligt arkivorgan beskæftiget med indsamling af økonomihistorisk materiale – bortset naturligvis fra de egentlige statsforetagender, hvis arkiver behandles på lige fod med de administrative.

Visse ældre arkiver findes hos kreditinstitutioner, banker m.v. Men der er aldrig gjort noget videre ved dem, idet man både mangler personale og ekspertise. Det er på disse områder, der i Jugoslavien i første omgang må sættes ind.

Udviklingen i *Holland*, som blev givet af arkivar *Rudolf Raaff*, har været lidt trist – i al fald, hvis man anser en centralinstitution for det ideelle. Det offentlige hollandske arkivvæsen var før 1. verdenskrig meget indstillet på, at privatarkiver var noget, man ikke kunne befatte sig med. Man havde ikke plads, ikke penge og arkivarerne ingen uddannelse i disse ting. Alligevel skete der en vis indsamling på kommunal basis, foranlediget af firmaophør og pladsmangel. Men det blev ikke til meget. Først da professor N. W. Posthumus m.fl. i 1914 oprettede det erhvervshistoriske arkiv i Haag, kom der en afgørende udvikling igang, og den blev bifaldet af statsarkiverne, fordi den i første omgang ikke stillede krav til dem. Begejstringen falmede dog hurtigt, fordi institutionen greb ind i det decentralise-

ringsprincip, som ellers var så fremherskende i Holland. Man frygtede, at koncentrationstendenserne kunne brede sig til andre områder, således at man ribbede de eksisterende arkiver for alle samlinger af speciel karakter. Problemet løste nu sig selv, da man i 1971 måtte konstatere, at hovedparten af arkiverne i Haag hverken var ordnede eller registrerede og i øvrigt også stod under utilfredsstillende forhold. Da erhvervsarkivet ikke selv så nogen udvej for at rette op på tingene, bestemte man sig til at tage dem bort fra Haag. Firma- og organisationsarkiver af national betydning (herunder også koloniarkiver) blev overført til statsarkiverne, mens samlinger, der kun havde lokal værdi, gik til forskellige kommunale. Det verdensberømte bibliotek for social- og økonomihistorie blev stående og fungerer stadig.

En særlig rolle har i Holland forholdet til de såkaldte familiearkiver spillet. Der skelnes mellem efterladenskaber fra personlige eller familiefirmaer og tilsvarende »anonyme« selskaber. Familiearkiver katalogiseres ikke principielt som erhvervsarkiver, men man er opmærksom på, at de kan rumme sådanne – uden at man dog helt har klarlagt sig, hvorledes dette stof skal specificeres. For en dansk vil en købmandsfamilies arkiv i almindelighed være et erhvervsarkiv; men et par spørgsmål til Raaff efter foredraget bragte ingen gensidig forståelse over landegrænserne for sådanne synspunkter.

For nogle år siden forsøgte Haagerbiblioteket sig med en rundspørge til en række firmaer om deres arkiver. Man spurgte, om de havde et arkiv, hvor stort det var, om der var en bestemt, der passede det, og om det var tilgængeligt for forskningen. Hovedindtrykket af forsøget var irritation og tavshed. Lidt heldigere var en lokal handels- og industriforening, som spurgte 250 firmaer om det samme. Man fik 30 svar, og det fandt man rimeligt på baggrund af, hvor svært det havde været at skabe forståelse for, at der ikke var tale om posekiggeri, der kun var til gavn for skattemyndighederne.

I 1975 optalte man de erhvervsarkiver, der på det tidspunkt var i offentlig varetægt. Det blev til 4.000 hyldemeter, hvoraf 842 m var registreret, 2.200 m ekspeditionsmulige efter afleveringsdesignationer, og resten, små 1.000 m, kunne ikke benyttes.

Den sidste landsoversigt på Dortmundmødet kom fra *Sovjetunionen* ved *W. B. Romanow*. Han slog fast, at alle arkiver her – også erhvervsarkiverne – er statslige og underkastet de regler og love herfor, som fastsattes af den øverste Sovjet. Arkiverne opbevares enten hos virksomhederne selv eller i regionale depoter, og tilsynet med dem forestås af folk fra arkivvæsenet,

ligesom også ordningssystemerne fastlægges herfra. Der finder en løbende inspektion sted, hvor det bestemmes, hvornår noget må kasseres, og hvad der må kasseres, samt – naturligvis – hvad der skal bevares for eftertiden. Der arbejdes med oprettelse af flere centralinstitutioner, ligesom man er opmærksom på en bedre og mere videregående uddannelse for det personale, der forestår samlingerne.

I forbindelse med redegørelserne udspandt der sig smådebatter om mere principielle spørgsmål. Om *uddannelsen af arkivarer* kunne det konstateres, at en sådan blev drevet ved universitetet i Marburg, Vesttyskland, og ved flere universiteter i Sovjetunionen – hvor der i øvrigt også uddannedes dokumentalister – samt endelig, at der i USA på det seneste er indført en særlig autorisation for record managers. Om *lovgivningen vedrørende erhvervsarkiver* kom James Moore fra Zambia med den interessante oplysning, at det i hans land var muligt at pålægge private foretagender at bevare dokumenter, som man skønnede havde almen interesse. Det enkelte firma kunne dog fastsætte regler for benyttelsen af sådanne dokumenter. Om *almen tilgængelighed* fortalte Elvira Gencarelli, Italien, at samlinger, der er afleveret til offentlige arkiver, er åbne. Firmaer, som har beholdt deres ting, stiller sig højst forskelligt. Fiats arkiver er helt utilgængelige, mens man godt kan komme til Pirellis. For flere bankers vedkommende er forholdet det, at de giver adgang til materiale fra 19. århundrede og evt. før, mens det 20. århundrede er lukket. Om *salg af arkivalier til udlandet* sagde fru Gencarelli, at staten ved eventuelle udbud havde forkøbsret, og at der var oprettet kontrolorganer til at sikre denne. Alligevel fandt der overtrædelser sted. Robert Lovett erkendte i den forbindelse, at Baker Library havde købt Medicifamiliens arkiv, men i øvrigt senere afleveret en fuldstændig microfilm til Italien.

Om *kassationer* blev det meddelt, at der kun i østlandene fandtes faste regler, mens man andre steder var mere eller mindre forsigtige. Rudolf Raaf tilrådede *stor* forsigtighed, fordi man endnu ikke kunne være helt klar over, hvad moderne forskningsmetoder kunne benytte. Fra Erhvervsarkivet blev der gjort opmærksom på, at man altid var tøvende over for materiale fra før 1900 – fortrinsvis fordi relativt lidt virkelig gammelt var bevaret i Danmark. Der blev også peget på, at man, når man kasserede, sikrede sig, at oplysningerne forelå dokumenteret »højere oppe« i en virksomheds bogholderi. Begge synspunkter vandt bifald.

Ved flere lejligheder diskuterede man *centralisation eller decentralisation*. Meningerne herom var meget delte. Flere fandt, at det var vigtigst, at man

vidste, *hvor* der var arkivalier, andre at i al fald for meget ville gå tabt, hvis man lod tingene blive ude hos virksomhederne. Dr. Coppejans fra Belgien slog fast, at et centralarkiv i det moderne samfund var vanskeligt at håndtere, fordi arkivproduktionen var så helt enorm og derved rejste uoverskuelige transport- og ordningsproblemer for en sådan institution.

I Dortmundmødet var indlagt et besøg på Villa Hügel, familien Krupps tidligere hjem. Man havde her – foruden meget andet storslået – lejlighed til at se og gennemgå det særdeles velordnede og velfungerende arkiv, der ledes af en professionel historiker.

Business Archives Committee fortsætter sit arbejde – i 1978 med et møde i Gent, hvor hovedparten af forhandlingerne gik på forberedelse af en »Håndbog over erhvervsarkiver« – med baggrund i et i vinteren 1977-78 udsendt spørgeskema. Bogen, der skal afleveres på den internationale arkivkongres i London 1980, skal ikke have nogen rådgivende eller vejledende karakter, men kun være en ræsonnerende oversigt over situationen verden over. Erhvervsarkivets repræsentant i komiteen skal her sammen med den svenske deltager, Anna Christina Meurling, skrive om principperne for arkivindsamling. Håndbogen og komiteen i øvrigt vil der senere blive lejlighed til at vende tilbage til.

Beretning om virksomheden

1. april 1977-31. marts 1978

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1977-78 14.721 bind og pakker. Det modtagne er følgende arkiver:

Organisationer

Andelsudvalget, København (fortsat aflevering). 10 pakker og 4 bind med avisudklip, scrapbøger og pressesammendrag 1966-74.

Bageri- og Konditorarbejdernes Forbund, Århus afd. Arkivet, der dækker årene 1895-1976, består af forhandlingsprotokoller, medlems- og kontingentbøger, arbejdsanvisningssager, korrespondancemateriale, udklipsbøger, cirkulærer samt overenskomster. I alt 48 bind og 4 pakker.

Centralforeningen af Bager- og Konditormestre i Jylland, Århus. Afleveringen omfatter 165 pakker, der dækker årene 1919-74, og består af årsregnskaber, prislister, korrespondance samt cirkulærer. Endelig er der oversigter over ydelser fra hjælpekasse og legater samt referater af bestyrelsesmøder 1972-74.

Centralforeningen af Malermestre i Danmark, Næstved. Det modtagne omfatter kun prislister 1909-21.

Grosserer-Societetet, København (fortsat aflevering). Der er modtaget 70 pakker og 45 bind, der dækker årene 1742-1974. Materialet stammer fra både Grosserer-Societetets Komité og branceforeninger. Særlig interessant er dog nok en lille aflevering fra de indiske kolonier, fortrinsvis vedrørende retstrætter mellem personalet og Asiatisk Kompagni i København.

Håndværksrådet, København (fortsat aflevering). 15 bind og 155 pakker dækker årene 1904-76 og udgør årsregnskaber, mødereferater, regulativer, journalsager, korrespondance, cirkulærer, fotoalbums, film og billeder.

Kobbersmedenes Fagforening, Århus afd. Afleveringen omfatter 2 bind og 2 pakker og består af vedtægter, årsregnskaber, forhandlingsprotokoller, korrespondance og cirkulærer fra årene 1917-65.

Landbrugsrådet, København (fortsat aflevering). Der er modtaget 593 pakker eller 44 meter journalsager 1951-74.

Mølleriarbejdernes Forbund, Århus afd. Afleveringen, der dækker årene 1883-1974, består af 19 bind og 2 pakker forhandlingsprotokoller, medlems- og kontingentbøger, arbejdsanvisninger, tilsynsprotokol, kassebøger, korrespondance, cirkulærer og overenskomster.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). Der er modtaget sager og cirkulærer vedr. brancheforeninger 1938-76.

Teknologisk Institut, København (fortsat aflevering). Aflevering består af 2 bind og 3 pakker revisionsprotokoller og korrespondance.

Trælasthandlerunionen, København (fortsat aflevering). 25 pakker årsregnskaber, årsberetninger, mødereferater, medlemslister, journalsager, korrespondance og cirkulærer fra årene 1907-73.

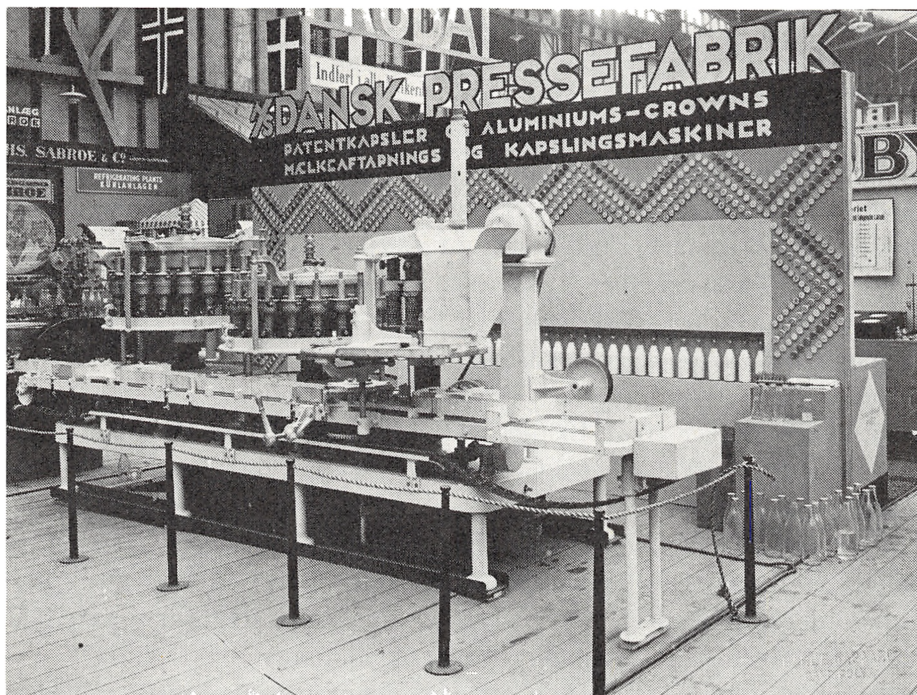
Industri og håndværk

Peter Andersen, kunstdrejer, Århus. Herfra er modtaget 1 pakke og 12 bind, som dækker årene 1900-64. Materialet består af kontrakter, lagerbog, brevkopibog samt korrespondance. Firmaet blev grundlagt under navnet Århus Damp-Trædrejeri & Søjlefabrik. Arkivet er modtaget af Peter Andersens søn, fabrikant V. Donnerup, Århus. Firmaets hovedartikler er stokke, spillebrikker, pibehoveder og billardkøer.

Andersen & Fausing, karetmagerfirma, Århus. Der er modtaget arbejdsbøger, hovedbøger, kassejournaler samt private papirer fra årene 1906-66. I alt 20 bind og 1 pakke.

Bentin Bendixen, tømremester, Århus. Arkivet, der dækker årene 1889-1938, består af hovedbog, journaler, tegninger samt bilag. I alt 4 bind og 1 pakke.

N. C. Christiansen, tømremester, Århus. Statusbøger, generalhovedbog, hovedbog, tilbudsbog samt brevkopibog fra årene 1911-68. I alt 17 bind. Som selvstændig mester deltog Christiansen i bebyggelsen af kvarteret Trøjborg, hvor han købte grunde og opførte en del udlejningsejendomme.



Dansk Pressefabrik A/S var udover at fremstille pressemaskiner og værktøj i en periode også engageret i emballageindustrien. Som det ses lavede virksomheden mælkeaf tapnings- og kapslingsmaskiner. En del kan sikkert endnu huske aluminiumskapslerne på mælkeflaskerne, de kapsler som fuglene hakkede hul på for at få fløden.

Dahls Tapetfabrik, København. Fra den kendte tapetfabrik er modtaget 4 bind og 12 pakker, der dækker årene 1918-75. Materialet består af kontrakter, et personalekartotek, byggetegninger, tapetryk samt korrespondance. Endelig er der materiale fra de to brødre Åge og Ernst Dahls virksomheder før sammenslutningen, bl.a. generalforsamlingsprotokoller og årsregnskaber fra Ernst Dahl A/S. Sidstnævnte virksomhed er grundlagt i 1849.

Dansk Pressefabrik A/S, København. Virksomheden blev stiftet i 1918 og drev fabrikation og handel med maskiner og værktøj. Der er afleveret i alt 209 hyldemeter eller 2290 pakker og 20 bind fra 1918-76. Det er årsregnskaber, statusbøger samt regnskabsmateriale og korrespondance. Hertil kommer tegninger og billeder.

S. Drefeld & Co., cigarfabrik, Odense. En kassejournal 1935-37 er modtaget fra Landsarkivet for Fyn.

De forenede Bryggerier A/S, København (fortsat aflevering). 180 pakker bestående af kassebilag og korrespondance 1965-72.

Borella Hansen & Co., snedkermester, Hillerød. 2 hovedbøger 1923-49.

Ole Johnsen Høy, tømmerhandler og købmand, Stauning. Hovedbøger og regnskabsbog 1866-1904. I alt 4 bind.

C. P. Jensen, møller, Segalt Mølle, Løgten. En hovedbog 1908-14 er modtaget fra Skødstrup Bibliotek. Det var møller C. P. Jensen, der moderniserede Segalt mølle i 1893 og forsynede den med 6 vinger – som den eneste i Danmark. Møllen står nu overfor at skulle fredes.

Jens Peder Jensen, snedker, Toksværd. 5 bind og 4 hæfter med priskuranter, kataloger, arbejdsbeskrivelser og tegninger 1896-1941. Materialet er indgået fra Næstved by- og egnshistoriske arkiv.

Rudolf Jensen, tømmermester, Vejle. Herfra er modtaget 28 bind og 9 pakker, der dækker årene 1930-66. Arkivet består af regnskabsmateriale, kataloger samt cirkulærer fra Centralforeningen af Tømmermestre i Danmark.

Kagstrup Kalkværker A/S, Hedehusene. Herfra er modtaget 47 bind og 12 pakker fra årene 1896-1963. Selskabet er stiftet i 1896. Det er vedtægter, forhandlingsprotokoller, årsregnskaber samt andet regnskabsmateriale, korrespondance samt div. papirer vedr. likvidationen.

Ludvig M. Larsen A/S, forhandler af møbelindustrimaskiner samt isenkram en gros, Århus. Afleveringen, der spænder over årene 1938-75, består af regnskabsmateriale samt kataloger og tidsskrifter. I alt 70 bind og 750 pakker.

Carlo Mortensen, bogtrykker, Viborg (fortsat aflevering). Fra årene 1930-76 er modtaget lønningsbøger, lærlingekontrakter samt korrespondance, i alt 6 bd., 2 pk. og 5 hæfter.

Evald Nielsen, sølvmed, København. Billeder samt diverse papirer fra 1930-34, 1 læg.

Jacob Holm & Sønner, København (fortsat aflevering). 12 bind kasse- og købs-bilag 1974-75.

Randers Rebslåeri A/S, Randers (fortsat aflevering). Herfra er modtaget fakturaer og korrespondance 1970-72.

Axel Rasmusen & Co., kgl. hofskrædder, København. 25 bind fra årene 1897-1946 bestående af regnskabsmateriale. Endvidere består arkivet af en ordrebog, annoncebog samt målbog. I sidstnævnte optræder en række kongelige personers mål.

Hans Rasmusen, maskinfabrikant. Motor- og Maskinfabrikken »Exakt«, Århus. Arkivet består af 4 bind, der dækker årene 1923-47. Det er kassejournaler, en arbejdsbog og et registerbind.

C. Skyum, guldsmed, København. Herfra er modtaget et læg, 1899-1955,

med private kvitteringer, skattebilletter, lejekontrakter og avisudklip. Arkivet er indgået for Københavns Stadsarkiv.

P. J. -Ventilation A/S, maskinfabrik, Århus. Arkivet, 1968-77, består af regnskabsmateriale, ordrebekræftelser, korrespondance samt brochuremateriale. Med arkivet fulgte også materiale fra et datterselskab, Kanalværket Aps.

H. Weber, tømmerfirma, Roskilde (fortsat aflevering). Der er modtaget en pakke med private papirer vedr. familien Weber, 1786-1920.

Christian A. Wolff, snedkermester, Hellerup. Arkivet, består af 6 bind og 1 pakke, dækker årene 1905-50. Det er en hovedbog, regningsbog, arbejdsbøger samt diverse papirer.

Mejerier, slagterier m.v.

Hjortebjerg Andelsmejeri, Hjortebjerg. 2 bind, revisionsprotokol samt ind- og udvejningsbog fra årene 1940-59.

Horreby Andelsmejeri, Horreby. Herfra er modtaget 90 bind 1931-62. Det er årsregnskaber, kassebøger, kladder, detailsalgsgang og produktionsbøger.

Mejerisammenslutningen »Falster«, Horreby. 3 bind og 13 pakker, der dækker 1965-70. Det er vedtægter, leverandørlistes og afregninger, kassejournaler samt tilvirkningsgang for smør.

Stouby Andelsmejeri, Stouby. Materialet består af leverandørlistes, detailsalgsgang, ind- og udvejningsbøger fra 1959-65.

Øborg Andelsmejeri, Gedser. Herfra er modtaget 12 bind og 5 pakker, 1897-1965. Det er vedtægter, opgørelser over driftsudgifternes fordeling samt andet regnskabsmateriale. Ovenstående mejeriarkiver er modtaget fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo.

Rødding Andels-Slagteri, Rødding. Herfra er modtaget 87 bind og 30 pakker samt 16 hæfter. Arkivet dækker årene 1924-71 og består af vedtægter, forhandlingsprotokoller, fortegnelser over andelshavere samt regnskabsmateriale, produktionsstatistik, korrespondance og cirkulærer. Slagteriet er nu indgået i slagterifusionen Celebrity.

Handel

M. L. Andersen, manufakturhandler, Tønder. Der er indgået et lille arkiv på 0,4 m, der spænder over årene 1881-1922. Det består af hovedbøger samt en lageropgørelsesbog.

Laurits Kristian Christensen, købmand, Holstebro. Arkivet, der består af en hovedbog 1916-22, er modtaget gennem Landsarkivet for Fyn.

Knud Christensen, brændselshandler, København. Herfra er modtaget 36 bind og 3 pakker, der dækker årene 1887-1975. Det er købs- og salgsbøger samt diverse papirer. Blandt kundekredsen ses også Amalienborg.

Ejvind Fischer, købmand, Odense. Arkivet, 1942-71, består af månedsbalancer, hovedbøger samt andet regnskabsmateriale.

A. Chr. Hansen, købmand, Eskildstrup. 6 bind og pakker, 1944-64. Det er en statusbog, hovedbog, balancebog, købs- og salgsbøger samt en kladdebog. Arkivet er modtaget fra Landsarkivet i Odense.

Harder & Grundtvig, begravelsesartikler en gros, Randers. Fra årene 1899-1954 er modtaget regnskabsmateriale samt kataloger og brochurer. Firmaet er grundlagt i 1865 og foruden begravelsesartikler forhandler virksomheden også en mængde artikler til blomsterhandlerbranchen. Der er i alt modtaget 54 bind og 1 læg.

Hans Jensen & Co.'s Eftf., guld og sølvvarefirma en gros, Århus. Arkivet består af 17 bind og 1 pakke, 1891-1965. Det er regnskabsmateriale, korrespondance og tegninger. Firmaet blev startet i 1889 af etatsråd Chr. Filtenborg og oparbejdede en omfattende en gros handel med de nordiske lande. I 1934 overtog firmaet sølvvarefabrikken Heil & Co. i Randers og byggede her en ny moderne fabrik, hvor der især blev fremstillet sølv og sølvpletterede bijouterivarer. Afleveringen omfattede også en forhandlingsprotokol fra denne fabrik.

M. Jensen Boligmontering, Randes. Herfra er modtaget 90 bind og 9 pakker, 1895-1948, og arkivet går herved helt tilbage til forretningens grundlæggelse. Det er regnskabsmateriale, ordrebøger, korrespondance samt kataloger.

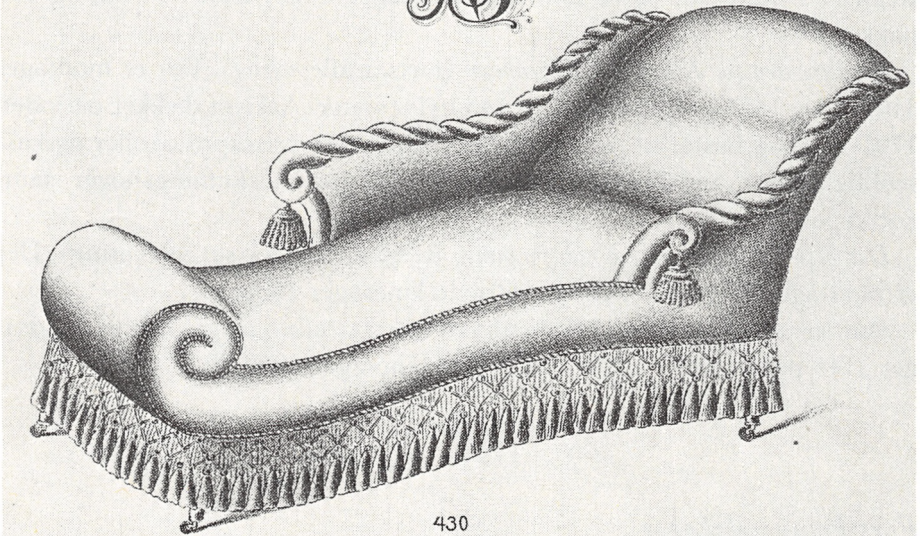
J. A. Jørgensen, manufakturhandler, Nakskov (fortsat aflevering). Afleveringen består af generalhovedbog, rescontro, journaler, kassebøger samt bog for fejlagtige posteringer, 1852-1939.

J. C. C. Dyekjær, fiskeeksportør, Esbjerg. Fra årene 1905-75 er modtaget 75 bind og 90 pakker. Det er forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, hovedbøger, journaler, kundefortegnelser, købs- og salgsbøger, korrespondance, tegninger samt cirkulærer og mødereferater fra brancheforeningen.



328

M



430

Side af møbelkatalog fra omkring 1910. Øverst en såkaldt patée, rund sofa til opstilling midt i et rum, nederst en chaiselongue.

Knud Rasmussen, købmand, Århus (fortsat aflevering). Materialet dækker årene 1936-66 og består af hovedbog, kassejournaler samt kreditorkladde. Arkivet er særdeles værdifuldt til belysning af den mindre lokale handelendes forhold.

P. J. J. Rasmusen, manufakturhandler, København. Gennem Københavns Stadsarkiv er modtaget en hovedbog og journal 1882-85.

Brdr. Vorbeck A/S, klæde en gros, Århus (fortsat aflevering). Det modtagne dækker årene 1901-76 og består af revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbog, generalhovedbog, lønningsbøger, prislister m.m. Firmaet, der er grundlagt i 1877, er nu ophørt, bl.a. som følge af at dets kundekreds, skræddermestre rundt i landet, er blevet erstattet af konfektionsfabrikker med egen klædeimport.

Pengeinstitutter m.m.

Fyens Stifts Sparekasse, Odense (fortsat aflevering). Afleveringen dækker årene 1850-1964 og består af hovedbøger, journaler, udlånsbøger og kopibøger. Der er modtaget 1022 bd. og 22 pakker.

Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, Odense (fortsat aflevering). Regnskabsmateriale samt indfrieede lånesager udgør i alt 600 bd. og 340 pakker.

Kreditkassen for Husejere i København (fortsat aflevering). Der er modtaget 310 bd. og 1425 pakker eller i alt 143 hyldemeter. Arkivet dækker perioden 1796-1976 og består af revisionsprotokoller, bestyrelsesprotokoller og kasseobligationer, indskrivningsbeviser, indfrieede lån, lønningsbøger samt korrespondance.

Den vest- og sønderjyske Kreditforening, Ringkøbing (fortsat aflevering). Der er modtaget 225 pakker med indfrieede lånesager 1930-50.

Østifternes Kreditforening, København (fortsat aflevering). Der er modtaget 3145 pakker eller 262 m. indfrieede lånesager 1950-70.

Forsikringselskaber

Landboernes Forsikringsforening, København. Arkivet består af vedtægter,

1. Kbh. Byråds Lige-
 Præmie Kolleg:

1.
 sommedels om Kongl. Befalning
 af 11. Novbr. 1796, forord
 Kredittkassen for Husejere i
 København tilføje Godtgørelse
 af Børstetrommel - Skat af de
 Capitaler, som er indbetalt af Ad-
 elen af 300000 Rdr. indkommet med
 Guld og sølv og med Guld og sølv
 som er alle de Børstetrommel og
 Guld, som er af de Capitaler
 Skat med det afbrudte, alle de
 Indkommet af guld og sølv og alle
 de Capitaler; dog indbetalt, at
 de Capitaler - Skat af de Capitaler
 som er indbetalt og lægges
 til Skat med det afbrudte og afbrudt
 i Skat, forord om de Capitaler
 Kredittkassen at anvende på den
 Kongl. Befalning om forord
 om Godtgørelse, som Kredittkassen
 som er indbetalt og som er indbetalt
 som er indbetalt om de Capitaler,
 Kredittkassen og Godtgørelse
 af de Capitaler, som er indbetalt
 indbetalt, med indbetalt af
 af Skat.

Forskrift

Ligeledes indkommet af Præmie
 Kollegium til at forordne for
 med indbetalt med det afbrudte
 haves for den Kongl. Befalning om
 som er indbetalt tilføje Kredittkassen
 for de Capitaler, som er indbetalt
 indbetalt, som er indbetalt
 for til de Capitaler, som er indbetalt
 Capitaler indbetalt til Præmie

Baggrunden for oprettelsen af landets første kreditforening, Kredittkassen for Husejere i København, var Københavns brand i 1795. Kassen skulle tilvejebringe kapital til genopbygning af de nedbrændte kvarterer. Planen havde kongelig bevågenhed og ved resolution af 11. november 1796 fik den endnu ikke oprettede Kredittkasse en række begunstigelser. Resolutionen er nedskrevet som sag nr. 1 i kassens deliberationsprotokol.

hovedbog, kassejournaler og medlemsbøger, i alt 194 bind fra årene 1932-71.

Nysted Birks Livsforsikringsselskab for Heste, Nysted. Arkivet, der dækker årene 1900-1977, består af forhandlingsprotokoller, regnskabsprotokoller, medlemsprotokol og kassebøger. I alt 8 bd.

Advokatvirksomhed

Fonager og Tang Eriksen, Silkeborg (fortsat aflevering). 150 pakker journalsager fra årene 1972-74.

Knud Kier, J. C. Sørensen og Georg Løber, Århus (fortsat aflevering). Klientkartotek 1949-57.

Bent Kinnerup, Ålborg (fortsat aflevering). Journalsager 1968-71, i alt 172 pakker.

Andre:

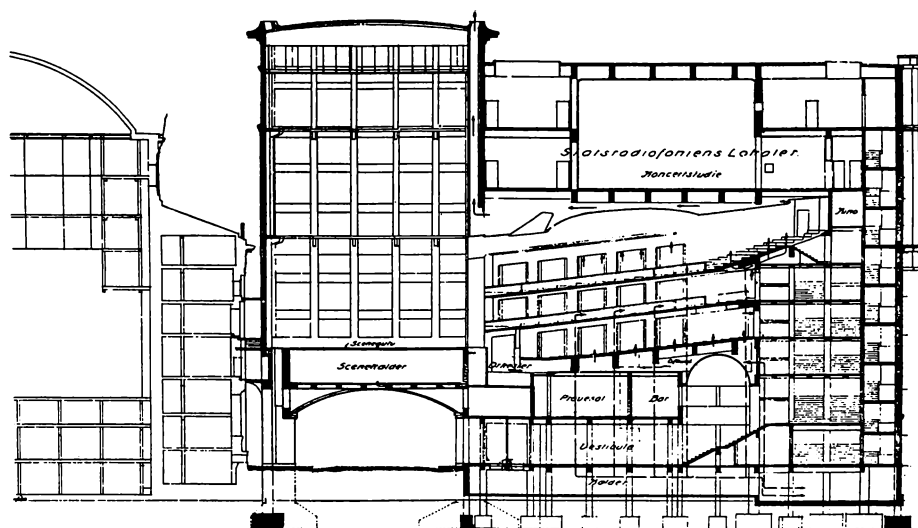
Enkefru M. Anthons fæsteforretning, Assens. Fæsteprotokol 1891-94, 1 bd.

Arbejdernes Andelsboligforening, Århus. Herfra er modtaget 190 bind og 50 pakker fra 1919-76. Materialet er ikke kun fra AAB, men også fra Andelsboligforeningen »Annex«, »Frederiksbjerg Boligselskab« og Andelsboligforeningen »Hasle Bo«. Arkivet består af vedtægter, revisionsprotokoller, regnskabsmateriale, korrespondance samt scrapbøger.

Arbejdernes Byggeforening, Århus (fortsat aflevering). Der er modtaget en forhandlingsprotokol 1956-73, en revisionsprotokol 1959-73, årsregnskaber 1966-73 samt en hovedbog 1929-73.

De forenede jyske Farverier og Tricotagefabrikkens Sygekasse, Århus. Der er modtaget 6 bd., der dækker årene 1932-65. Det er journaler over indbetalt kontingent samt udbetalt sygehjælp.

Håndværkssvendenes Rejse- og Sygeforening, Århus. Der er afleveret forhandlingsprotokoller, medlemsprotokol, korrespondance samt udbetalingsbøger for sygehjælp og understøttelse 1882-1977, i alt 6 bd. Foreningen blev til som følge af næringsloven af 1857, der ophævede laugene og dermed den sikkerhed, som færende håndværkssvende havde haft. Rejse- og sygeforeningen ophørte først i 1977.



Da »Størekassen« stod færdig i 1931, rejste der sig lidt af et ramaskrig: Lydforholdene var elendige. Lydisoleringen var udført af den tyskfødt ingeniør Waldemar Oelsner, som imidlertid hævdede, at den dårlige lydvirkning skyldtes bygningskonstruktionen. Erhvervsarkivet har modtaget Waldemar Oelsners arkiv. Her ses plan over »Størekassen«.

Ejendomsaktieselskabet Gamle Kongens Bryghus, København. Herfra er modtaget 6 bd., der dækker årene 1939-62. Arkivet består af forhandlingsprotokoller, revisionsprotokol, aktieprotokol, statusbog samt geneal hovedbog.

Statsautoriseret vejer og måler Karl Svejlstrup, Århus. Arkivet dækker årene 1902-70 og består af 203 bind og 3 pakker. Der er årsregnskaber, regnskabsmateriale samt naturligvis vejbøger. Arkivet rummer også materiale fra Svejlstrups forgænger.

Ingeniør Waldemar Oelsner, København. Herfra er modtaget patenter, tegninger, billeder, avisudklip samt korrespondance fra årne 1931-73. I alt 5 bd. og 14 pakker.

Ordningsarbejder

Afleveringerne har haft et meget stort omfang, og det må naturligvis sætte sig spor i ordningsarbejdet. Alle modtagne arkiver har været genstand for ordningsarbejder. De mindre arkiver færdigregistreres ved modtagelsen, mens større og især store afleveringen kun bliver genstand for summariske ordninger. I årets løb har der været gennemført meget store ordningsarbejder i realkreditinstitutionsarkiverne. Målet er en topografisk registrering.

Benyttelse af arkiverne

Læsesalen har i de seneste år haft et stigende besøgstal. Fortsat dominerer specialstuderende og stipendiater, men i de seneste år er der kommet en ny stor brugergruppe til – arkitektstuderende, der gennem brandforsikringsmateriale og ikke mindst gennem realkreditinstitutionsarkiver henter værdifulde og ofte særdeles detaljerede informationer til deres arbejder med bygningsrestaurering. En voksende brugergruppe er også HF- og gymnasieklasser samt lærerstuderende. Foruden på Erhvervsarkivets egen læsesal udlånes samlingerne i stort omfang til andre institutioner. I stigende grad er arkivets registraturer blevet kopieret til en række lokalhistoriske arkiver.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er øget med 2.680 bind, således at den nu udgør 70.600 bind. Et stort antal er gaver bl.a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, Landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes Biblioteker, Århus kommune, Socialforskningsinstituttet, Grosrerer-Societetet, Nordisk Råd, C. M. Hess' fabrikker, Teknologisk Institut og Usis Library. Endvidere er der indgået et antal bøger sammen med større arkivafleveringer. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, USSR, USA og Østrig. Foruden de egentlige bøger er modtaget 2.420 hæfter i løbene tidsskriftshold. Af regnskaber og beretninger er indgået 365.

Personaleforhold

Der har i årets løb været ansat 6 kontormedarbejdere som beskæftigelsesforanstaltning. De har udført et omfattende arbejde med katalogisering, maskinskrivning og arkivordning.

Opførelse af magasinbygning

På finansloven 1977/78 bevilgedes Erhvervsarkivet 1 mill. kroner til påbegyndelse af projektering og igangsættelse af en magasinbygning. Ved lovbesparelser blev bevillingen senere nedskåret til 200.000 kr. Som følge af arkivets beliggenhed i et grønt område i den centrale bydel er der af kommunale myndigheder stillet særlige krav om bygningens diskrete fremtræden. Magasinbygningen, der får et bruttoareal på godt 1700 m² i to etager, vil derfor blive opført som et delvis underjordisk anlæg, der kun giver sig til kende som en hævet terrasse foran den eksisterende bygning.

Anden virksomhed

Erhvervsarkivet har udsendt lektor Per Bojes disputats om danske provins-købmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847, der for en væsentlig del bygger på arkivalier fra arkivets samlinger.

Overarkivar Vagn Dybdahl har redigeret skriftrækkerne, der udgives af Århus Byhistoriske Udvalg og Jysk Selskab for Historie; endvidere har han redigeret tidsskriftet »Historie« samt »Nyt fra Historien« og bidraget til tidsskrifter med anmeldelser, ligesom han har holdt en række foredrag. Vagn Dybdahl har fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet og været medlem af Statens Humanistiske Forskningsråd samt af styrelsen af Nordiske Forskerkurser. Pr. 1. oktober 1977 blev han beskikket som medlem af Planlægningsrådet for Forskning.

Arkivar Finn. H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Ved Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreningers kursus i sognehistorie på Sostrup Slot fungerede han som kursusleder og foredragsholder. For Byhistorisk Udvalg forestod han den praktiske tilrettelæggelse og illustrering af fhv. overbibliotekar Emanuel Sejrs erindringer »Biblioteks- og kulturliv i Århus«. Som medlem af Committee on Business Archives under International Council on Archives deltog arkivar Lauridsen i komiteens årsmøde i Dortmund. På Folkeuniversitetet har han ledet kurset »Gammel skrift og gamle dokumenter« samt så vel i Århus som rundt i landet holdt foredrag om arkivtekniske og lokalhistoriske emner. Han har fortsat deltaget i arbejdet i styrelsen for SLF, i hovedredaktionen

for Dansk Lokalbibliografi samt redaktionskomiteen for Dansk Biografisk Leksikon 3. udg. (Gyldendal).

Arkivar Ib Gejl har fortsat virket som kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum, hvor han tillige har bidraget til redaktionen af Århus Stifts Årbøger samt været medlem af klosterudvalget. For Forlaget Fremad har han været konsulent for økonomihistorie. På Arkitektskolen har han holdt foredrag om socialhistorie.

Arkivar Chr. R. Jansen har siden juni 1977 været formand for Dansk Magisterforenings sektion 27 samt medlem af samme forenings forskningsinstitutionsudvalg. Sammen med arkivar Erik Korr Johansen og lektor ved Århus Katedralskole Johan Bender har han udgivet bogen »Arbejdsløshed i Danmark. Fra 1800 til i dag« (Gyldendal 1977). Efter udgivelsen har forfatterne deltaget i efteruddannelseskursus for gymnasielærere over bogen.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat deltaget i arbejdet i udvalget for indsamling af kilder til de folkelige bevægelser historie.

Arkivar Henrik Fode deltog 13.-15. oktober i et internationalt møde i Strassbourg. Temaet var »den lille handlende og småhåndværkers placering i lyset af industrigennembruddet«. Der var udarbejdet en dansk forskningsoversigt. Mødet var et led i et internationalt projekt. Han har også færdiggjort en undersøgelse om arkivforholdene i en række danske virksomheder for Dansk Arkivselskab – »Arkivanalysen 76«.

Arkivarerne Ib Gejl, Chr. R. Jansen, Erik Korr Johansen samt Henrik Fode har deltaget i arkivkongres og historikermøde i Oslo og Trondhjem, ligesom ovennævnte sammen med Finn H. Lauridsen har bidraget med anmeldelser til tidsskrifterne »Historie« og »Nyt fra Historien«. Endvidere har de leveret artikler til Århus Årbog 1978, som blev redigeret af Ib Gejl, og »Hus og Hjem i Århus 1890-1940« og, inclusive Vagn Dybdahl, til Dansk Biografisk Leksikon 3. udg.

Blandt arkivarernes udadvendte aktiviteter kan også nævnes, at de har undervist på Dansk Arkivselskabs kursus i efteråret 1977. Foreningen er en sammenslutning af arkivarer og rationaliseringsfolk inden for erhvervslivet. Overarkivar Vagn Dybdahl er formand for foreningen.

Beretning om virksomheden

1. april 1978-31. december 1978.

Afleveringer

Afleveringerne androg i de 9 måneder af 1978 7.790 bind og pakker. Det modtagne er følgende arkiver:

Organisationer

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). Herfra er modtaget 9 lyd billedbånd i serien »Skole og Erhverv«, hvori der beskrives en række erhverv: skoindustrien, tapet- og farvebranchen, tekstilindustrien m.fl.

Foreningen af Fabrikanter og Importører af Plantebeskyttelsesmidler, København. Foreningen er fra 1937 og har til formål at fremme samarbejdet mellem medlemmerne, af hvilke der er omkring 17. Der er afleveret 3 bind og 20 pakker. Det er forhandlingsprotokoller, korrespondance samt cirkulærer, 1937-74.

Grosserer-Societetet, København (fortsat aflevering). Fra årene 1897-1970 er indgået 18 pakker med generalforsamlingsreferater.

Industrifagene, København. Organisationen, der er stiftet i 1906, har i dag 800 dels virksomheds- dels organisationsmedlemmer. Der er afleveret i alt 1000 enheder fra årene 1906-67. Arkivet består af branchesager med mødereferater, årsregnskaber og medlemssager.

Københavns Bogtrykkerforening, København. 236 pakker fra årene 1914-77 er afleveret til Erhvervsarkivet. Det er mødereferater, medlemslister, årsregnskaber, voldgiftssager, cirkulærer og korrespondance. Foreningen er fra 1903, og medlemstallet er i dag ca. 225 virksomheder.

Samvirkende danske Husmandsforeninger, København (fortsat aflevering). Der er modtaget 20 pakker, der dækker årene 1959-74. Det er bestyrelsesreferater, korrespondance og journalsager.

Boss-koncernen

'Havde
ikke
troet
det
muligt'

Likvidators
kommentar

EFTER afslutningen af de langvarige og ofte besværlige forhandlinger om Boss of Scandinavias samt De danske Bomuldsspinderies fremtid har



reddet i morges

Af en gruppe kapitalstærke
erhvervsfolk, med direktør
Peter Justesen i spidsen

EFTER 11 døgn uvished med lange udmarvende forhandlinger synes Boss

I mange arkiver findes der scrapbøger og avisudklip, som kan være højst nyttige for benytterne. På den måde fås adgang til et materiale, aviserne, som det ellers kan være uoverkommeligt eller i hvert fald meget tidskrævende at gennemgå. Her er et udklip for Boss of Scandinavias arkiv.

Industri og håndværk

Beauvais-Plumrose A/S, København. Fra den gamle konservesfabrik Beauvais, der går tilbage til 1850, er modtaget et arkiv, der dækker årene 1898-1971. Det er love, forhandlingsprotokoller, regnskabsmateriale, billeder og scrapbøger. I alt 35 bind og 7 pakker. Konservesfabrikken blev i 1897 omdannet til aktieselskab, og i 1906 blev den sammensluttet med kgl. hofleverandør M. Rasmussens Dansk Vin- og Konserves-Fabrik i Fåborg. Firmaerne var pionerer inden for industriel behandling af fødevarer: kød, fisk og grøntsager. I 1970 overgik virksomheden til Plumrose A/S.

Boss of Scandinavia, København. Der er modtaget 10 bind og 380 pakker bestående af regnskabsmateriale og fakturaer samt avisudklip. Hertil kommer diverse materiale vedr. konkursen og likvidationen af den store klædekoncern, der faldt sammen i 1967 og blev efterfulgt af et omfattende retsligt efterspil. Her spillede fakturamaterialet en afgørende rolle.

Maskinfabrikken DANO, Søborg (fortsat aflevering). Afleveringen, der dækker 1953-75, består af forhandlingsprotokoller, mødereferater, regnskabsmateriale samt sager vedr. likvidationen. 2 bind og 49 pakker.

De forenede Bryggerier, København (fortsat aflevering). Der er modtaget 2 bd og 46 pakker vedr. beholdningskontrol samt korrespondance.

Holstebro Garnspinderi, Holstebro. For årene 1930-70 er indgået 46 bind og 283 pakker. Det er regnskabsmateriale samt private papirer fra ejerne.

Erik Jensen A/S, ingeniør og enterprenørfirma, Århus. 11 bind og 325 pakker regnskabsmateriale fra 1967-73.

Kagstrup Kalkværker, Hedehusene (fortsat aflevering). Der er modtaget arkivalier fra årene 1896-1930. Det er aktionærfortegnelser, årsregnskaber, kontrakter og korrespondance, 2 pakker.

Lysgård & Lauridsen, muremesterfirma, Struer (fortsat aflevering). 1 pakke med tegninger fra 1930erne.

Dentalselskabet Nyrop, København. Der er udtaget 2 bind kassejournaler, 1946-48, fra lrs Svend Hasteds arkiv.

A. Sølvsten, sadelmager, Århus. Der er indgået regnskabsmateriale 1944-71. I alt 10 bind.

Vestjysk Fiskeindustri, Skjern. 1 kassejournal er udtaget af lrs Hasteds arkiv.

Weilbach & Cohns Fabrikker A/S, København. Arkivet, der dækker 1886-1961, består af statusbog, hovedbøger og korrespondance. I alt 12 bind og 2 pakker. Det er modtaget gennem Nationalmuseet, Brede. Firmaet har drevet fabrikation af metalvarer samt haft metalstøberi.

Mejerier

Ålsrode Andelsmejeri, Ålsrode. Der er afleveret 4 bind leverandørhovedbøger 1890-1908.

Handel

Carl Bertelsen & Co., kolonialforretning en gros, Århus (fortsat aflevering). 14 bind og 1 pakke fra årene 1899-1963. Det er statusbøger, hovedbøger, kasse- og salgsbøger, korrespondance og private papirer.

Faber & Sjødt, København. 3 bind, nemlig revisionsprotokol, statusbog og vekselbog, 1942-70.

A. Chr. Hansen, købmand, Eskildstrup. 3 bind fra 1940-64, nemlig generalhovedbog, hovedbog og kassebog.

Johs. Jensen, skotøjshandler, Hammel. Gennem lrs Svend Hasteds arkiv er indkommet 1 hovedbog 1917-18.

Johs. Jensen, skotøj en gros, Århus. En hovedbog 1924-38.

J. J. Larsen A/S, kolonial og foderstoffer en gros, Fåborg. Afleveringen, 1941-72, består af forhandlingsprotokol, revisionsprotokoller, årsregnskaber samt diverse papirer.

Ludvig M. Larsen A/S, Århus (fortsat aflevering). 1974-77 regnskabsmateriale og korrespondance, 330 pakker.

Magasin Morfeus A/S, sengeudstyersforretning, København. Forhandlingsprotokol, aktiebog samt diverse papirer 1951-59, 2 bind, 1 læg.

Vald. Nielsen, pelsvaremagasin, Århus (fortsat aflevering). Arkivet, der dækker årene 1910-77, består af årsregnskaber, status og lageropgørelser samt diverse regnskabsmateriale, i alt 52 bind og 10 pakker.

Plums Handelsaktieselskab, Assens (fortsat aflevering). Der er modtaget diverse regnskabsmateriale 1969-75, 8 bind og 65 pakker.

Sophus Westermann, legetøj en gros, Åbyhøj. De 14 bind, 1945-61, består af hovedbøger, månedsbalancer samt andet regnskabsmateriale. Arkivet er udtaget af lrs Svend Hasteds arkiv.

Rederier

Dampskibsselskabet »Hafnia«, København. Arkivet, 30 bind og 3 pakker 1929-62, består af korrespondance, forsikringspolicer, havarirapporter og maskindagbøger. Rederiet ejede skibene s/s Alssund og s/s Brosund, der krigsforliste i 1941, og materialet beskriver vankelighederne med udbetalingen af krigsskadeerstatningerne.

Pengeinstitutter

Sparekassen Bikuben, København. Bikuben er stiftet den 3. marts 1857 og virkede fra starten dels som sparekasse dels som børne- og alderdomsun-

derstøttelseskasser. Sparekassens overskud skulle tilfalde forsørgelseskas-serne. Den omfattende arkivaflevering består af 1.639 bind og 400 pakker, 1832-1955. Det er vedtægter, årsregnskaber, kontobøger og kontoblade samt kassejournaler.

Forenede Kreditforeninger, København (fortsat aflevering). Sager vedr. indfrieede lån 1928-77. I alt 165 pakker.

Kreditkassen af Grundejere i Fyns Stift, Odense (fortsat aflevering). Lånesa-ger 1928-77. I alt 132 pakker.

Sparekassen for Middelfart og Omegn, Middelfart. Herfra er modtaget 326 bind, der dækker årene 1853-1966. Arkivet består af forhandlingsprotokol-ler, hovedbøger samt depotbøger. Sparekassen er oprettet i 1853.

Østifternes Hypotekforening, København (fortsat aflevering). En enkelt protokol, en undersøgelse af forretningsgangen 1937.

Advokatvirksomhed

E. Lego Andersen, København. 32 bind og 120 pakker 1947-72.

Svend Hasted, Århus. 70 bind og 195 pakker 1937-71.

Jøger & Rambusch, Esbjerg (fortsat aflevering). Journalsager 1963-71, i alt 215 pakker.

Bent Kinnerup, Ålborg (fortsat aflevering). 44 pakker journalsager 1961-72.

Chr. Krag, Århus (fortsat aflevering). Journalsager 1954-73, 34 pakker.

Knud Fr. Nielsen, Brabrand (fortsat aflevering). Journalsager og korre-spondance 1951-71. I alt 148 pakker.

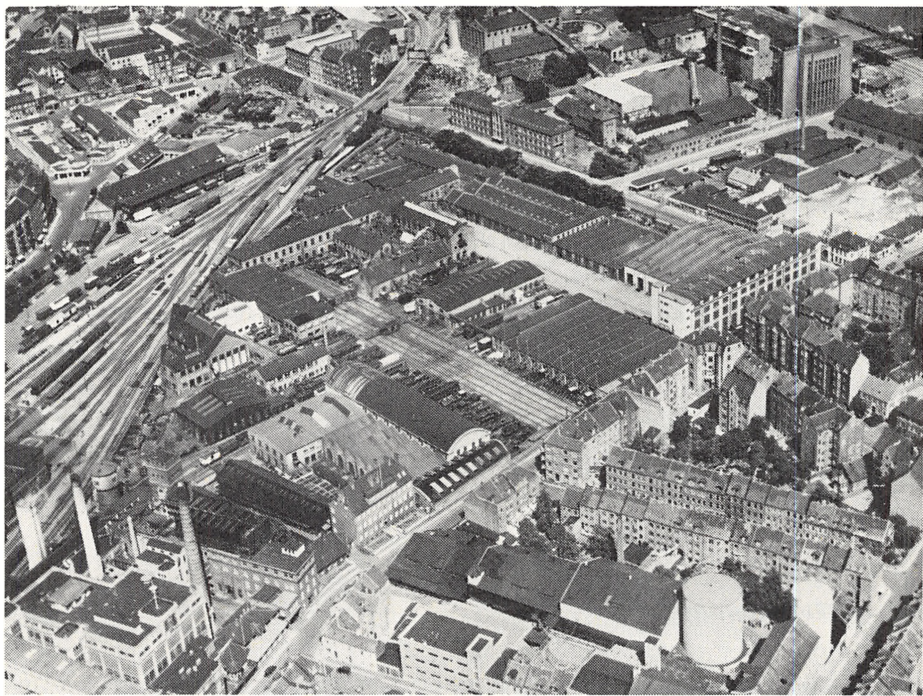
Knud Stenov, Århus (fortsat aflevering). Journalsager 1969-74, 6 pakker.

Helmer Uldall, Århus. Sagsjournaler og journalsager 1929-69. I alt 4 bind og 65 pakker.

Zethner-Møller & K. S. Poulsen, Århus (fortsat aflevering). Der er modta-get 40 bind og 264 pakker, 1936-73. Det er årsopgørelser, månedsbalancer, hovedbøger, korrespondance og journalsager.

Andre

Bog- og Papirhandlerbudenes Hjælpeforening, København. Herfra er modtaget



Statsbanernes værksteder i Århus i slutningen af 1940'erne. I arkiverne fra forsikringsselskaber ligesom i øvrigt i realkreditinstitutionens arkiver kan man ofte finde billeder af fabrikker, kontorbygninger og huse. Dette billede er hentet i arkivet fra Dansk Brandforsikrings Forening.

15 bind og 2 pakker fra årene 1884-1974. Det er love, forhandlingsprotokoller, medlemsprotokoller, årsregnskaber og korrespondance.

Dansk Tarifforening, København. Dansk Tarifforening blev stiftet i 1896 som en samarbejdsorganisation mellem de fleste brandforsikringsselskaber. Den skulle sikre en ensartet vurdering af større danske virksomheder til brug for de enkelte selskabers præmiefastsættelse. De modtagne vurderingsforretninger fra årene 1896-1978, 1 register og 1 fotoalbum, er derfor særdeles værdifulde for dansk industrihistorie. I alt er der afleveret 18 bind og 33 pakker.

A/S Den folkelige Forsamlingsbygning, Århus. 6 pakker 1876-1974 er udtaget af lrs. Chr. Krag's arkiv. Det er forretningsudvalgsreferater, aktiebrev, årsregnskaber, korrespondance samt diverse papirer.

Foreningen af Byggeinteresserede i Århus, Århus. Arkivet består af 1 bind og 1 pakke, 1916-72, og består af love, forhandlingsprotokol, medlemsfortegnelser, korrespondance og fotoalbum. Foreningen virkede som rejsearrangør til udstillinger i ind- og udland.



Ofte illustreres aktiebrev, fakturaer, brevpapir og andet med billeder af forskellige slags. Hvor der, som i dette tilfælde fra Den folkelige Forsamlingsbygning i Århus, er tale om billeder af bygninger, kan der ad denne vej fås oplysninger, som ellers er vanskelige eller umulige at få. Således vidste man ikke, hvordan Forsamlingsbygningen så ud, da den blev bygget i slutningen af 1870'erne, hvis billedet på aktiebrevet ikke havde eksisteret.

Grundtvig Hus Kollegiet, Århus. Vedtægter, forhandlingsprotokol, regnskaber, tegninger, værelsesprotokol, lejekontrakter og korrespondance, 1943-75. I alt 2 bind og 4 pakker.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering) 63 pakker kassebilag 1968-73.

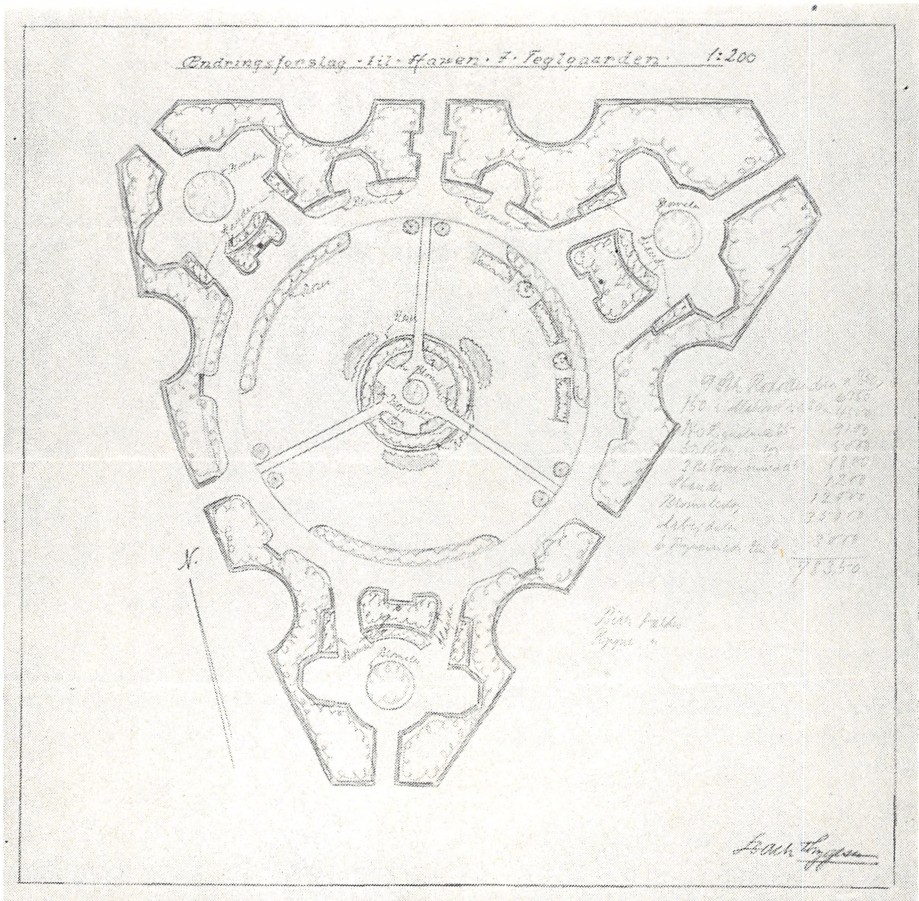
Ejendomsselskabet »Løven«, København. Arkivet består af 1 bind og 1 pakke, der dækker 1847-83. Det er aktionærfortegnelser, årsregnskaber, budgetforslag, boligansøgningsskemaer og korrespondance.

De Samvirkende Afholdsselskaber for Århus og Omegn. Afleveringen, der dækker 1899-1967, består af forhandlingsprotokoller, mødeprotokol, brevkopibog, kassebøger og korrespondance. I alt 11 bind og 1 læg.

Karl Svejlstrop, stat. aut. vejer og måler, Århus (fortsat aflevering). Der er modtaget 60 bind og 7 pakker, 1962-77, bestående af årsstatistikker, fakturabøger, målebøger samt lønningsrapporter.

Bach Thygesen, havearkitekt, Århus. Tegninger 1934-74 samt regnskabs- og arbejdsbøger 1920-68. 1 pakke og 23 hæfter.

Trøjborg Grundejerforening, Århus. 6 bind, 1903-67, forhandlingsprotokoller og kassejournaler.



Ligesom bygninger kan også haver være arkitekttegnede. Her er en plan for haveanlægget til det store boligkompleks Teglgården i Århus. Planen er udarbejdet af havearkitekt Bach Thygesen.

Århus og Omegns Begravelsesforretning, Århus. Der er indgået 5 bind hovedbøger og kassejournaler 1950-66.

Århus Permanente Udstilling, Århus. Revisionsprotokol, kassebilag og korrespondance 1959-73. 1 bind og 1 pakke.

Ordningsarbejder

De omfattende ordningsarbejder i kreditforeningsarkiverne er fortsat, men har i høj grad været besværliggjort af dårlige pladsforhold. Et særligt problem indebærer ordningsarbejderne i arkivets fjernmagasiner. Afleveringerne i de 9 måneder af 1978 har været lavere end året før – også forholdsmæssigt. Det skyldes, at arkivet af pladsmæssige grunde har måttet udskyde nogle modtagelser. Et særligt problem indebærer virksomhedslikvidationer, der ofte medfører meget store arkivafleveringer, der skal opbevares af hensyn til regnskabernes endelige afslutning. Disse arkiver vil siden blive genstand for betydelige kassationer.

Benyttelse af arkiverne

Besøgstallet på læsesalen har været stabilt, men det er karakteristisk, at der kommer stadig flere studerende, der arbejder med fælles opgaver. Antallet af telefonforespørgsler er stærkt stigende.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er øget med 2.595 bind, således at den nu udgør 73.200 bind. Et stort antal er gaver, bl.a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes Biblioteker, Århus kommune, Socialforskningsinstituttet, Nordisk Råd, Industrirådet, C. M. Hess fabrikker, Det faglige Landscenter, Viby, Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Metalfagene, Biku-ben, Danmarks Rederiforening, Johs. Dons Christensen og Usis Library.

Endvidere er der indgået et antal bøger sammen med større arkivafleveringer. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, USSR, USA og Østrig.

Foruden de egentlige bøger er modtaget 2.365 bind og hæfter i løbende tidsskriftshold. Af regnskaber og beretninger er der indgået 295.

Personaleforhold

Af det faste personale afgik pr. 1. oktober fru Astrid Søndersøe på grund af alder. Hun havde været ansat i huset siden 1960.

I december udnævntes overarkivar Vagn Dybdahl til rigsarkivar og forlod Erhvervsarkivet ved årsskiftet. Rigsarkivar Vagn Dybdahl har været den drivende kraft bag Erhvervsarkivet siden dens start i 1942.

I årets løb har der været ansat 8 kontormedhjælpere under den særlige beskæftigelsesforanstaltning.

Opførelse af magasinbygning

På finansloven for overgangsfinansåret 1978 bevilgedes 2,8 mill. til fortsat projektering og igangsættelse af Erhvervsarkivets nye magasinbygning. Bevillingen blev senere nedskåret til 800.000 kr. 1. november 1978 blev hele projektet godkendt af Finansudvalget, og arkitektfirmaet Kjær & Richter, der leder byggeriet, er herefter gået igang med udarbejdelse af licitationsmateriale.

Anden virksomhed

Foruden Erhvervshistorisk Årbog 1976-77 er udsendt Fremmedsproget Litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV 1973-76 ved Ellen Meyer.

Overarkivar Vagn Dybdahl har fortsat redigeret skriftrækkerne, der udgives af Århus Byhistoriske Udvalg og Jydsk Selskab for Historie, endvidere har han redigeret tidsskriftet »Historie« samt »Nyt fra historien« og bidraget til tidsskrifter med anmeldelser, ligesom han har holdt en række foredrag. Vagn Dybdahl har fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet og været medlem af Statens Humanistiske Forskningsråd samt af styrelsen af Nordiske Forskerkurser og Planlægningsrådet for Forskning.

Arkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Ved Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreningers kursus på Sostrup Slot fungerede han som kursusleder. For Byhistorisk Udvalg forestod han den praktiske tilrettelægning og illustrering af afdøde borgmester Bernhardt Jensens bog »Fra Åhavnen til Fiskerhuset«, ligesom han skrev indledningen til »Limfjordsluft. En hilsen til Gunnar Sandfeld på 70-års dagen« samt artiklen »Aufbau des dänischen Wirtschaftsarchiv« i det vesttyske tidsskrift »Archiv und Wirtschaft« 1978 hft 3/4. For Folkeuniversitetet ledede han kurset »Gammel skrift og gamle dokumenter« og deltog fortsat i arbejdet i Committee on Business Archives (årsmøde i Gent), i styrelsen af SLF, i hovedredaktionen for Dansk Lokalbibliografi og redaktionskomiteen for Dansk biografisk Leksikon 3. udg.

Sammen med arkivar Erik Korr Johansen deltog Finn H. Lauridsen i Seventh International Economic History Congress, 13.-19. august, i Edinburgh.

Arkivar Ib Gejl har fortsat virket som kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum, hvor han tillige er medlem af klosterudvalget. Han har bidraget til redaktion af Århus Stifts Årbøger. Endvidere har han redigeret bogen »Skoler og skolegang i Århus 1930-1970«, hvortil han og de øvrige arkivarer har skrevet bidrag. På Socialpædagogisk Seminarium har han holdt foredrag om socialhistorie.

Arkivar Chr. R. Jansen har fortsat været formand for Dansk Magisterforenings sektion 27 og medlem af foreningens forskningsinstitutionsudvalg. Han har skrevet en artikel om trafikken gennem Sønderjylland til Udenrigsministeriets blad »Dänische Rundschau« samt nyskrevet en artikel om erhvervslivet i Midtjylland til en ny udgave af Gyldendals egnebeskrivelse.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat været medlem af tilsynsrådet vedr. indsamling af kilder til de folkelige bevægelers historie.

Arkivar Henrik Fode har udarbejdet den danske rapport »Industrialism

and the Small-Scale Businessman. The Self-Employed Craftsman and Retailer« som et led i forarbejdet til den internationale historikerkongres i Bukarest i 1980.

Arkivarerne har bidraget med anmeldelser til tidsskrifterne »Historie« og »Nyt fra Historien«, ligesom de har skrevet en lang række biografier til Dansk Biografisk Leksikon 3. udg., der begynder at udkomme i marts 1979. Finn H. Lauridsen, Ib Gejl, Chr. R. Jansen, Erik Korr Johansen og Henrik Fode har deltaget i revisionen af deres artikler til en svensk udgave af den i 1974 udkomne »Arbejderbevægelsens hvem-hvad-hvor.« Den svenske titel er »Arbetarrörelsen. En uppslagsbok« (Forum 1978). Endelig kan det nævnes, at arkivarerne har deltaget i Dansk Arkivselskabs kursusvirksomhed i efteråret 1978.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 9,00.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 9,00.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 12,05.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,05.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,05.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,15.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,55.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 19,55.

Indhold: Dalum Papirfabrik. En konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,85.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,55.

Indhold: En tømmerlægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,55.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthåndels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,95.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Århus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,45.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,45.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,45.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,10.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern og Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 28,85.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustriens historie 1870-1914.
to Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 38,50.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 50,50.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 40,90.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 40,90.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 50,50.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,10.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider, kr. 50,50.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 60,15.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borger-skaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 60,15.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske
Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 61,15.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 73,05.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksberg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,20.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,45.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 12,05.

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,45.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,10.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,10.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,10 inkl. moms.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 84,20 inkl. moms.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider, kr. 42,10 inkl. moms.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 72,15 inkl. moms.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,10.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 72,15 inkl. moms.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider, kr. 87,00 (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 94,10 inkl. moms.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century 1975. 24 sider, kr. 6,90 (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,10 inkl. moms.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv. 1976. 32 sider, kr. 12,05 inkl. moms.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 96,20 inkl. moms.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,10 inkl. moms.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 50,20 inkl. moms.

Carl Erik Andresen, Jørgen Burchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider, kr. 48,10 inkl. moms.

